

У. К. Касько

СВЯТЛО ДАЛЁКАЙ ЗОРКІ

Уладзімір Касько

Святло далёкай зоркі

«Вышэйшая школа»

2014

УДК 39(476)(092)+929 Сержпудоўск
ББК 82.3(4Бел)

Касько У. К.

Святло далёкай зоркі / У. К. Касько — «Вышэйшая школа», 2014

ISBN 978-985-06-2370-6

Кніга прысвечана жыццю, творчай і грамадскай дзейнасці выдатнага беларускага фалькларыста, этнографа, мовазнаўцы, публіцыста А. К. Сержпудоўскага (1864–1940). У ёй даецца грунтоўны аналіз лепшых узораў запісаў казачнага, песеннага, парэміяграфічнага эпасу беларусаў-палешукоў, расказваецца пра ахоўнікаў шматвяковых народных традыцый і абрадаў на Беларускім Палессі, пра ўплыў, які аказала і аказвае беларуская народная творчасць на развіццё славянскай фалькларыстыкі. Для фалькларыстаў, этнографаў, выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ, настаўнікаў і вучняў агульнаадукацыйных школ, работнікаў асветы, культуры, літаратуры і мастацтва.

УДК 39(476)(092)+929 Сержпудоўск
ББК 82.3(4Бел)

ISBN 978-985-06-2370-6

© Касько У. К., 2014
© Вышэйшая школа, 2014

Содержание

З думкай пра Беларусь	7
Пяро жар-птушкі	9
На жыццёвых пуцявінах	12
Покліч нязведаных дарог	17
Каўказскі дзённік	22
Шлях у навуку	26
Палескі дзівасіл	38
У вянок народнай мовы	81
Пісьменнік, публіцыст, перакладчык	100
На крылах песні	110
З рога ўсяго многа	119
Білет на ўчарашняе свята	134
Штрыхі да біяграфіі	139
Наканавана вечнасць (Дадатак)	141
Беларускія песні	142
Беларускія прыказкі і прымаўкі, запісаныя ў Мазырскім павеце	160
Выслоўі	171
Літаратура	186

Уладзімір Касько

Святло далёкай зоркі

Рэцэнзенты: доктар філалагічных навук А. С. Ліс; кандыдат філалагічных навук А. В. Лысенка

© Касько У.К., 2014

© Афармленне. УП «Выдавецтва “Вышэйшая школа”», 2014

* * *

А. К. Сержпутоўскі пакінуў прыкметны след у гісторыі вывучэння народнай творчасці беларусаў. Яго працы па фальклору, этнаграфіі, мовазнаўстве, даследаванні народнага быту, звычаяў, маралі не толькі ўзбагацілі айчынную навуку, але і пераканаўча засведчылі мастацкі талент народа, філасофскі склад розуму, востры сацыяльны погляд яго на свет, упісалі залаты радок у справу беларускага Адраджэння.

А. К. Сержыцкойскі. 1864–1940

3 думкай пра Беларусь

У гэты вечар ён, як заўсёды, прыйшоў да канала Грыбаедава, не ведаючы яшчэ, што прыйшоў сюды ў апошні раз. Не, ён не думаў пра смерць, хаця ўжо адчуваў на сабе яе халоднае дыханне. Хвароба лёгкіх, сардэчная недастатковасць для пажылога чалавека вельмі небяспечныя, а асабліва, калі ўсур'ёз ніколі не лячыўся і не мог прыпомніць, калі дазваляў сабе купіць фрукты, гародніну, малако. Яго невялікай пенсіі не хапала на такую раскошу. Купіць бы самыя неабходныя прадукты харчавання, дровы, заплаціць за кватэру, электрычнае святло. А тут яшчэ і жонка захварэла, ёй лякарствы патрэбны...

Аляксандр Казіміравіч падняў каўнер пацёртага паліто, абапёрся рукамі на халодную чыгунную рашотку, што акружала берагі канала, пастараўся адагнаць прэч невясёлыя думкі. Гэты сум, неспакой – ад хваробы, ад гадоў, як-ніяк семдзесят шосты пайшоў. Колькі дарог пройдзена за гэты час! З якімі людзьмі лёс звёў! Нарэшце, хіба не гэта – лепшыя гады жыцця аддаць рабоце ў славутым Рускім музеі – цэнтры сусветнай культуры, штодзённа праходзіць каля яго, бачыць яго з акна сваёй кватэры...

З боку Фінскага заліва дзьмуў свежы сакавіцкі ветрык. Праз дзень-другі на Няве пачнецца крыгалом, а там і вузенькі канал вызваліцца ад лёду.

Цікава, а як там зараз на Беларусі? Відаць, таксама вясной пахне... Прыпяць, Лань хутка скінуць ледзяны панцыр, прыляцяць шпакі, буслы...

Сержпудоўскі перавёў позірк на неба, быццам хацеў убачыць у ім стройныя касякі пералётных птушак, што вярталіся з паўднёвых краін да сваіх гняздоўяў.

Позірк спыніўся на зіхатлівай зорцы, якую Аляксандр Казіміравіч даўно выдзеліў сярод соцень іншых зорак. Ад яе струменілася нейкае асабліва цёплае святло. Такім бывае святло, што льецца з акна бацькоўскай хаты.

Дзе тая хата? Тое акно? У ціхай вёсачцы Перавалокі ці на хутары Дарагацішча ў далёкай Беларусі, дзе прайшлі гады маленства? З прасветленым тварам, радасцю на сэрцы пакідаў ён хаты беларусаў, рускіх, аварцаў, ад якіх запісваў народныя творы на працягу сарака з лішнім гадоў. Цэлы свет адкрываўся яму пры тых сустрэчах.

Даўно гэта было. Вельмі даўно. І тым не менш кожны ўспамін пра былое хвалюе душу, сагравае сэрца, як святло той зоркі, што нагадвае яму родную Беларусь.

Аляксандр Казіміравіч адвёў позірк ад зоркі, не спяшаючыся пайшоў у напрамку свайго дома. Мінуў вуліцу Бродскага, перасек плошчу Мастацтваў ля Рускага музея, увайшоў праз вузкую арку ў ціхенькі дворык, адтуль – у слаба асветлены пад'езд дома нумар чатары па Інжынернай вуліцы.

Вось і яго кватэра. Маленькая прыхожая, такая ж кухня і два пакойчыкі метраў па дзесяць-дванаццаць. У адным з іх спальня. У грубцы з дрывяным ацяпленнем ужо больш за трыдзень не разводзілі агню – няма грошай, каб купіць вугаль або дровы.

І электрычнае святло выкарыстоўвалася па гэтай прычыне Сержпудоўскімі не часта. Аляксандр Казіміравіч прызвычаіўся працаваць пры газавай лямпе. На газавым прымусе яны і ежу гатавалі. Адно спадзяванне на тое, што Акадэмія навук Беларусі, якой вучоны перадаў большасць сваіх прац, стрымае нарэшце слова і вышле за іх плату. Хаця б невялікую, хаця б з даўгамі разлічыцца, тое-сёе з ежы купіць і лякарствы для хворай Праскоўі Мікалаеўны. Трэба чакаць і спадзявацца...

Аляксандр Казіміравіч, не распранаючыся, прайшоў у пакой, які служыў яму кабінетам, прысеў на крэсла перад сталом. Крэсла адазвалася сухім скрыпам-стогам.

«Старое, як і яго гаспадар, – усміхнуўся сам сабе Сержпудоўскі. – Разбагацею – куплю новае. Хаця навошта яно, новае?» На гэтым крэсле, за гэтым сталом столькі прац напісана, і яшчэ можа давядзецца, дасць бог, што-небудзь напісаць. Дарма, што ўжо дзесяць гадоў на

пенсіі лічыцца. За гэты час не было ніводнага дня, каб не прыйшоў у свой музей. Маладым супрацоўнікам трэба дапамагчы парадай, бо старых засталася зусім мала. Хто памёр, а хто далёка на Калыме, на Салавецкіх астравах. Ды хіба толькі старым такі лёс выпаў? І маладых ён не мінуў. Ніначка Гаген-Торн, былая яго студэнтка, які ўжо год у высылцы. І ці вернецца? А здольная якая была! Шмат страціла этнаграфічная навука. І яшчэ страціць можа...

Аляксандр Казіміравіч дастаў з шуфляды стала папку, раскрыў яе. На вочы трапіў лісток са справаздачай аб яго навуковай дзейнасці. Літаральна днямі дырэктар Рускага музея папрасіў сваіх супрацоўнікаў прадставіць такія даведкі. Сорака пяць сур'ёзных навуковых прац напісаў Сержпудоўскі, кожная другая з іх – фундаментальная. Па мовазнаўстве, фальклору, этнаграфіі. За сорака шостую, якая павінна была падвесці вынікі дасягненняў беларускай этнаграфічнай і фалькларыстычнай работы за апошнія пяцьдзясят гадоў, Аляксандр Казіміравіч меў намер узяцца з дня на дзень.

Сержпудоўскі дацягнуўся рукой да лямпы, што стаяла на шырокім падаконніку, другой пастараўся знайсці пачак з запалкамі. Але запаліць агню не змог. Востры боль раптоўна працяў лёгкія, адазваўся ў сэрцы. Пацямнела ў вачах, і ён паволі асунуўся ў сваім крэсле. Не чуў, як на крык жонкі прыбеглі ўстрывожаныя суседзі, як выклікалі «хуткую дапамогу». Не суджана было яму больш убачыць сваю зорку...

Пяро жар-птушкі

Шмат казак, легенд, паданняў захоўвае памяць чалавека. У адной з беларускіх легенд расказваецца пра тое, што даўным-даўно пралятала над Палессем Жар-птушка і згубіла пяро незвычайнай прыгажосці. Плаўна падала яно на зямлю, рассыпаючы ва ўсе бакі зіхатлівыя прамяні. Кінуліся людзі шукаць тое пяро – з пакалення ў пакаленне перадаецца пагалоска, што таму, хто знойдзе пяро Жар-птушкі, накіраваны шчаслівы лёс, – але вярталіся ні з чым. Адны бачылі побач вясёлку, другія – папараць-кветку, трэція – зорачку, якая пералівалася рознымі колерамі. Але варта было наблізіцца да іх, як усё раптам знікала. Мінаюць гады, стагоддзі, але жыве гэтая цудоўная легенда. Як і раней, шукаюць людзі пяро Жар-птушкі, кветку папаратніку, цудоўную гаючую крынічку з жывой вадой. Яшчэ больш любай сэрцу кожнага становіцца родная зямля, бацькоўскі кут, які чалавек ласкава называе сваёй малой радзімай, Айчынай.

Вывучэнне духоўнай культуры народа, яе лепшых традыцый – неад’емная частка грамадзянскіх, патрыятычных, маральных пачуццяў. Сёння, у час нацыянальнага адраджэння, перасэнсаванне нашых здабыткаў у сацыяльным жыцці, навучы, тэхніцы, станаўленне мовы і культуры беларускага народа набываюць асаблівае значэнне.

Каштоўнай крыніцай для развіцця мастацкай творчасці, пазнання духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа з’яўляецца літаратурная, асветніцкая, навуковая спадчына нашага славітага земляка, вядомага этнографа, фалькларыста, літаратара, мовазнаўцы Аляксандра Казіміравіча Сержпутоўскага. На працягу пяці дзесяцігоддзяў (1890–1940) даследаваў ён быт і культуру беларусаў, рускіх, украінцаў, палякаў, літоўцаў, татар, мардвы, народаў Каўказа. Збіраючы і вывучаючы фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, ён прытрымліваўся прынцыпаў і прыёмаў, выпрацаваных прагрэсіўнымі дзеячамі фалькларыстычнай навукі свету, падмацоўваючы іх уласным вопытам. А. К. Сержпутоўскі вызначыў два асноўныя напрамкі ў даследаванні народнага жыцця. Гэта духоўны свет народа – народна паэтычная творчасць, вераванні, абрады, звычаі, мова, і яго матэрыяльна-бытавы ўклад.

У той час, калі пачалася навуковая дзейнасць Сержпутоўскага, шляхі, сродкі і метады этнаграфічнай і фалькларыстычнай работы, узятыя на ўзбраенне вучоным, былі прагрэсіўнымі і смелымі, тым больш што аб’ектам яго вывучэння з’яўляліся народнасці, якія найбольш прыгняталіся афіцыйнымі коламі царскай Расіі. Насуперак буржуазным этнографам, што сцвярджалі, быццам народы Расіі жывуць паміж сабой у варожасці і нянавісці, Сержпутоўскі пастаянна падкрэсліваў факты дружалюбнасці і добрасуседства паміж імі, указваў на сапраўднага ворага ўсіх прыгнечаных – царызм.

Асабліва значны ўклад унёс А. К. Сержпутоўскі ў вывучэнне духоўнага жыцця беларусаў Палесся – адной з найбольш адсталых у той час і слаба вывучаных ускраін царскай Расіі. Дзякуючы працам вучонага, дайшлі да нас апісанні жыцця, самабытных звычаяў і абрадаў беларусаў-палешукоў, якія даюць яскравае ўяўленне аб іх вераваннях, маралі, занятках.

Знаёмства са звычаямі і абрадамі беларусаў мае не толькі пазнавальную каштоўнасць, але і практычнае значэнне. Яно дазваляе даць правільную ацэнку тым традыцыям, якія захаваліся ў сучасным народным побыце, выкарыстаць лепшыя элементы традыцыйнай народнай абраднасці пры стварэнні новых беларускіх абрадаў.

А. К. Сержпутоўскі быў сапраўдным наватарам у беларускай этнаграфічнай і фалькларыстычнай навучы. Ён адным з першых сярод збіральнікаў-фалькларыстаў звярнуў сур’ёзную ўвагу на асобу казачніка, імкнуўся запісваць ад найбольш здольных, таленавітых, прагрэсіўных людзей. Гэтым, галоўным чынам, і тлумачыцца вялікая сацыяльная заастраснасць казак, запісаных ім, у параўнанні з творамі, сабранымі іншымі фалькларыстамі.

Вялікае месца ў даследаваннях А. К. Сержпутоўскага займалі праблемы стану і далейшага лёсу беларускай мовы. Яго мовазнаўчыя працы атрымалі высокую ацэнку сусветна вядомых у гэтай галіне вучоных акадэмікаў Д. К. Зяленіна, Я. Ф. Карскага, А. А. Шахматава.

Вывучаючы помнікі матэрыяльнай культуры, старажытныя промыслы, звычаі і абрады, светапогляды і творчасць беларусаў-палешукоў, вучоны імкнуўся даць ім сацыяльна-гістарычнае тлумачэнне, зыходзячы з прыродна-геаграфічных і сацыяльных умоў жыцця народа, што надавала яго навуковым працам грамадскае гучанне.

Асаблівай вастрынёй і крытычнай накіраванасцю характарызуюцца народныя творы, апублікаваныя ў зборніку «Сказки и рассказы белорусов-полешуков» (1911), у якіх бязлітасна крытыкаваліся паны і царскія чыноўнікі, папы і ксяндзы, адлюстроўвалася ўзрастаючая палітычная самасвядомасць простага народа, яго пратэст супраць сацыяльнай несправядлівасці і існуючага дзяржаўнага ладу. Упершыню ў шэрагу твораў у яркай мастацкай форме народ раскрыў сапраўдныя крыніцы абагачэння эксплуатацараў, паказаў, што грошы і золата багаццяў – гэта кроў і пот людзей працы.

Зборнік Сержпутоўскага быў зусім новай з’явай не толькі ў расійскай дарэвалюцыйнай фалькларыстыцы, але і ў фалькларыстыцы ўсіх славянскіх народаў. Гэтая кніга канчаткова разбурыла памылковую думку, якая панавала ў тагачаснай гуманітарнай навуцы, аб беларускай народнай прозе як пераважна міфічнай творчасці, паказала свету мастацкія здольнасці беларуса, яго глыбокае філасофскае мысленне.

Вялікае значэнне маюць і іншыя фальклорна-этнаграфічныя працы Сержпутоўскага, якія ўтрымліваюць каштоўны матэрыял для вывучэння духоўнай культуры і быту беларускага народа, эвалюцыі яго светапогляду, мастацка-эстэтычных запатрабаванняў.

Цяжка пераацаніць дзейнасць Сержпутоўскага ў галіне збірання і вывучэння помнікаў духоўнай і матэрыяльнай культуры беларусаў. Яго шматлікія апісанні промыслаў, заняткаў, пабудов, абрадаў і павер’яў сялян дарэвалюцыйнай Беларусі, сабраныя ім калекцыі прылад працы, адзення, прадметаў хатняга ўжытку дапамагаюць зразумець і асэнсаваць багатую культурную спадчыну народа.

Вучоны жыва цікавіўся песеннай народнай творчасцю. У народнай песні яго прыцягвала перш за ўсё яе грамадскае гучанне. Сержпутоўскі бачыў у песні адлюстраванне ўнутранага духоўнага жыцця народа, яго маральнага ідэалу. З сабранай вучоным песеннай народнай творчасці навуковую цікавасць выклікаюць каляндарна-абрадавыя песні: калядныя, валачобныя, жніўныя і інш. У іх ярка адлюстраваліся земляробчыя клопаты беларускага селяніна, які імкнуўся з дапамогай абрадавых дзеянняў і песень, у магічную сілу якіх ён верыў, аказаць уплыў на ўраджай, забяспечыць дабрабыт свайго дома і гаспадаркі.

Не абышоў сваёй увагай Сержпутоўскі і парэміяграфічную спадчыну беларускага народа, захаваўшы для нашчадкаў скарбы народнай мудрасці.

У галіне вывучэння старажытных светапоглядаў і вераванняў беларусаў асобная роля належыць фундаментальнаму зборніку А. К. Сержпутоўскага «Примхи и забавоны беларусаў-палешукоў» (1930). У гэтай кнізе, якая з’явілася вынікам яго шматгадовых этнаграфічных назіранняў і збіральніцкай дзейнасці, змешчана мноства легенд, паданняў, апавяданняў, прымхаў і забавонаў, запісаных у паўднёвых раёнах Слуцкага павета. Гэтыя апісанні даюць магчымасць узнавіць малюнак духоўнага свету беларускага сялянства дарэвалюцыйнага перыяду з яго станоўчымі і адмоўнымі бакамі.

Нягледзячы на вялікі ўклад А. Сержпутоўскага ў развіццё беларускай этнаграфіі, фалькларыстыкі, мовазнаўства, яго жыццё, навуковая і літаратурная дзейнасць даследаваны недастаткова. Няма вычарпальных прац, у якіх быў бы дадзены глыбокі аналіз навуковай дзейнасці вучонага, ацэнены яго ўклад у славянскую і айчынную фалькларыстыку. Нешматлікія рэцэнзіі на яго працы не раскрываюць методыкі, прыныцыпаў збіральніцкай і даследчай дзейнасці Сержпутоўскага, не ўвязваюць яго працы з дасягненнямі фалькларыстычнай і этнаграфіч-

най навукі. Не вывучаны яго светапогляды і грамадская дзейнасць. Па-за ўвагай даследчыкаў засталіся многія рукапісныя працы вучонага, якія захоўваюцца ў архівах Расіі і Беларусі. А між тым гэта спадчына мае вялікае навуковае, пазнавальнае і выхаваўчае значэнне.

Аб жыцці і творчасці А. К. Сержпутоўскага можна даведацца з нарыса В. К. Бандарчыка і А. С. Фядосіка (выдадзены ў 1966 г. у выдавецтве «Навука і тэхніка»). У ім сцісла характарызуюцца апублікаваныя вучоным фальклорныя зборнікі, раскрываюцца адносіны збіральніка да новых з'яў у народнай творчасці. Асаблівы акцэнт зрабілі аўтары на творах сацыяльна-палітычнага напрамку і, на жаль, значна менш месца ўдзялілі творам, якія адлюстроўваюць маральна-этычныя і сямейныя праблемы. Недастаткова, на наш погляд, раскрыта ў нарысе месца Сержпутоўскага ў славянскай фалькларыстыцы, адсутнічаюць супастаўленні яго прац з вынікамі дзейнасці іншых беларускіх фалькларыстаў.

Асобныя бакі збіральніцкай, навуковай дзейнасці А. К. Сержпутоўскага разглядаліся ў свой час у працах В. К. Бандарчыка¹, І. К. Германовіча², Л. Р. Барага³, М. Я. Грынבלата⁴, К. П. Кабашнікава⁵, І. М. Лушчыцкага⁶, М. Р. Ларчанкі⁷. Аднак большасць названых вышэй даследчыкаў выкарыстоўвалі матэрыялы Сержпутоўскага толькі ў сувязі з даследаваннем пэўных праблем і не разглядалі ролю вучонага ў развіцці беларускай этнаграфіі і фалькларыстыкі, не звярталіся да архіўных крыніц.

У апошнія дзесяцігоддзе з друку выйшлі кнігі «Палескі дзівасіл. Беларускія народныя прыказкі, прымаўкі, выслоўі» (2005), «Русальная нядзеля. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў» (2009), «Гняздоўе белых буслоў. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў» (2010), «Чароўны човен. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета» (2012), якія раскрываюць збіральніцкую, навуковую, даследчую дзейнасць славутага беларускага вучонага.

У аснову працы, якая прапануецца ўвазе чытачоў, пакладзены зборнікі А. К. Сержпутоўскага «Сказки и рассказы белорусов-полешуков» (1911), «Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павету» (1926), «Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў» (1930) і іншыя яго фалькларыстычныя, этнаграфічныя, літаратурныя, мовазнаўчыя працы, а таксама матэрыялы, прыцягнутыя да вывучэння з забытых кніг, часопісаў, газет. Акрамя таго, у архіве Расійскага этнаграфічнага музея (РЭМ), Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве, навуковым архіве Рускага геаграфічнага таварыства (РГТ), архіве Акадэміі навук Расіі, архівах Дзяржаўнага Рускага музея, Інстытута рускай літаратуры (Пушкінскі дом), Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя Салтыкова-Шчадрына, рукапісных аддзелах Дзяржаўнай бібліятэкі Расіі, навуковых бібліятэках і архівах Рэспублікі Беларусь, Літвы і іншых краін аўтарам гэтай працы знойдзены і ўпершыню ўведзены ў навуковы абарот шэраг матэрыялаў, якія асвятляюць шматгранную дзейнасць А. К. Сержпутоўскага, раскрываюць значэнне яго навуковай спадчыны.

У кнізе выкарыстаны таксама назіранні і запісы, зробленыя аўтарам у час экспедыцыйных паездак па месцах, дзе некалі запісваў народныя творы А. К. Сержпутоўскі.

¹ Бандарчык В. К. Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст. Мінск, 1964; *Ён жэ*. Гісторыя беларускай этнаграфіі. Пачатак XX ст. Мінск, 1970; *Ён жэ*. Гісторыя беларускай савецкай этнаграфіі. Мінск, 1972.

² Германовіч І. К. Беларускія мовазнаўцы. Мінск, 1985. С. 83–93.

³ Бараг Л. Р. Беларуская казка: пытанні вывучэння яе нацыянальнай самабытнасці параўнальна з іншымі ўсходнеславянскімі казкамі. Мінск, 1969. С. 269.

⁴ Грынблат М. Я. Этнография и фольклористика в БССР за 30 лет // Наука в БССР за 30 лет. Минск, 1949. С. 503–518.

⁵ Кабашнікаў К. П. Беларуская казка ў казачным эпасе славян. Мінск, 1968. С. 27.

⁶ Лушчыцкі І. М. Нарысы па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі Беларусі ў другой палавіне XIX веку. Мінск, 1958. С. 367.

⁷ Ларчанка М. Р. На шляхах да рэалізму. Мінск, 1958. С. 231.

На жыццёвых пуцявінах

Пачатак жыццёвага шляху Аляксандра Казіміравіча Сержпутоўскага супаў з важнымі падзеямі ў палітычным жыцці Расіі і Беларусі. Зыходным момантам іх можна лічыць адмену прыгоннага права ў 1861 г., хоць «вызваленне» сялян на самай справе аказалася звычайным падманам: фармальна яны атрымалі свабоду, але зямля па-ранейшаму заставалася ва ўласнасці памешчыкаў, а тыя невялікія надзелы, што перайшлі да сялян, не маглі пракарміць іх сем'і. Даводзілася ва ўмовах цяжкіх кабальных адпрацовак, якія нічым не адрозніваліся ад паншчыны, арандаваць зямлю ў памешчыкаў.

У беларускай вёсцы імкліва расла колькасць сялян, якія разарыліся і вялі жабрацкае паўгалоднае існаванне. У многіх месцах незадаволенасць людзей прыводзіла да прамога непадпарадкавання ўладам. Яны адмаўляліся плаціць аброк, адпрацоўваць паншчыну, сілай захоплівалі землі памешчыкаў, вадапоі. Толькі ў першай палове 1862 г. у Беларусі было зарэгістравана звыш 300 выступленняў сялян. А ўсяго за 16 гадоў (1864–1880) тут адбыліся 132 сялянскія выступленні. Яны падаўляліся ўзброенай сілай⁸.

У 1880–1890-х гг. у сувязі з пагаршэннем становішча сялян у выніку аграрнага крызісу сялянскі рух у Беларусі набыў яшчэ больш вострыя формы. У адказ на гэта царскія ўлады на месцах узмацнілі тэрор. За ўдзел студэнтаў у паўстанні 1863 г. быў зачынены Горы-Горацкі земляробчы інстытут. Сярэднія школы існавалі толькі ў вялікіх гарадах. У іх была ўстаноўлена такая высокая плата за навучанне, што далёка не кожны селянін мог аддаць туды сваіх дзяцей. Не заўсёды дзеці мелі магчымасць вучыцца нават у пачатковых школах, бо іх было вельмі мала. Ды і карысці ад вучобы там было не шмат – выкладалі ў іх, як правіла, не прафесіянальныя спецыялісты, а людзі, якія самі з горам папалам умелі чытаць і пісаць.

Галоўная ўвага ў дарэвалюцыйных школах удзялялася закону божаму і малітвам. Навучанне вялося на рускай мове. Папярочка Віленскай вучэбнай акругі Карнілаў у 1885 г. раіў кіраўнікам школ наступнае: «Розных кніг, часопісаў і газет для сялян зараз не трэба... Вось наш каталог: евангелле, малітваслоў, псалтыр, свяшчэнная гісторыя... Акрамя таго, рассылаем іконы, крыжыкі, свяшчэнныя карціны, партрэты гасудара...»⁹

Сур'ёзнай перашкодай на шляху развіцця беларускай мовы і замацавання яе ў літаратуры з'яўлялася тое, што яна была мовай прыгнечанай нацыі, якая не мела сваёй дзяржаўнасці. На беларускай мове не дазвалялася друкаваць кнігі, весці дакументацыю. Не прызнаваліся, прыгняталіся нацыянальная культура і літаратура.

Такое становішча хвалявала і абурала прагрэсіўную грамадскасць не толькі Беларусі, але і Расіі. Рэзкую водпаведзь вялікадзяржаўным рэакцыянерам, якія сцвярджалі, што беларускі народ не мае сваёй уласнай культуры, адмаўлялі яму ў праве на нацыянальнае самавызначэнне, параўноўвалі з дзікунамі, лічылі людзьмі больш нізкай расы, даў М. А. Дабралюбаў. «Адносна беларускага селяніна, – пісаў ён, – справа даўно вырашаная: забіты канчаткова, так што нават пазбавіўся ўжывання чалавечых здольнасцей. Не ведаем, у якой ступені лжывая гэтая думка, таму што не вывучалі спецыяльна Беларускага краю, але паверыць ёй, вядома, не можам. Цэлы край так вось узялі ды і забілі, – як бы не так!.. Ва ўсялякім разе, пытанне аб характарыстыцы беларусаў павінна хутка быць растлумачана працамі мясцовых пісьменнікаў»¹⁰.

Удзяляць больш увагі развіццю этнаграфічнай навукі, вывучэнню матэрыяльнай і духоўнай культуры народаў, іх быту заклікаў М. Г. Чарнышэўскі¹¹.

⁸ История Белорусской ССР. Минск, 1961. Т. 1. С. 391.

⁹ История Белорусской ССР. С. 421.

¹⁰ Добралюбов Н. А. Собр. соч. М.; Л., 1963. Т. 6. С. 226.

¹¹ Современник. 1864. № 10. С. 192.

І сапраўды, ніякія забароны не маглі спыніць развіццё беларускай народнай культуры, якая ў другой палове XIX ст. развівалася пад жыватворным уплывам перадавой культуры рускага народа. З канца 30-х – пачатку 40-х гг. XIX ст. пачалося збіранне і асэнсаванне фальклорна-этнаграфічнага матэрыялу, яго сістэматызацыя. У гэты час з’яўляецца шэраг выдатных этнографаў і фалькларыстаў, якія ўнеслі велізарны ўклад у справу вывучэння матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Дзякуючы іх працы была сабрана найбагацейшая скарбніца народнапаэтычнай культуры, якая адыграла пэўную ролю ў станаўленні грамадскай думкі Беларусі таго часу, аказала вялікі ўплыў на развіццё беларускай літаратуры, фарміраванне нацыянальнай інтэлігенцыі.

Актывізацыі вывучэння Беларусі, яе гістарычнага мінулага, мовы, быту, твораў народнапаэтычнай творчасці ў другой палове XIX ст. у значнай ступені садзейнічалі два сацыяльна-палітычныя фактары: адмена ў 1861 г. прыгоннага права і паўстанне 1863 г. Важным штуршком у гэтай справе з’явілася палітыка царызму адносна заходніх зямель. Афiцыйная этнаграфічная навука была заклікана паказаць беспадстаўнасць прэтэнзій пэўных колаў Польшчы на Беларусь. Насуперак спробам царызму даказаць, што Беларусь з’яўляецца рускім краем, сапсаваным латынствам за гады польскага ўладарніцтва, сабраныя этнографамі і фалькларыстамі звесткі, і перш за ўсё творы моўнай творчасці, засведчылі самабытнасць беларускай мовы і культуры.

Многае зрабілі ў гэтым напрамку П. М. Шпілеўскі, П. В. Шэйн, Е. Р. Раманаў, М. Я. Нікіфароўскі, А. К. Кіркор і інш.

Нарысы П. М. Шпілеўскага¹², прысвечаныя земляробчым і сямейным абрадам беларусаў, сямейнай і каляндарнай паэзіі, не страцілі свайго значэння і сёння. Але абмежаванасць метаду (Шпілеўскі быў прыхільнікам і гарачым паслядоўнікам міфалагічнай школы) і ранняя смерць не дазволілі гэтаму таленавітаму чалавеку поўнасцю праявіць сябе ў навуцы.

Мэтанакіраванай і плённай была фальклорна-этнаграфічная дзейнасць П. В. Шэйна¹³. Першае выданне падрыхтаванага ім зборніка песень уключала самыя разнастайныя песенныя жанры і ахоплівала амаль усе рэгіёны Беларусі. Каштоўнасць яго заключаецца перш за ўсё ў тым, што абрадавыя песні збіральнік суправаджаў шырокім апісаннем народных традыцый і звычаяў. Сусветную славу фалькларысту прынеслі дзве кнігі першага тома «Материалов для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края» (1887–1890), у якіх была шырока прадстаўлена каляндарна-абрадавая і сямейная паэзія беларусаў, а таксама неабрадавая лірыка. У другі том сваіх «Материалов...» Шэйн упершыню ўключыў казачны эпас беларусаў.

У 1880-я гг. пачалася навукова-збіральніцкая дзейнасць аднаго з самых славурых беларускіх фалькларыстаў Е. Р. Раманава¹⁴. Ён апублікаваў звыш дзесяці тысяч фальклорных твораў, даў ґрунтоўнае апісанне матэрыяльнай культуры, сямейнага і грамадскага побыту беларускага сялянства. Яго «Белорусский сборник» (вып. 1–9) можа служыць сапраўднай энцыклапедыяй матэрыяльнага і духоўнага жыцця беларусаў дарэвалюцыйнага часу.

¹² Шпилевский П. М. Народные пословицы с объяснением происхождения и значения их // Москвитянин. 1852. Т. 4. № 16, отд. 3. С. 125–136; *Ён жа*. Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических поверьях // Пантеон. 1853. Т. 8, кн. 4. С. 71–79; Т. 9, кн. 5. С. 1–20; кн. 6. С. 1–34; Т. 10, кн. 7. С. 15–56; 1854. Т. 15, кн. 5. С. 21–44; кн. 6. С. 47–68; 1856. Т. 25, кн. 1. С. 1–30; Т. 26, кн. 3. С. 1–28; *Ён жа*. Дожинки: Бел. нар. обычай. Сценическое представление в 2-х действиях, с хорами, песнями, хороводами и плясками белорусскими. СПб., 1857; *Ён жа*. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю. СПб., 1858; *Ён жа*. Волоочобники в Витебской губернии // Рус. дневник. 1859. № 101.

¹³ Шейн П. В. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. СПб., 1874; *Ён жа*. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1887–1902. Т. 1–3.

¹⁴ Романов Е. Р. Белорусский сборник. Киев; Витебск; Могилев; Вильна, 1886–1912. Вып. 1–9; *Ён жа*. Материалы по исторической топографии Витебской губернии. Уезд Велижский. Могилев, 1898; *Ён жа*. Могилевская старина. Могилев, 1900–1903. Вып. 1–3; *Ён жа*. Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вильна, 1911–1912. Вып. 1–2; *Ён жа*. Первоисточники для истории Могилевского края. Одесса, 1916. Вып. 1.

Значны ўклад у вывучэнне матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў унёс М. Я. Нікіфароўскі¹⁵. Пасля заканчэння Віцебскай духоўнай семінарыі ён доўгія гады працаваў настаўнікам народных вучылішчаў і гімназій Віцебскай губерні і горада Віцебска, Свіслацкай і Маладзечанскай семінарыі. Работу на ніве асветы паспяхова спалучаў са збіральніцкай і навуковай дзейнасцю, з'яўляўся правадзейным членам Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі Маскоўскага ўніверсітэта, Рускага геаграфічнага таварыства. Апублікаваў звыш дваццаці даследаванняў па этнаграфіі, фальклору, гісторыі Віцебшчыны.

Вывучэнню гісторыі, літаратуры, этнаграфіі беларусаў шмат сіл і энергіі аддаў вядомы беларускі этнограф, археолаг, публіцыст, гісторык, грамадскі дзеяч ліберальнага кірунку Адам Ганоры Карлавіч Кіркор¹⁶. Рэдагуючы «Памятные книжки Виленской губернии» (1850–1854), газету «Виленский вестник» (1860–1865), з'яўляючыся адным з выдаўцоў газеты «Новое время» (1868–1871) у Санкт-Пецярбургу, ён прыцягнуў да супрацоўніцтва многіх рускіх, беларускіх, польскіх, літоўскіх гісторыкаў, краязнаўцаў, археолагаў, этнографікаў, літаратараў. Рэгулярна друкаваў на старонках гэтых выданняў уласныя працы па гісторыі, літаратуры, этнаграфіі Беларусі і Літвы.

Фальклор Беларускага Палесся быў шырока прадстаўлены ў зборніках Д. Булгакоўскага «Пинчуки»¹⁷, М. Доўнар-Запольскага «Песни пинчуков»¹⁸. Працы М. Доўнар-Запольскага і М. Янчука¹⁹ сведчылі аб паглыбленні ў беларускім фальклору дэмакратычных і патрыятычных тэндэнцый.

У рабоце па збіранні вуснай народнай творчасці беларускага народа актыўна ўдзельнічалі рускія і ўкраінскія даследчыкі. У 1878 г. выйшаў другі том «Трудов этнографической экспедиции в Западно-Русский край» пад кіраўніцтвам П. П. Чубінскага. Побач з украінскімі казкамі ў ім змешчана каля 30 казак, запісаных у паўднёва-заходніх раёнах Беларусі.

Збіральнікамі і прапагандыстамі казачнага эпасу беларусаў былі таксама многія польскія фалькларысты. У 11-м-12-м тамах часопіса «Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej» (1887–1888) А. Кіркор надрукаваў больш за 50 беларускіх казак. Ён падкрэсліваў у прадмове да зборніка У. Вярыгі «Podanis białoruskie» (Львоў, 1889) вялікае значэнне матэрыялаў зборніка для вывучэння мовы і быту беларусаў.

Прыкметнай з'явай у славянскай і беларускай фалькларыстыцы стаў фундаментальны збор М. Федароўскага²⁰, у якім надрукавана мноства беларускіх народных казак, песень, прымавак. Адным з першых сярод збіральнікаў беларускага казачнага эпасу ён звярнуў увагу на ўмовы бытавання казак і на казачнікаў.

Адзначаючы вялікі ўклад у сусветную фалькларыстыку прац названых вышэй збіральнікаў вусна-паэтычнай творчасці народа, варта заўважыць, што многія з іх з'яўляліся прадстаўнікамі міфалагічнай школы і прытрымліваліся думкі, што большасць сюжэтаў і вобразаў фальклорных твораў бяруць пачатак ад старажытных міфаў. Менавіта на такіх пазіцыях стаяў

¹⁵ Никифоровский Н. Я. Очерки Витебской Белоруссии, ч. 1–8 // Этногр. обозрение. 1892, кн. 12, № 1, кн. 13–14, № 2–3; 1893, кн. 17, № 2; 1894, кн. 20, № 1, кн. 31, № 4; 1897, кн. 34, № 3; 1898, кн. 37, № 2; 1899, кн. 40–41, № 1–2; *Ён жа*. Очерки простонародного життя-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности. Витебск, 1895; *Ён жа*. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. Витебск, 1897; *Ён жа*. Простонародные загадки. Витебск, 1898; *Ён жа*. Нечистики: свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе. Вильна, 1907.

¹⁶ Киркор А. Языческие обычаи на Белой Руси. Вильна, 1839; *Ён жа*. Пра літаратуры брацкіх славянскіх народаў. Кракаў, 1874; *Ён жа*. Літоўскае Палессе // Живописная Россия, 1882. Т. 3, ч. 1–2; *Ён жа*. Беларускае Палессе // Там жа; *Ён жа*. Этнографический взгляд на Виленскую губернию // Вестн. императорского Русского географического общества. 1857. Ч. 20; 1858. Ч. 21 (са слоўнікам беларускай гаворкі).

¹⁷ Булгаковский Д. Пинчуки: этнографический сборник: песни, загадки, пословицы, обряды, приметы, предрассудки, поверья, суеверия и местный словарь. СПб., 1890.

¹⁸ Доунар-Запольский М. Песни пинчуков. Киев, 1895.

¹⁹ Янчук М. По Минской губернии: заметки из поездки в 1886 г. М., 1889.

²⁰ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Krakow, 1897. Т. 1; 1902. Т. 2; 1903. Т. 3.

А. Кіркор. На самай жа справе міфалагічная школа не аказала істотнага ўплыву на дзейнасць беларускіх фалькларыстаў, як, дарэчы, і гістарычная школа. У большасці сваёй збіральнікі народнай творчасці імкнуліся да дакладных запісаў вусна-паэтычных твораў, звярталі ўвагу на старажытныя формы, часта ігнаруючы новыя з'явы і працэсы, якія адбываліся ў грамадстве. Прычыну таго, што ў фальклорных зборніках адсутнічалі сацыяльна вострыя ў ідэйных адносінах песні, казкі, легенды, прыказкі і прымаўкі, прыпеўкі, трэба шукаць і ў засілі царскай цензуры. Вядома, нельга забываць і пра тое, што сяляне не заўсёды давяралі збіральнікам вуснай народнай творчасці і таму не расказвалі ім тэкстаў, у якіх высмейваліся цар, паны, царкоўнікі.

Вялікі ўклад у развіццё не толькі беларускай, але і сусветнай фалькларыстыкі, этнаграфіі, мовазнаўства ўнёс наш славуты зямляк А. К. Сержпудоўскі.

Нарадзіўся Аляксандр Казіміравіч 21 чэрвеня 1864 г. у вёсцы Бялёвічы Слуцкага павета Мінскай губерні у беднай сялянскай сям'і. Нялёгкім было жыццё малазямельных сялян паслярэформеннай Беларусі. Яшчэ цяжэй даводзілася тым, хто наогул не меў зямлі. Да ліку такіх адносілася і сям'я будучага вучонага. Каб звесці канцы з канцамі, бацька Аляксандра вымушаны быў займацца сплавам лесу па палескіх рэках, працаваць на лесанарыхтоўках, вартайніком. Сям'і прыйшлося пакінуць абжытае месца і пераехаць спачатку на хутар Дарагачышча, а затым у вёску Перавалоўкі (зараз Салігорскі раён).

Тут, у лясной глушы, і прайшлі дзіцячыя гады Аляксандра Сержпудоўскага. Пасля заканчэння ў 1880 г. Вызнянскага народнага вучылішча хлопец паспяхова здаў экзамены ў падрыхтоўчы клас Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі. Аднак у прыёме яму адмовілі з-за слаблага здароўя. Хаця здароўем Аляксандр не мог пахваліцца, але характар меў цвёрды. Праз год ён зноў прыехаў у Нясвіж і паступіў у семінарыю.

У 1884 г. Сержпудоўскі ў якасці настаўніка пераступіў парог Лучыцкага народнага вучылішча ў Мазырскім павеце. Крайняя галечка, норавы адсталай палескай вёскі напаўнялі сумам сэрца маладога настаўніка. Адзіную радасць прыносіла работа з дзецьмі, даследаванне быту і культуры мясцовага насельніцтва. Ён запісаў абрад Купалля ў вёсцы Заполле, вясельныя абрады – у вёсцы Лучыцы, замовы і праклёны, прымаўкі і прыказкі – у вёсцы Загалле. Багаты матэрыял для роздуму і асэнсавання існуючай рэчаіснасці даваў Сержпудоўскаму сустрэчы з простымі палешукамі. «Жывучы доўгі час на Палессі, – пісаў ён, – і маючы непасрэдныя зносіны з народамі, мне давялося ўнікаць ва ўсе бакі яго жыцця. Такім чынам я рабіў свае назіранні, пры кожным зручным выпадку знаёміўся з рознымі прымхамі, забабонамі, якімі так багатыя жыхары гэтага кутка Беларусі»²¹.

Малады настаўнік адчувае патрэбнасць расказаць людзям пра ўбачанае, перажытае. У 1891 г. у «Мінских губернских ведомостях» з'яўляецца першая публікацыя А. Сержпудоўскага «Голос из глуши», у якой аўтар знаёміць чытачоў з жыццём сялян вёскі Лучыцы, іх бытам, традыцыямі, заняткамі. Гаворачы аб той шкодзе, якую наносіць здароўю людзей лекар-самавукі, знахары, шаптухі, ён ставіць пытанне аб неабходнасці падрыхтоўкі кваліфікаваных спецыялістаў для вёскі – урачоў, аптэкараў, культасветнікаў, настаўнікаў. За час настаўніцтва на Мазышчыне А. Сержпудоўскі надрукаваў у гэтай газеце звыш дваццаці артыкулаў.

У 1893 г. Сержпудоўскі пераязджае ў Мінск. Працуе пісарам у Мінскім аддзяленні Сялянскага пазямельнага банка, а затым у паштова-тэлеграфным ведамстве. Хоць у аўтабіяграфічнай даведцы А. К. Сержпудоўскага не ўказваюцца прычыны, якія прымусілі яго змяніць прафесію настаўніка на службу дробнага чыноўніка, думаецца, што не апошняю ролю адыграла тут жаданне працягнуць вучобу ў вышэйшай навучальнай установе і прысвяціць сябе вывучэнню быту, матэрыяльнага і духоўнага жыцця беларускага народа.

У 1896 г. А. К. Сержпудоўскі становіцца жыхаром Санкт-Пецярбурга. Працу на Галоўпаштамце ён паспяхова спалучае з вучобай у археалагічным інстытуце і на вышэйшых юры-

²¹ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 289, с. 2.

дычных курсах. У шпытку, дзе ён канспектаваў лекцыі вядомых вучоных, прафесараў Санкт-Пецярбургскага археалагічнага інстытута ў 1903–1904 гг., сустракаюцца запісы, як з дапамогай пластыліну і скульптурнага воску зрабіць злепак, як адрозніць арыгінал карціны ад копіі, адкуль і як адбываецца запазычанне слоў, у прыватнасці тэрмінаў. Як бачым, ужо тады Аляксандр Казіміравіч сур’ёзна рыхтаваўся да вялікай даследчай работы.

Яшчэ да пачатку першай рускай рэвалюцыі ў Сержпутоўскага складаюцца перадавыя грамадска-палітычныя і філасофскія погляды. Гэтаму ў значнай ступені садзейнічалі кнігі палітычнага, філасофскага і сацыяльнага зместу. Аб тым, што Сержпутоўскі цікавіўся такой літаратурай, сведчыць сшытак афарызмаў, сабраных і напісаных ім асабіста на працягу 1901–1909 гг. Звяртаюць на сябе ўвагу думкі, якія сведчаць аб матэрыялістычных поглядах Сержпутоўскага на паходжанне жыцця на зямлі. «Чалавек з’явіўся на зямлі такім жа шляхам, – чытаем у запісах, – як з’явіліся камяні, расліны, жывёла. Ён – прычинная часцінка сусветнай матэрыі і яе энергіі»²².

Яшчэ больш катэгарычны ён у сваіх ацэнках самадзяржаўнага ладу, пры якім усе законы дыкуюць не сумленне і праўда, а золата і прымус: «Калі ў мінулыя часы рабства параджалася грубай фізічнай сілай, то зараз – капіталам (золатам)». «Золата ад таго блішчыць, што яно пастаянна абмываецца слязамі». «Усялякі захоп ёсць насілле, якое супярэчыць справядлівасці. Зямля, святло, паветра і ўся прырода належаць усім без любых абмежаванняў... Кожны мае права на жыццё. Для жыцця неабходны зямля, сонца, паветра, хлеб, вада, адзенне, жыллё і інш. Калі ж нас пазбаўляюць усяго гэтага, то гэта не права, а насілле»²³.

Катаргай, домам для вар’ятаў, пеклам называў ён самадзяржаўны лад, які можа пазбавіць аптымізму любога чалавека. І ўсё ж аўтар афарызмаў цвёрда верыў у будучае свайго народа. «Рана або позна, – пісаў ён, – а людзі ўсвядомяць цягу матэрыяльнай залежнасці ад нікчэмнай меншасці, аб’яднаюцца агульнымі інтарэсамі і пазбавяцца ад рабства».

Вядома, было б памылковым бачыць у маладым Сержпутоўскім сталага рэвалюцыянера. Аднак у тым, што ідэі вызвалення народных мас ад прыгнёту царскага самадзяржаўя былі блізкімі яму, сумнявацца не даводзіцца. Пацвярджаннем таму можа служыць наступны запіс у названым вышэй сшытку афарызмаў. «У маскоўскім тэатры, – піша Сержпутоўскі, – упершыню была пастаўлена “Улада цемры” Л. М. Талстога. Прысутныя, затаяўшы дыханне, сачылі за развіццём падзей на сцэне. І раптам з галёркі пачуўся малады ўсхваляваны голас: “Унізе – улада цемры, наверху – цемра ўлады”». У зале, па ўспамінах Сержпутоўскага, пачуліся дружныя апладысменты, сярод радоў забегалі паліцэйскія ў пошуках таго, хто пасмеў узняць голас супраць цара і яго памагатых.

У гэтым жа сшытку занатаваны цікавыя думкі пра мастацтва, музыку, эстэтыку, змешчаны прыказкі, прымаўкі, замалёўкі з жыцця беларускіх сялян.

У 1904 г. Сержпутоўскі закончыў археалагічны інстытут. Вольны ад работы час ён праводзіць у бібліятэках, наведвае Рускае геаграфічнае таварыства, якое аб’ядноўвала даследчыкаў культуры і быту народаў Расійскай імперыі, прымае ўдзел у абмеркаванні экспедыцый Е. Р. Раманава, У. М. Дабравольскага, А. М. Харузіна ў цэнтральныя і заходнія раёны Расіі. З’яўляецца гарачае жаданне самому накіравацца ў экспедыцыю ў родныя сэрцу мясціны Беларускага Палесся.

У 1906 г. Сержпутоўскі паступае на работу ў Рускі музей у якасці рэгістратара этнаграфічнага аддзела. Пачынаецца новая старонка ў яго біяграфіі.

²² Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 570, с. 2.

²³ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 570, с. 2.

Покліч нязведаных дарог

У 1906 г. малады даследчык двойчы выязджаў у экспедыцыі ў Слуцкі і Мазырскі паветы, даследаваў цяжкадаступную палескую частку Беларусі па левым прытоку Прыпяці і сабраў у жыхароў непраходных лясоў і балот багатую этнаграфічную калекцыю. Яе склалі прадметы сялянскага адзення, земляробчыя прылады, прыстасаванні для лоўлі рыбы і палявання, посуд, узоры вышыўкі – усяго звыш 1000 экспанатаў. Пра гэта паведаміў сваім чытачам часопіс «Живая старина» (1907. Вып. 1, отд. 5. С. 9). Акрамя таго, Сержпутоўскі зрабіў мноства фотаздымкаў, малюнкаў прылад і прыстасаванняў, якімі пастаянна карысталіся сяляне. Свае назіранні ён запісваў у асобны сшытак. Азнямленне з гэтымі запісамі дае ўяўленне аб жыцці палескай вёскі ў пачатку XX ст.

Вось як выглядала, напрыклад, у яго апісанні вёска Круковічы Слуцкага павета.

Пабудавана яна на адкрытым роўным месцы. У цэнтры размясціліся валасное ўпраўленне і народнае вучылішча. Паабал вуліцы густа выстраіліся сялянскія дамы. Двары ў большасці сваёй не агароджаныя, варот няма. Адна студня на некалькі гаспадарак. Да хаты прымыкаюць сенцы, каморкі, побач – варыўні, павеці, хлявы, свірны, далей – гумны.

Даследчык звяртае ўвагу на беднасць сялянскага побыту. У кожнай хаце можна было ўбачыць самаробныя лаўкі, драўляныя ложка. Сцены часаныя, без шпалераў і пабелкі. Падлога выціралася габяляванымі дошкамі. Як і сцены, яе мылі лугам (попелам) і гарачай вадой²⁴.

У некаторых вёсках Сержпутоўскі сустракаў курныя хаты, якія абаграваліся дымам. Адну з такіх хат у вёсцы Церабілава Рэчыцкага павета этнограф апісаў у сваім дзёніку. Памеры хаты 6×6 аршынаў. Тры невялікія акенцы прапускаюць мала святла, таму ў хаце заўсёды цёмна. Добрую трэць памяшкання займае печ з палацамі. Вусце ў печы нізкае, перад ім адтуліна. Труба адсутнічае, дым выходзіць на вуліцу праз шырокія нізкія дзверы, увайсці праз якія можна толькі сагнуўшыся. Хата награваетца хутка, хутка і астуджаецца. Едкі пах дыму навакі пасяліўся ў лёгкіх чалавека, ва ўсіх порах дрэва, цэглы.

Вокны ў большасці дамоў былі невялікія, усяго ў чатыры шыбы, што тлумачылася беднасцю сялян, якія не мелі магчымасці купіць дарагое шкло. Нягледзячы на беднасць, людзі жылі паміж сабой дружна, дзверы іх хат не ведалі замкоў. У лепшым выпадку іх замянялі кручкі або закруткі.

Сустракаліся вёскі і багацейшыя за Круковічы, напрыклад вёска Дзяніскавічы, якая выцягнулася больш як на дзве вярсты. Дамы тут добрыя, крытыя саломай, вокны з вялікімі шыбамі і аканіцамі. На каньках большасці хат красаваліся выразаныя з дрэва пеўнікі.

А. Сержпутоўскі тлумачыў гэтую заможнасць тым, што акрамя земляробства і жывёлагадоўлі жыхары займаліся яшчэ паляваннем і рамізніцтвам²⁵.

Вынікі сваіх першых экспедыцый Сержпутоўскі абагульніў у этнаграфічным нарысе «Белорусы-полешуки (этнографический очерк). Постройки, занятия и поверья крестьян северной половины Мозырского и южной части Слуцкого уездов Минской губернии»²⁶. Нарыс уключае ўводзіны і тры раздзелы. Ва ўводзінах даецца геаграфічная і гісторыка-бытавая характарыстыка даследаванай часткі Палесся.

У першым раздзеле – «Жилые и служебные постройки (строительство) и другие сооружения» – аўтар працы грунтоўна, з веданнем справы апісвае пасяленні, жылыя і гаспадарчыя пабудовы палешукоў, ілюструе апісанне малюнкамі, чарцяжамі сядзіб, двароў многіх вёсак Мазырскага і Слуцкага паветаў. Расказваючы пра хаты і сядзібы багатых людзей з мноствам

²⁴ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 572, с. 63.

²⁵ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 562, с. 15.

²⁶ Там жа, ф. 1, воп. 2, спр. 574.

дапаможных і гаспадарчых пабудоў, ён кантрасна малюе бедную сялянскую хаціну, якая пад-
слепаватымі вокнамі пазірае на вуліцу.

Падрабязна апісвае Сержпудоўскі планіроўку жылля, гаспадарчых памяшканняў – сянец,
катухоў, свірнаў, дае высокую ацэнку майстэрству палешукоў, якія навучыліся будаваць дамы
і гаспадарчыя памяшканні так, каб тыя ў дажджлівае лета не заліваліся вадой, каб грызуны не
забіраліся ў свірны са збожжам, каб памяшканні добра вентыляваліся.

Гаворачы аб жывучасці старажытнага ўкладу, які захаваўся з-за ізаляванасці многіх
палескіх вёсак ад знешняга свету, Сержпудоўскі ў той жа час адзначае пранікненне сюды
капіталістычных адносін, што праявілася ў развіцці кааперацыі, таварнага абмену, у ажыў-
ленні гандлю. Яскравым пацвярджэннем гэтага з’яўляецца прыклад арганізацыі кавальскай
справы на Беларускім Палессі. Прафесія каваля лічылася на вёсцы адной з самых пачэсных
і неабходных. Пагэтаму ўсёй грамадой узводзіўся будынак, дзе павінна была размяшчацца
кузня, у складчыну набывалі неабходнае абсталяванне. Такім чынам, кузні з’яўляліся грамад-
скімі вытворчымі прадпрыемствамі. На сялянскіх сходах абмяркоўваліся кандыдатуры каваля
– перавага аддавалася тым, хто валодаў большым майстэрствам, сілай, карыстаўся па вагай у
сялян.

У ролі падручных каваля выступалі заказчыкі. Яны падносілі вугаль, жалеза, распаль-
валі горн, дапамагалі каваць. Расплачваліся за работу хлебам, мясам, соллю, гароднінай або па
дамоўленасці працавалі пэўны час у гаспадарцы каваля.

Без дазволу сходу каваль не меў права абслугоўваць заказчыкаў з іншых населеных пунк-
таў. У адваротным выпадку яго маглі замяніць іншым.

Шмат месца адводзіць аўтар апісанню вырабу цэглы, будавання мастоў, перапраў, ёзаў²⁷,
што ва ўмовах непраходных балот мела важнае значэнне. «Дарогі тут непраходныя, – адзна-
чае А. К. Сержпудоўскі. – Напрыклад, у Гаўрыльчыцы, Лугі, Гоцк, якія размешчаны на поўдні
Слуцкага павета Мінскай губерні, можна праехаць на конях толькі зімой, калі замерзнуць
балоты, сярод лета на валах, калі падсохнуць балоты»²⁸. Але ж жыццёвыя абставіны прыму-
шалі сялян карыстацца такімі пераправамі і вясной, і ўвосень, калі былі дажджы. «Страшна
глядзець, – пісаў А. Сержпудоўскі, – калі жанчына з люлькай за плячыма, у якой ляжала дзіця,
ідзе па такім мосце. Пад нагамі шуміць і бурліць вада, ёз хістаецца, калкі трашчаць, а маці з
акамянелым выразам на твары нетаропка рухаецца наперад. Страшна. Міжволі думаецца, што
вось адзін няправільны крок або рух і няхчасная жанчына разам з дзіцем апынецца ў віры.
Сапраўды, няхчасныя выпадкі тут нярэдка»²⁹.

У другім раздзеле, прысвечаным заняткам і промыслам палешукоў, апісваюцца спосабы і
прыёмы земляробства, жывёлагадоўлі, сельскагаспадарчыя прылады працы. Шмат месца ўдзя-
ляецца збіранню лясных дароў, апрацоўцы льну і канпель, ткацтву, роспісу ганчарных выра-
баў, бортніцтву, вырабу паясоў, папруг і г. д.

Не мог не спыніцца даследчык і на сацыяльных праблемах, якія хвалявалі сялян. Круглы
год ад цямна да цямна працавалі яны на сваёй зямлі, палівалі яе потам, слязамі, але, няглед-
зячы на гэта, заставаліся беднымі. Неўрадлівая глеба, апрацоўка зямлі прымітыўнымі прыла-
дамі не дазвалялі атрымліваць высокія ўраджаі.

Сяляне амаль ніколі не елі чыстага хлеба, змешвалі муку з дубовай карой, мякінай, пыр-
нікам. Выручалі бульба, грэчка, проса, якія нядрэнна радзілі на мясцовых глебах, а таксама
дары лясоў, балот, рэк – грыбы, журавіны, рыба. Праўда, і да гэтых астраўкоў выжывання цяг-
нуліся прагныя рукі маючых уладу. Нягледзячы на адмену прыгоннага права ў Расіі, яшчэ
ў пачатку XX ст. на Палессі захоўваліся элементы прыгонніцтва. Памешчыкі, буйныя аран-

²⁷ Ёз – збудаванне з жардзін, вещь, якімі палешукі перагароджвалі рэкі, каб перабірацца з аднаго берага на другі.

²⁸ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 574, с. 18.

²⁹ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 574, с. 82–83.

датары, якія сканцэнтравалі ў сваіх руках вялікія надзелы зямлі, лясныя ўгоддзі, дапускалі сялян да карыстання імі па ліцэнзіях за плату, выкарыстоўваючы так званае сервітутнае права. Сяляне ж лічылі землі, лясы, рэкі і вадаёмы «божым дарам», а таму не хацелі мірыцца з такім становішчам. Яны бунтавалі, сілай адбіралі ў эксплуатацыйнаў зямельныя і лясныя масівы.

З гневам гаворыць Сержпутоўскі пра безгаспадарчыя адносіны землеўладальнікаў да прыроды, у прыватнасці пра масавае знішчэнне лясоў, якое пачалося ў паслярэформенны час. На Палессе хлынула хваля лесапрамыславікоў, перакупшчыкаў, рабочых з розных куткоў Расіі, Украіны, Прыбалтыкі. Пацягнуліся на заробкі і беларускія сяляне, пакідаючы свае гаспадаркі. За кароткі час дзялкі атрымалі велізарныя прыбыткі, а сяляне страцілі апошняе, асабліва пасля таго, як лясны бум пайшоў на спад. Лес знішчылі, вывезлі. Багацеі падаліся ў вялікія гарады, на адпачынак у заморскія краіны, сяляне ж вярнуліся ў свае запусцелыя гаспадаркі. Жыццё іх стала яшчэ больш цяжкім і невыносным. Выхад з такога становішча вучоны бачыць у карэнным пераўтварэнні гаспадарчага жыцця, хоць па вядомых прычынах не раскрывае шляхоў, якія павінны былі б вяртаваць палешукоў ад непазбежнага вымірання.

Апісваючы цяжкае, поўнае гора і нягод жыццё палешукоў, Сержпутоўскі асабліва занепакоены становішчам жанчын. «На вядзенне дамашняй гаспадаркі і прыгатаванне ежы ў жанчын ідзе ўвесь час, – піша аўтар. – ... Але гэта яшчэ не ўсё. Ёй трэба вырасціць лён, каноплі, прыгатаваць кудзелю, напрасці, наткаць і пашыць бялізну, прыгатаваць дамашняе сукно для верхняга адзення і г. д. Калі сюды аднесці нараджэнне дзяцей, хваробы і іншыя жыццёвыя нягоды, то трэба толькі здзіўляцца, як палеская жанчына выносіць такое жыццё і як асобныя з іх дажываюць да глыбокай старасці»³⁰.

Трэці раздзел нарыса Сержпутоўскі прысвяціў прымхам і забабонам палешукоў. У ім прыводзяцца апісанні «магічных» дзеянняў мясцовых ведзьмакоў, знахароў, шаптух. Многія назіранні лягуць пазней у аснову нарысаў і апавяданняў Аляксандра Казіміравіча.

Поспех першых экспедыцый Сержпутоўскага невыпадковы. У вывучэнні быту і культуры палешукоў дапамагла яму работа ў школе. Ужо тады ён назіраў за жыццём людзей, запісваў вусныя апавяданні, казкі, прымаўкі, заклёны, рабіў накіды чарцяжоў пабудовы, замалёўкі дамашняга побыту, вывучаў вопыт збіральніцкай дзейнасці іншых фалькларыстаў і этнографістаў. Так, у 1893 г. на старонках часопіса «Этнографическое обозрение» друкаваліся нарысы аб жыцці сялян Віцебскай губерні М. Я. Нікіфароўскага. Дзякуючы ім шырокая грамадскасць Расіі змагла пазнаёміцца з жыццём і бытам беларускага сялянства, яго звычаямі, традыцыямі, культурай, вусна-паэтычнай творчасцю.

Вялікая цікавасць, якую праяўлялі да культуры, быту, умоў жыцця беларускага народа перадавыя людзі Расіі ў пачатку XX ст., была невыпадковай. Падзеі, звязаныя з развіццём капіталізму, з рэвалюцыяй 1905–1907 гг., знайшлі самы непасрэдны водгук у сэрцах беларусаў, садзейнічалі больш актыўнаму развіццю нацыянальнай культуры. Гэта з асаблівай сілай праявілася ў яго імкненні адстаяць правы на нацыянальную незалежнасць, карыстанне роднай мовай, літаратурай, культурай.

У гэты перыяд шырока разгарнулася работа па збіранні і вывучэнні народнай вусна-паэтычнай творчасці. Паўсюдна ствараюцца таварыствы і гурткі, ставіцца пытанне аб узнаўленні Паўночна-Заходняга аддзела Рускага геаграфічнага таварыства. Побач з таварыствам па вывучэнні Магілёўскай губерні (існавала з 1902 г.) у 1912 г. пачынае работу Мінскае таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі. Неўзабаве такія ж таварыствы ствараюцца ў Віцебску, Гомелі, Барысаве.

Значны ўклад у справу вывучэння роднага краю ўнеслі студэнты беларускага зямляцтва Пецябургскага ўніверсітэта. Яны вывучалі культуру і быт народа, запісвалі вусна-паэтычныя

³⁰ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 1, спр. 574, с. 154–155.

народныя творы, выкарыстоўвалі багаты фактычны матэрыял для паказу паднявольнага жыцця людзей, заклікалі працоўных на барацьбу за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне.

Вялікую дапамогу дзеячам культуры, пачынаючым краянаўцам аказвалі працы такіх выдатных фалькларыстаў і этнографістаў, як Е. Р. Раманаў, Я. Ф. Карскі.

Актыўна працягваў работу па вывучэнні быту, матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа А. К. Сержпутоўскі. Летам 1907 г. ён накіроўваецца ў экспедыцыю на Палессе Валынскай, Мінскай і Гродзенскай губерняў. Незадоўга да гэтага этнаграфічны аддзел Рускага музея распрацаваў праграму для збірання этнаграфічных прадметаў і абавязаў сваіх супрацоўнікаў строга кіравацца ёй. Азнаёміўшыся з гэтай праграмай, Сержпутоўскі прыходзіць да вываду, што яна не адлюстроўвае спецыфікі Беларускага Палесся. Ён распрацоўвае ўласную праграму, якую ўмоўна называе «Некалькі агульных заўваг аб збіранні этнаграфічных калекцый у Беларусі»³¹.

Зыходзячы з рэльефу і прыродных умоў Беларусі Аляксандр Казіміравіч прапаноўвае ўмоўна раздзяліць яе тэрыторыю на дзве часткі: палявую – Літву і лясную – Палессе. Сержпутоўскі тут чамусьці карыстаецца гістарычным паняццем «Літва». Пры гэтым ён заўважае, што «літвіны», дзякуючы нядрэнным дарогам, раней устанавілі культурныя сувязі з суседнімі народамі.

Расказваючы аб гаротным становішчы палешукоў, Сержпутоўскі адзначае: «Тут, у глыбіні Палесся, мы можам сустрэць такія куткі, такі быт народа і ўсе абставіны яго жыцця, якія напамінаюць нам даўно мінулы час»³². Ён раіць пачынаючым фалькларыстам і этнографам збіраць этнаграфічныя калекцыі, якія характарызуюць быт і творчасць народа, рабіць падрабязнае апісанне мясцовасці, дзе збіраюцца гэтыя экспанаты, з прыкладаннем карт, планаў і фотаздымкаў, запісваць легенды, паданні, фразеалагізмы, даваць характарыстыку заняткаў людзей, прылад працы, сямейнага побыту, звычаяў, традыцый, народнай медыцыны, мастацтва, указваць, чым прадывкаваны выбар месца для будаўніцтва таго ці іншага збудавання, апісваць тэхніку яго ўзвядзення і г. д.

Сержпутоўскі сам строга прытрымліваўся гэтых правіл, выконваў велізарны аб'ём даследчых работ. У час экспедыцыі 1907 г. (чэрвень – жнівень) ён сабраў багатую этнаграфічную калекцыю. Як паведамляла «Живая старина», у яе ўвайшлі адзенне, земляробчыя прылады, прыстасаванні для ткацтва, музычныя, цясларскія і бондарскія інструменты, амулеты, сродкі народнай медыцыны, прадметы табакакурэння і здабывання агню, сродкі перамяшчэння, цацкі, прылады для палявання, рыбалоўства, пчалярства, посуд, узоры тканін і вышыўкі, прадметы дамашняга ўжытку. Усяго дастаўлена ў музей больш за 800 экспанатаў, а таксама 200 фотаздымкаў пабудов, тыпаў жыхароў, бытавых сцэн, промыслаў і г. д.³³

Экспедыцыі патрабавалі ад збіральніка вялікага напружання фізічных сіл, часу. Трэба было адабраць самыя каштоўныя экспанаты, зрабіць падрабязнае апісанне кожнага з іх, знайсці транспарт, адвезці груз на чыгуначную станцыю або адправіць іншым спосабам. Часта для гэтага не хапала адпушчаных на камандзіроўку грошай, даводзілася разлічвацца ўласнымі. Царскія чыноўнікі на месцах не толькі не аказвалі этнографам неабходнай дапамогі, а часам нават перашкаджалі рабоце. Так, падчас экспедыцыі ў Польшчу ў 1909 г. Сержпутоўскі не змог наведаць Радомскую губерню, багатую народнымі рамёствамі і звычаямі. Незадоўга перад гэтым там адбыліся сялянскія хваляванні і для ўезду на тэрыторыю губерні патрабаваўся асабісты дазвол генерал-губернатара Царства Польскага. «Генерал-губернатар, як усходні дэспат,

³¹ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 1, спр. 573, с. 43.

³² Там жа, с. 44.

³³ Живая старина. 1907. Вып. 3. С. 37.

з выпадку масленіцы нікога не прымаў»³⁴, – пісаў Сержпудоўскі галоўнаму захавальніку этнаграфічнага аддзела музея Ф. К. Волкаву.

У горадзе Родзін Сядлецкай губерні ад Сержпудоўскага ні на крок не адставалі жандары, прыстаўленыя да яго губернатарам. У прысутнасці іх людзі баяліся выконваць песні, расказваць казкі, паданні, нават гаварыць. Нягледзячы на гэта, Сержпудоўскі поўнасьцю выканаў праграму экспедыцыі, сабраў і адаслаў у музей 676 прадметаў, якія характарызавалі быт, культуру, заняткі мясцовых жыхароў.

Апісанне калекцый вучоны звычайна рабіў на рускай і беларускай мовах, строга захоўваючы мясцовую гаворку.

Паспяховай была паездка А. К. Сержпудоўскага ў Літву ў 1909 г. Тут ён зрабіў звыш 200 фотаздымкаў, запісаў многа песень, прыказак, прымхаў.

Падчас экспедыцый вучоны сустракаецца з мясцовымі краязнаўцамі, этнографамі, дзеячамі культуры і мастацтва, раіцца з імі адносна аб'ектаў даследчай работы, просіць збіраць і прысылаць у музей экспанаты. Падкрэсліваючы высокую самабытную культуру жыхароў заходняй часткі царскай імперыі, ён заўважае, што жыццё простага народа тут яшчэ больш цяжкае і невыноснае, чым у жыхароў цэнтральных губерняў Расіі.

³⁴ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 1, спр. 573, с. 42.

Каўказскі дзённік

Летам 1910 г. А. К. Сержпутоўскі накіроўваецца ў камандзіроўку на Паўночны Каўказ. Нязведаны край, бездарожжа, невядомыя мовы і звычаі плямён і народнасцей не надавалі аптымізму. «Я еду ў такую цяжкую і небяспечную экспедыцыю, дзе кожную хвіліну можна чакаць ад горцаў кулю або кінжал. Але мяне не палохаюць ні цяжкасці, ні небяспека, толькі б дасягнуць пастаўленай мэты», – пісаў Аляксандр Казіміравіч у сваім рабочым дзённіку.

Па дарозе на Каўказ ён спыняецца ў розных гарадах Расіі, падрабязна апісвае слаўтасці Самары, Саратава, Ноўгарада, Царыцына, Юр'ева. Апошні, па словах Сержпутоўскага, вельмі нагадаў яму беларускі Мазыр. Але прыгожыя пейзажы цудоўнай рускай прыроды, магутнай, апетай у песнях Волгі не засланяюць ад пільнага позірку этнографа жыццё народа. На кожным кроку бачыць ён гора і нястачу, чуе скаргі, плач, праклёны ў адрас царскіх чыноўнікаў. Пасля наведвання Кастрамы даследчык зрабіў наступны запіс у дзённіку: «Тут адчуў я сэрца Расіі і тую коснасць некалі моцнага і магутнага народа, які... сёння пакутуе ад прыгонніцтва і голаду»³⁵. Знаёмячыся з карціннай галерэяй горада, Сержпутоўскі заўважае, што этнаграфія там не прадстаўлена, у музеі пануе хаос.

Поўныя трывог, небяспекі і ўражанняў былі дні, праведзеныя Аляксандрам Казіміравічам на Каўказе. Ён быў вымушаны прабірацца па горных сцяжынках над безданню. На дарогах на праездных часта нападалі бандыты. І ўсё ж этнограф наведваў самыя маладаступныя аулы, сабраў багатыя калекцыі прадметаў быту, прылад працы, зброі, зрабіў унікальныя запісы народных традыцый і абрадаў, фотаздымкі.

Шмат увагі ўдзяліў Сержпутоўскі апісанню жыцця дзідойцаў, якое мала чым адрознівалася ад жыцця іншых горскіх народаў. Галоўным іх заняткам была жывёлагадоўля. Сяляне разводзілі авечак, кароў, коней, аслоў. На невялічкіх кавалачках зямлі, адваяванай у гор, вырошчвалі азімую пшаніцу, авёс, жыта, кукурузу. Апрацоўвалі зямлю прымітыўнымі спосабам – матыкай, сахой, што не садзейнічала атрымання высокіх ураджаяў. Агародніцтвам дзідойцы не займаліся наогул. Асноўная ежа – бараніна, сыр. Той-сёй перабіваўся бортніцтвам, нарыхтоўкай дроў.

Апісваючы жыццё, звычаі, культуру чаркесаў, гінухцаў, А. К. Сержпутоўскі падкрэсліваў, што жывуць яны паміж сабой дружна, заўсёды гатовы прыйсці адзін аднаму на дапамогу, падзяліцца апошнім кавалкам хлеба, жменькай тытуню. Такія ж цёплыя адносіны да сябе адчуваў з боку простых горцаў і наш зямляк.

Знаёмства з народнай творчасцю горцаў дазволіла даследчыку лепш пазнаць душу гэтых народаў, пераканацца ў іх аптымізме, свабодалюбстве, кемлівасці, знаходлівасці.

Галоўным персанажам многіх фальклорных твораў чаркесаў з'яўляецца бедны, востры на розум і язык селянін. У гэтым няцяжка пераканацца, пазнаёміўшыся з прытчай, запісанай Сержпутоўскім³⁶.

Будучы запрошаным у гасці да султана, селянін заўважыў, што гаспадар паклаў у яго шклянку мала цукру. У гэты час слуга паведаміў, што прыехаў яшчэ адзін госць. «Вельмі добра, – ажывіўся селянін, – магчыма, гэты чалавек прывёз цукру, бо ў султана яго няма».

Не багацце, а смелы ўчынак, подзвіг цаніліся ў горцаў.

³⁵ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 576, с. 18.

³⁶ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 576, с. 11.

У другой прытчы, запісанай у бжэдухаў А. К. Сержпутоўскім³⁷, расказваецца пра наступнае.

Аднойчы натоўп горцаў стаяў на крутым беразе Кубані. Гледзячы на імклівае цячэнне ракі, нехта сказаў: «Шкада, што сярод нас няма бжэдуха. Ён бы не пабаяўся пераплыць раку».

Гэтыя словы пачуў пастух з племя бжэдухаў, які праходзіў міма. «Калі сваім учынкам, нават смерцю магу праславіць свой род, я пераплаву раку», – сказаў ён. Прамовіўшы так, пастух скінуў з сябе бурку, падбег да абрыву і кінуўся ўніз.

Сюжэтам для рамантычнай аповесці пра адраджэнне роду бжэдухаў магло б стаць паданне, запісанае Сержпутоўскім³⁸.

Супраць лютага князя бжэдухаў узняўся народ, забіў яго самога і ўсіх яго родзічаў. Жывой засталася толькі маладая жонка князя, якая чакала дзіця. Калі пачалося паўстанне, яна пабегла ў горы і знайшла прытулак у пастухоў. Хутка жанчына нарадзіла сына. Калі той крыху падрос, стаў дапамагаць дарослым даглядаць коней, кароў. Не было роўнага хлопцу ў спрыце, сіле, кемлівасці. Бжэдухі выбралі яго сваім атаманам. Малады князь аб'яднаў разрозненыя плямёны бжэдухаў, якіх вызначалі такія рысы, як стойкасць, храбрасць, захаванне звычаяў продкаў.

У час камандзіроўкі на Каўказ Сержпутоўскі набыў звыш 400 экспанатаў, зрабіў 140 фотаздымкаў асоб розных народнасцей, апісаў шмат бытавых сцэн з жыцця горцаў, выканаў дзясяткі малюнкаў і чарцяжоў дамоў, гаспадарчых пабудоў. Выказваючы падзяку прадстаўнікам афіцыйных улад, якія садзейнічалі поспеху работы экспедыцыі, ён інфармаваў кіраўніцтва савета этнаграфічнага аддзела Рускага музея, што пералічаныя ім асобы абяцалі сабраць сярод мясцовых жыхароў новыя калекцыі і даслаць іх у музей.

Па просьбе старшыні імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства С. Ф. Альдэнбурга А. К. Сержпутоўскі выступіў 10 снежня 1910 г. перад членамі РГТ з паведамленнем аб выніках гэтай экспедыцыі. Вялікую цікавасць у прысутных выклікалі прагляд дыяпазітываў, зробленых Сержпутоўскім, азнаямленне з калекцыямі этнаграфічных прадметаў, прывезеных ім з Каўказа³⁹.

Пасяховай з'явілася экспедыцыя А. К. Сержпутоўскага ў Дагестан у чэрвені 1911 г. Мэтай яе было вывучэнне жыцця, быту, матэрыяльнай і духоўнай культуры дзідойцаў, гінухцаў, капучынцаў.

Наведваючы населеныя пункты, даследчык адзначаў, што жыццё горцаў мала чым адрознівалася ад жыцця рускіх, беларускіх, украінскіх сялян. Галоўнымі заняткамі гэтых смелых, адкрытых, шчырых людзей, па словах вучонага, былі жывёлагадоўля, паляванне, земляробства, хоць зямель, прыгодных для вырошчвання збожжавых, агародніны, было вельмі мала. Невялікія ўчасткі – латкі, як правіла, размяшчаліся на схілах гор. Грунт быў вельмі цвёрды, цяжка паддаваўся не толькі матыцы, але і кірцы. Каб не зваліцца ў бездань, сяляне абвязвалі сябе вяроўкамі, адзін канец якіх мацаваўся на круках, убітых у скалу. Этнографу неаднаразова даводзілася бачыць за работай жанчын, якія апрацоўвалі такім чынам зямлю.

Сержпутоўскі звяртае ўвагу на існаванне ў дзідойцаў нецывілізаваных старажытных звычаяў, напрыклад звычаю выкупу нявесты. Калым часам даходзіў да 100 рублёў, што па тым часе з'яўлялася вельмі вялікай сумай. «І ўсё ж, нягледзячы на гэта, – заўважае вучоны, – боль-

³⁷ Там жа.

³⁸ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 576, с. 18.

³⁹ Живая старина. 1910. Вып. 4. С. 357.

шасць маладых людзей жаніліся і выходзілі замуж па каханні». У многіх сем'ях, якія ён наведаў, панавалі любоў і згода. У той жа час назіраліся ў горцаў выпадкі мнагажэнства, пераважна сярод багатых, а таксама кроўная помста.

З гэтай экспедыцыі Сержпутоўскі прывёз 837 экспанатаў – калекцый адзення, галаўных убораў, абутку, упрыгажэнняў, зброі, прадметаў дамашняга і гаспадарчага ўжытку, рэлігійных культаў. Акрамя таго, зрабіў каля 70 фотаздымкаў пабудов, бытавых сцэн, абследаваў і апісаў шэраг аулаў і пасяленняў. Выступаючы са справаздачай на пасяджэнні аддзялення этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства аб выніках паездкі ў Нагорны Дагестан, ён паведаміў цікавыя звесткі аб быце горцаў, падзяліўся каштоўнымі думкамі аб паляпшэнні іх становішча.

У лінгвістычнай частцы сваёй справаздачы вучоны выказаў шмат крытычных заўваг па «Краткому дидойско-русскому словарю», выдадзенаму пад рэдакцыяй акадэміка М. Я. Мара. «Для збірання матэрыялаў на месцах гэты слоўнік можа аказаць паслугу, – падкрэсліў ён, – а карыстацца ім у тэарэтычных даследаваннях аб гаворках індадзідойскай групы нельга»⁴⁰.

Вывучаючы быт і культуру розных народаў або этнічных груп, А. К. Сержпутоўскі імкнуўся прасачыць, які ўплыў яны аказвалі адно на аднаго. У час экспедыцыі 1912 г., абследаваўшы так званую Холмскую Русь, ён адзначыў, што ўкраінскае насельніцтва гэтага краю, захоўваючы свае бытавыя рысы, часткова падверглася ўплыву палякаў і беларусаў. Уплыў палякаў, на думку даследчыка, бачыцца ў адзенні, а беларусаў – у размяшчэнні пабудов правільнымі радамі ўздоўж вуліц, а таксама ў тыпе пабудов.

Адзначыў Сержпутоўскі ў сваёй справаздачы і працэс рассялення па хутарах, які пачаўся ў Холмскай Русі. Сяляне разбуралі свае старажытныя пабудовы і ўзводзілі на хутарах новыя. Вучонаму тым не менш удалося зрабіць планы, чарцяжы і малюнкi старажытных пабудов, сфатаграфавалі іх.

У пісьме сакратару савета этнаграфічнага аддзела Рускага музея ад 9 чэрвеня 1913 г. Сержпутоўскі ўказвае на імклівую змену моды, што прывяло да знікнення ў вёсцы адзення старажытных узораў. «Пабываў я ў трох паветах – Дзмітраўскім, Бронніцкім і Каломенскім, – пісаў ён, – і амаль усюды адно і тое ж: былога адзення няма, у хатнім ужытку ўсе прадметы гарадскога паходжання. Пакуль удалося сабраць каля 200 прадметаў, у тым ліку адзін мужчынскі касцюм з набіўнога льну і тры жаночыя. Паспрабую паспытаць шчасця ў старавераў, хаця кажуць, што яны могуць не пусціць у сваю вёску»⁴¹.

Цяжка сказаць, чым закончылася паездка Сержпутоўскага да старавераў (пра гэта ў справаздачы не гаворыцца), але калі ацэньваць у цэлым яго экспедыцыі ў Маскоўскую і Пермскую губерні, то можна назваць іх вельмі ўдалымі. Этнограф прывёз адтуль 437 прадметаў хатняга ўжытку, 125 фотаздымкаў, на якіх засведчаны краявіды горада Дзмітравы і Дзмітраўскага павета, у тым ліку Блажавешчанскі сабор, вуліцы, дамы, прылады працы.

Рэзультатывай была паездка Сержпутоўскага ў Віленскую і Віцебскую губерні. Калекцыя музея папоўнілася ўзорамі сялянскай вопраткі, самаробных тканін, шыцця, вязання, рэчамі гаспадарчага ўжытку. Набыў ён тут 115 назваў керамікі – міскі, гаршкі, сподкі і г. д.

І ўсё ж думка пра тое, што з сялянскага побыту пад уплывам горада знікаюць старажытныя вясковыя прадметы, не давала вучонаму спакою. У ліпені 1915 г., адмовіўшыся ад адпачынку, ён накіроўваецца ў Варонежскую, Разанскую, Белгародскую і Курскую губерні. Нягледзячы на халеру, якая забірала штодзень шмат чалавечых жыццяў, Сержпутоўскі працягваў сваю работу. У пасылках, якія ён рэгулярна пасылаў у адрас Рускага музея, былі такія каштоўныя экспанаты, як адзенне, абутак, рушнікі, хусткі, грабяні, нажы, прадметы рэлігійнага культу.

⁴⁰ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 580, с. 7.

⁴¹ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 578, с. 66.

Як і раней, многія экспанаты этнограф купляў за ўласныя грошы і дарыў іх музею. 7 мая 1916 г. ён падарыў калекцыю старажытнага шклянога посуду, набытую ў вёсцы Асінаўка Аханскага павета Пермскай губерні, а таксама высокай мастацкай вартасці карзіну, сплеценую з лазы, саламяную хлебніцу, гліняныя кубкі, за што атрымаў пісьмовую падзяку ад кіраўніцтва музея.

Шлях у навуку

У сваёй навуковай дзейнасці А. К. Сержпутоўскі ўдзяляў шмат увагі ўнутрысямейным адносінам беларусаў. «Калі за сталом знаходзіліся госці, – пісаў ён, – жанчыны звычайна не садзіліся за стол. Выключэнне складалі вяселле, хрысціны, памінкі, Дзяды і іншыя адметныя рэлігійныя святы». Прычыну гэтага вучоны бачыць не ў нейкай няроўнасці паміж мужам і жонкай, а ў гасціннасці беларускай жанчыны, яе імкненні лепш абслужыць гасцей.

У розных месцах Беларусі ўзаемаадносіны паміж дарослымі і дзецьмі былі рознымі. У шэрагу вёсак Слуцкага павета дарослыя не здароваліся з дзецьмі, не звярталі на іх увагі. Рэдка нехта заўважаў, што дзеці выраслі. Калі ў хаце былі госці, дзяцей стараліся выправадзіць на вуліцу. Рабілася гэта, на думку Сержпутоўскага, для таго, каб дзеці выпадкова не прагаварыліся пра тое, як адзваюцца пра гасцей іх бацькі за вочы.

У вёсках Чудзін, Вялікі Рожан, Малы Рожан, другіх населеных пунктах Слуцкага павета даследчык назіраў іншую карціну. Пры дзецях дарослыя гаварылі літаральна на ўсе тэмы без выключэння, у тым ліку і пра любоўныя прыгоды, роды, добрыя і кепскія ўчынкі.

Праўда, такія прыклады былі хутчэй выключэннем, чым правілам. У большасці сялянскіх сем'яў беларусаў дзеці раслі чулымі, паслухмянымі, працавітымі, дапамагалі бацькам выхоўваць малодшых дзяцей, весці гаспадарку. Ветліва адносіліся дзеці да суседзяў, асабліва старэйшых за сябе.

Наяўнасць у беларускіх сялян такіх высокіх маральных якасцей, як пачуцці калектывізму, таварыскасці, узаемадапамогі, яскрава пацвярджаюць нарысы А. К. Сержпутоўскага, якія на працягу многіх гадоў друкаваліся на старонках «Живой старины», іншых навуковых выданняў Расіі пад рубрыкай «Очерки Белоруссии». Цікавая дэталі: усе гэтыя нарысы напісаны на рускай мове, а загаловак асобных з іх Сержпутоўскі дае на беларускай мове. Вучоны не тлумачыць, чым выклікана гэтая акалічнасць. Думаецца, што ён зыходзіў з таго, што беларуская мова на пачатку ХХ ст. ужо заявіла аб сабе ў поўны голас, заваявала сабе права стаяць поруч з рускай мовай, хоць афіцыйныя колы царскай Расіі ўсяляк перашкаджалі гэтаму.

«**Сябрына**». Гэта першы нарыс⁴² з названай серыі. Ён прысвечаны апісання старажытных народных традыцый беларусаў-палешукоў Слуцкага павета Мінскай губерні. Адзначаючы, што сябрына сустракаецца толькі ў беларусаў, у пераважнасці палешукоў, Сержпутоўскі тлумачыць значэнне гэтага слова. Ён не пагаджаецца з трактовак слова «сябрына» ў слоўніку І. І. Насовіча, які сцвярджаў, што слова «сябрук» нічым не адрозніваецца ад слова «сябар». Па перакананні вучонага, «сябар» – гэта не «саўдзельнік» у справе ці рабоце, не проста таварыш, а чалавек, родны па духу, часта бліжэйшы за родзіча.

Па назіраннях Сержпутоўскага, сябрына ў Беларусі ў многім абапіралася на сумеснае вядзенне гаспадаркі, у прыватнасці пчальарства, бо пчола часта пераляталі раямі ад аднаго селяніна да другога. Палешукі лічылі гэта праяўленнем Боскай волі. Ды і пчалу называлі свяшчэннай істотай, якая дае воск для царкоўных свечак. Таму сябрына, заснаваная на сумесным бортніцтве, лічылася самай моцнай.

Існаваў на Палессі выдатны звычай – абдорваць маладых пчалінымі вуллямі. Такім чынам госці і маладыя гаспадары становіліся сябрамі.

Сябрына ўстанаўлівалася і ў выпадках, калі ад падораных на вяселлі каровы, авечкі ці кабылы атрымліваўся прыплод, у такім разе гаварылі: «Ідзе ў руку».

«Хаця пры ўстанаўленні сябрыны ніякіх спецыяльных абрадавых дзеянняў не праводзяць, – зазначаў Сержпутоўскі, – але з моманту яе з'яўлення сябры звяртаюцца адзін да другога

⁴² Живая старина. 1907. Вып. 3. С. 149–151.

на “вы”, а не на “ты”, як прынята гэта паміж чужымі людзьмі». З такой павагай звярталіся палешукі толькі да бацькоў, старэйшых па ўзросце, родзічаў і самых блізкіх сяброў і таварышаў.

Кожны чалавек лічыў для сябе свяшчэнным абавязкам дапамагчы сябру ў бядзе. Вялікім грахам было пакрыўдзіць сябра, прычыніць яму зло. Сварка паміж сябрамі – ганьба для абодвух.

У час урачыстасцей сяброў саджалі на самае ганаровае месца, удзялялі ім шмат увагі. Сябры часта выступалі ў ролі дарадцаў, абаронцаў перад грамадскімі і дзяржаўнымі інстанцыямі. Нездарма гаварылі, што часам ад сябра хутчэй атрымаеш дапамогу, чым ад родзіча. Адсюль з’яўленне прыказак і прымавак: «Многа сваіх, ды чорт на іх, а сябар – божа сваяк», «Часам ад свайго помачы не чакай, хіба ў сябра папытай».

Кожны прадбачлівы беларус пры ўсякім зручным выпадку стараўся займець як мага больш сяброў у сваёй і суседніх вёсках. Ведалі: сябар дапаможа ў цяжкую хвіліну жыцця, пусціць пераначаваць і прыме як самага дарагога гасця. «Не май асьмакоў, а май многа сяброў – век пражывеш і з голаду не памрэш», – гаварылі старыя.

«Бонда». Старажытны звычай беларусаў дзяліцца з суседзямі здабыткамі сваёй працы – мясам, рыбай, мёдам, садавінай, гароднінай – знайшоў адлюстраванне ў нарысе А. К. Сержпутоўскага «Бонда»⁴³. Згодна з народнымі ўяўленнямі, таго, хто не падзеліцца з іншымі бондай або бондачкай, будуць праследаваць няшчасці.

Гэты звычай распаўсюджваўся і на жывёлу. Заўважыўшы бадзячага сабаку або каня, карову, якія адбіліся ад статку, сяляне лічылі неабходным накарміць іх. Пры гэтым яны гаварылі: «Бог дае на ўсіх долю. І сабаку давай кавалак хлеба – можа, не праз чыю ласку жывем».

Звычай даваць бонду, на думку Сержпутоўскага, ішоў ад сёвай даўніны, калі была агульная маёмасць цэлай абшчыны або роду.

У запісах вучонага адзначаецца, што ва ўспамінах старых людзей, ад якіх калісьці ён запісваў свае фальклорныя творы, ёсць шмат прыкладаў таго, як сяляне, што мелі коней, валоў, дапамагалі суседзям-беднякам бясплатна апрацоўваць зямлю, звозіць з поля ўраджай, нарыхтоўваць дровы на зіму. Нават калі ўласнага хлеба не хапала да новага ўраджаю, палешукі не пакідалі ў бядзе суседзяў, у якіх па нейкай прычыне загінуў ураджай.

«Талака». Цікавае тлумачэнне старажытных народных традыцый знаходзім у нарысе А. К. Сержпутоўскага «Талака»⁴⁴. Аўтар адвяргае сцвярджанне У. І. Даля, які пісаў, што «талака – работа грамай за пачастунак». Сяляне бескарысна прыходзілі, па словах этнографа, на дапамогу аднавяскоўцу, прыносілі нават будаўнічы матэрыял. Гуртам выконваліся работы, плёнам якіх карысталіся ўсе аднавяскоўцы. Размова ідзе аб узвядзенні плацін і ёзаў, капанні студняў, будаўніцтве лазняў і г. д.

Талака часта мела і іншы сэнс. Яна давала магчымасць чалавеку паказаць сябе ў рабоце, служыла своеасаблівым спаборніцтвам у спрыце, сіле, уменні. «Лёс беларускай дзяўчыны, – пісаў Сержпутоўскі, – у большасці выпадкаў залежыць ад таго поспеху ў працы, якім яна (дзяўчына) зарэкамендавала сябе ў час талакі».

Гаворачы аб «прыгажосці і высакароднасці» талакі, Сержпутоўскі з гневам піша, што гэты старажытны народны звычай часта выкарыстоўвалі ў сваіх карыслівых мэтах памешчыкі, кулакі. Разумеючы, што талака праводзіцца бясплатна, яны збіралі народ на выкананне асабліва працаёмкіх работ і пасля іх заканчэння частавалі людзей гарэлкай. Вучоны бачыў у гэтым псаванне панамі выдатнага народнага звычаю.

«О завитках в Белоруссии». У 1907 г. на старонках часопіса «Живая старина» быў апублікаваны нарыс А. К. Сержпутоўскага «О завитках в Белоруссии (очерк из жизни крестьян

⁴³ Живая старина. 1907. Вып. 3. С. 151–152.

⁴⁴ Там жа. Вып. 4. С. 210–214.

южной части Слуцкого уезда Минской губернии)»⁴⁵, прысвечаны раскрыццю светапогляду палешукоў. Значнае месца адводзілася ў ім прымхам і забабонам.

«Пачынаючы з моманту нараджэння і амаль да самой смерці, – піша аўтар, – беларуса, на яго думку, праследуе «нячыстая сіла», а каб яе прадухіліць або прымусіць працаваць на карысць чалавека, трэба строга прытрымлівацца выпрацаваных народнай мудрасцю прымхаў і забабонаў – правіл, як трэба рабіць у тым ці іншым выпадку». Вобразна параўноўваючы гэтыя правілы з правіламі гігіены, накіраванымі на падтрыманне здароўя чалавека, Сержпудоўскі зазначае, што ў аснове прымхаў і забабонаў ляжаць уяўленні неадукаванага цёмнага чалавека і рэкамендаваныя дзеянні для перасцярогі ад нейкай бяды. Яны не маюць ніякай прычыннай сувязі. Так, каб на працягу года быць здаровым, на думку палешукоў, трэба было падчас першага гому патрэсці дуб. Адпраўляючыся ў дарогу, сяляне зачынялі засланкай вусце печы, а да прыпечка прыстаўлялі вілкі і качаргу. У такім разе прымхі абяцалі ім паспяховую паездку.

Сярод мноства розных прымхаў і забабонаў у жыцці беларуса-палешука выключнае месца займалі заломкі, завіткі, або куклы. Рабіліся яны на хлебных палях і мелі мэту пашкодзіць здароўю чалавека, яго гаспадарцы. На думку сялян, рабілі заломкі ліхія людзі, ведзьмакі, якія знасіліся з нячыстай сілай, валодалі чарамі, праклёнамі, заклёнамі.

Знішчыць заломку, зняць праклёны мог вядзьмак, які валодаў яшчэ большай магічнай сілай, чым той, хто ўчыніў ліхадзейства.

Звычайна заломкі рабіліся так: сцяблінкі жыта, пшаніцы, ячменю або іншых хлебных злакаў збіраліся ў пучок, перавязваліся валасамі, ніткамі, чырвонымі стужкамі і заломваліся ў пэўны бок.

Рабіліся заломкі і ў выглядзе вяночкаў. Выбар таго ці іншага віду заломак і атрыбутыкі, звязанай з ім, залежыў ад многіх абставін. Заломкі, звязаныя валасамі, на думку вядзьмака, пагражалі жыццю людзей ці жывёлы. Зламаныя або скручаныя сцяблінкі ўказвалі на тое, што праклён накіраваны супраць здароўя ці нават жыцця чалавека.

Заломкі звычайна завівалі ў канцы мая – пачатку чэрвеня, калі зацвіталі збожжавыя. На досвітку вядзьмак распранаўся дагала і, стараючыся быць нікім не заўважаным, прабіраўся ў поле. На думку сялян, там вядзьмак сустракаўся з нячыстай сілай, якая не толькі не перашкаджала яму чыніць чорную справу, але і спрыяла ў гэтым, адпужвала выпадковых людзей. Па словах Сержпудоўскага, вядомы на Случчыне вядзьмак Іван Санюк, які меў мянушку Порца, пры завіванні заломак вымаўляў такія замовы і закліцці, скіраваныя ў адрас гаспадара поля:

З сухога бору, нетры, гушчэчы,
З багны, тхлані, балота,
З цёмнага лесу, з лысых гор,
З ракі, з віру глыбокага,
З возера, з плёсу шырокага,
З віхру, з ветру вялікага —
Адусюль збірайся, сіла ліхая, нячыстая,
Сатры, зламі (*у гэтым месцы вымаўлялася імя чалавека, супраць якога задумвалася чорная справа*) косці жоўтыя,
Разлі кроў гарачую, засушы яго цела.
Як засохнуць і запетраюць гэтыя калівы,
Каб ён так засох і запетраў.

Апошнія словы Порца паўтараў тройчы, а затым працягваў:

⁴⁵ Живая старина. 1907. Вып. 1. С. 33–23.

Ліхія, куцыя, бясхвостыя і вы ўсе кахатыя, прыступайце і мне памажыце майго ворага зламаць, скруціць, сцерці, каб ён сонейка яснага не бачыў, грому не чуў, сцёжкі не таптаў, смаку не меў. Як каласкі сохнуць, каб ён так ссох, прапаў і згінуў.

У арсенале ведзьмакоў меліся закляцці і на жывёлу, і на людзей, якія захочуць знішчыць заломку. Для апошніх у Порцы былі свае праклёны:

Бяру чыстыя каласкі, у коску заплятаю. Як каліўкі пагнуліся, паламаліся, каб так таго немац сагнула, зламала рукі і ногі, хто гэту завітку зачэпіць. Як каласкі сохнуць-пятаюць, каб так ён ссох-спятраў. Як зямля і неба не мінаюцца, каб так маё слова не мінулася⁴⁶.

Убачыўшы заломкі на сваім полі, селянін, каб адвесці бяду ад сваёй сям'і, вымушаны быў звяртацца па дапамогу да ведзьмака. Той спачатку доўга адмаўляўся, набіваючы сабе цану, і толькі пасля настойлівых просьбаў наліваў з бутэлькі ў шклянку ваду, узятую з «сямі калодзежаў», уважліва ўглядаўся ў яе, як бы імкнучыся ўбачыць разгадку няшчасцяў чалавека. Нарэшце ён ставіў шклянку на стол і шматзначна гаварыў: «Вельмі моцна ўздзеяна.

Не ведаю, як і адрабіць». І рабіў выгляд, што хоча пакінуць хату селяніна. Гаспадар і ўся сям'я слёзна прасілі ведзьмака не пакідаць іх у бядзе, абяцалі павысіць ганарар.

Вядзьмак працягваў адмаўляцца, але ўрэшце ўступаў просьбам гаспадара, які вёў яго ў поле, дзе знаходзілася заломка. За імі крочылі родзічы селяніна, цікаўныя суседзі.

Наблізіўшыся да заломкі, вядзьмак вымаўляў закляцці, жэстыкуляваў, а затым праводзіў вакол яе круг, быццам заганяючы туды нячыстую сілу. Наступаў самы адказны момант – знішчэнне заломкі. Вядзьмак станаўся на карачкі і пачынаў асцярожна падпаўзаць да яе. Нейкая нябачная сіла быццам бы не давала яму лёгка дабрацца да пучка каласкоў, адкідвала назад. Вядзьмак мармытаў закляцці і пачынаў падпаўзаць з другога боку.

Такія маніпуляцыі паўтараліся некалькі разоў. Здаралася, што вядзьмак распранаўся дагала, доўга поўзаў на пацеху прысутным па іржышчы, пакуль нарэшце не вырываў заломку з карэннем. Усім станаўлася ясна: вядзьмак перамог нячыстую сілу.

Цяпер пачынаўся другі этап спектакля. Трэба было ўсё зло, заключанае ў заломцы, скіраваць супраць таго, хто яе завіў. Вядзьмак урачыста ўносіў заломку ў хату гаспадара, клаў яе ў гаршчок, напоўнены вадой з «сямі калодзежаў», і ставіў яго на агонь. Калі вада закіпала, вядзьмак браў асінавы прут і, памешваючы варыва, шаптаў розныя закляцці. Затым выцягваў гаршчок з печы, даставаў заломку і прымацоўваў яе ў коміне. Ад такой аперацыі чалавек, які завіў заломку, спачатку быццам бы будзе гарэць у агні, а потым сохнуць, як заломка ў коміне.

Пасля паспяховага завяршэння справы па знішчэнні заломкі гаспадар шчодро частаваў свайго збавіцеля, аддзячаў грашыма, харчам.

Расказваючы пра традыцыю завівання заломак у асобных населеных пунктах дарэвалюцыйнай Беларусі, А. К. Сержпутоўскі быў далёкі ад таго, каб тлумачыць яе толькі цёмнай і адсталасцю беларусаў-палешукоў. У заключнай частцы свайго нарыса ён гаворыць пра тое, што пад уплывам школ, народных вучылішчаў у апошнія гады павысілася свядомасць не толькі дзяцей, але і дарослых, знікла сляпая вера ў ведзьмакоў і шаптух, ніхто ўсур'ёз не ўспрымае заломкі. Убачыўшы іх, моладзь спальвала заломкі або для пацехі прывязвала да хвастоў сабак, і тыя вырывалі іх з карэннем. У абрадах знішчэння заломкі вучонага цікавіў этнаграфічны бок, высокая паэтыка заклінанняў, здаровы народны гумар.

«Добывание огня». Спосаб здабывання і захоўвання агню шырока апісаны ў шматлікай навуковай і навукова-папулярнай літаратуры. Не абышоў гэты факт увагай і А. К. Сержпу-

⁴⁶ Живая старина. 1907. Вып. 1. С. 34.

тоўскі, прысвяціўшы яму этнаграфічны нарыс «Добывание огня»⁴⁷. Даследуючы быт жыхароў цяжкадаступных населеных пунктаў Беларускага Палесся, ён адзначаў, што большасць сялянскіх сем'яў не карысталіся запалкамі і здабывалі агонь старажытным дзедаўскім спосабам: з дапамогай крэсіва, крэменю і кнота або цэры – высушанага грыба, што расце на гнілой частцы ствала хвоі. Рабілася гэта па некалькіх прычынах. Запалкі каштавалі даволі дорага і былі не па кішэні многім палешукам. Да таго ж яны тухлі ад ветру. Таму кожны мужчына насіў у маленькай торбачцы, якую называлі вогневіцай, магалеякай або калітой, нескладаныя прыстасаванні для атрымання агню. Умелі разводзіць агонь у сваіх дамах і палескія жанчыны, калі мужчын не было ў сядзібе.

Ва ўрачыстых выпадках свяшчэнны агонь здабывалі шляхам трэння ці з дапамогай шкельцаў і сонечных промняў. Гэта рабілі звычайна пры пераходзе ў новы дом. У прысутнасці ўсёй сям'і, гасцей гаспадар распальваў свяшчэнны агонь у старой хаце і пераносіў яго ў новую хату, дзе рыхтавалася застолле. На думку палешукоў, у такім выпадку заступнікі продкаў разам з агнём пераселяцца на новае месца і будуць ахоўваць навасе́лаў ад няшчасцяў і бядот.

У час эпідэміі з дапамогай свяшчэннага агню запальвалі кастры на ўскраінах вёсак. Яны павінны былі ўберагчы людзей ад хвароб.

У многіх палескіх вёсках існаваў звычай распальваць з дапамогай свяшчэннага агню купальскія кастры. Яшчэ задоўга да свята на месца, дзе ў ноч з 22 на 23 чэрвеня шугане ў неба купальскі агонь, моладзь пачынала зносіць «май» – галінкі бярозы, ліпы, якімі на Тройцу сяляне ўпрыгожвалі дамы і двары, а таксама старыя рэчы, дошкі, салому, зношаныя лапці.

У дзень свята хлопцы ўкопвалі ў зямлю высокую жардзіну, насаджвалі на яе старое кола ад павозкі. Дзяўчаты вешалі на жардзіну вянкi, упрыгожвалі яе рознакаляровымі стужкамі, зялёнымі галінкамі. Затым вакол жардзіны складвалі ўсё, што гарыць.

Вечарам, калі сонца хавалася за гарызонтам, і малыя і старыя ішлі сустракаць свята. Пакуль хлопцы і дзяўчаты спявалі песні, ладзілі розныя гульні, а старыя вялі нетаропкія размовы пра жыццё-быццё, маладыя дужыя мужчыны раскладвалі купальскае вогнішча, тручы кавалкі сухога дрэва адзін аб адзін. І вось ён – доўгачаканы момант: на волю вырваўся агеньчык. Ён перакідваўся на сухую салому, вецце. Адступала цемра. Пад радасныя крыкі і воклічы прысутных пачыналася адно з самых любімых народных свят.

«Каўтун». У нарысе А. К. Сержпутоўскага «Каўтун»⁴⁸ адсутнічаюць апісанні абрадаў і рытуалаў беларусаў-палешукоў, і тым не менш ён з'яўляецца своеасаблівым лагічным працягам разгледжаных вышэй нарысаў у сацыяльным плане. «Каму даводзілася бываць у балотцістых месцах Беларускага Палесся, размешчанага па прытоках ракі Прыпяць, – піша Сержпутоўскі, – той, думаецца, звярнуў увагу на тое, што ў многіх жыхароў гэтага краю валасы на галаве збіты ў нейкія лямцападобныя косы або ўтвараюць адзін вялізны каўтун». Па словах аўтара, адны даследчыкі тлумачылі гэта мікраарганізмам, які трапіў з балота ў кроў чалавека, іншыя – неахайнасцю мясцовых жыхароў. А. К. Сержпутоўскі справядліва тлумачыць узнікненне гэтай і іншых хвароб цяжкімі ўмовамі жыцця народа, адсутнасцю на Палессі медыцынскіх устаноў. У пацвярджэнне гэтай думкі ён прыводзіў наступныя факты. На Палессі жывёлу пасуць пераважна на багністых месцах, мохавых балотах. Пасьба пачынаецца з ранняй вясны і працягваецца да позняй восені. Балота ўвесь час пакрыта гнілой стаячай вадой. Пастухі цэлымі днямі стаяць па калена ў вадзе або гразі. І як вынік – балотная ліхаманка, рэўматызм, незажыўныя раны на нагах пастухоў, той жа каўтун. Лячыцца гэтым людзям няма калі і няма дзе, бо на Палессі да рэвалюцыі амаль што адсутнічалі бальніцы, лячэбніцы. Сваёй публікацыяй вучоны імкнуўся звярнуць увагу шырокай грамадскасці на поўнае драматызму жыццё беларускага селяніна.

⁴⁷ Живая старина. 1909. Вып. 1. С. 40–25.

⁴⁸ Живая старина. 1908. Вып. 1. С. 25–26.

«Запасванне гаўяда». Добрае веданне жыцця і быту палескіх сялян прадэманстраваў А. К. Сержпудоўскі і ў нарысе «Запасванне гаўяда»⁴⁹. Цеплынёй і святлом напоўнены радкі аб першым пасля зімы выгане жывёлы на пашу. Радавую на першы погляд падзею ён паказаў як сапраўднае свята, падчас якога асабліва поўна раскрываецца душа чалавека.

На сямейным савеце абмяркоўвалася, пара выганяць скаціну на пашу ці не. Прымаліся пад увагу дзень тыдня, фаза месяца. Панядзелак і пятніцу звычайна лічылі днямі, якія не падыходзяць для запасвання. Звычайна час выгану прымяркоўвалі да поўні, «каб усё было поўна».

Не апошнюю ролю адыгрывалі тут і прыкметы. На думку палешукоў, скінутая на падлогу лыжка, разбіты посуд маглі прывесці да бяды. Яшчэ горш, калі ў дзень запасвання жывёлы на загнеце тух агонь. У гэты дзень не пазычалі суседзям агню, розных рэчаў, бо згодна з існуючымі прыкметамі ліхі чалавек мог нанесці вялікую шкоду.

Але вось усё гатова для выгану жывёлы. Сям'я выходзіць на двор, каб прысутнічаць пры ўрачыстым моманце. Наперадзе гаспадар, апрануты ва ўсё чыстае і белае. На ім новыя лапці з белымі анучамі. У торбе, якая вісіць на баку, – акраец хлеба, соль, «хрэшчык» (крыж, выпечаны з мукі на Хрэсцы – у сераду на чацвёртым тыдні вялікага посту), тры невялічкія каменьчыкі, нож, замок, бязмен, сякера, курынае яйка, грамнічная свечка.

Няспешна, з непакрытай галавой ідзе гаспадар у бок хлява, каб выгнаць жывёлу. Там ён бярэ тры пукі саломы, потым выцягвае са студні поўнае вядро вады, строга па сонцу абносіць яго вакол жывёлы, перакідвае праз статак каменьчык і аблівае вадой жывёлу. Гэты абрад паўтараецца тройчы.

Пасля гаспадар закопвае ў зямлю каля варот замок, бязмен, сякеру, яйка і разводзіць на гэтым месцы невялікае вогнішча, у якое кідае салому, выцягнутую са страхі хлява. Толькі пасля гэтай цырымоніі ён аддае торбу пастуху, і той праз агонь выганяе жывёлу з двара на вуліцу. Уся сям'я ідзе за пастухом за ваколіцу. Урачыста сустракалі жывёлу і з пашы.

У нарысе падрабязна тлумачыцца кожны атрыбут, які суправаджаў запасванне жывёлы. Праганялі яе праз агонь з мэтай уберагчы ад нячыстай сілы і ліхіх людзей. Калі выкапанае яйка аказвалася цэлым – гэта было добрай прыкметай: на працягу лета ўся жывёла будзе цэлай і здаровай. Замок закопвалі для таго, каб замкнуць пашчы ваўкам і мядзведзям, бязмен – каб жывёла хутка набірала вагу.

Рытуальнай сілай валодала і вада, якой аблівалі жывёлу. Сяляне лічылі, што скура іх «гаўяда» будзе чыстай, а коні і каровы не будуць баяцца мошак, камароў, а таксама розных сурокаў. Салома, выцягнутая са страхі, павінна была клікаць жывёлу дадому, перакінутыя праз статак каменьчыкі – адганяць ад яго звяроў і нячыстую сілу.

Гэты нарыс, як, дарэчы, і ўсе астатнія, засведчыў расійскаму чытачу новыя грані характару палескага селяніна, пазнаёміў з жыццём і бытам беларусаў.

«Ловля вьюнов». Глыбокае веданне жыцця палескіх сялян, іх звычаяў і традыцый мы назіраем у нарысе А. К. Сержпудоўскага «Ловля вьюнов»⁵⁰. Як і ў іншых нарысах, тут апісваецца гаротнае жыццё палешукоў. «Нялёгкая гэта работа, – піша аўтар, – цэлы дзень стаяць на адной назе ў глыбокім чоўне, рызыкуючы кожную хвіліну зваліцца ў ціну. Харчуюцца рыбак аднымі ўюнамі, спіць на голай зямлі пад адкрытым небам у любое надвор'е, а тут мноства камароў і мошак ссуць кроў, забіраюцца ў нос, вушы і прыносяць невыносныя мукі». Але цяжкасці гэтыя пераносіць паляшук стойка, разумее, што ад яго рыбацкага шчасця залежыць лёс сям'і. Буйная рыба пойдзе на рынак, меншую засоляць, засушаць і будуць харчавацца ёй на працягу доўгай зімы.

⁴⁹ Живая старина. 1908. Вып. 1. С. 29–32.

⁵⁰ Живая старина. 1907. Вып. 4. С. 207–209.

Здаралася, што ў выніку зацяжных дажджоў балоты, па якіх працякалі рэчкі, становіліся непраходнымі. Сялянам даводзілася галадаць у поўным сэнсе гэтага слова. Яны харчаваліся дзікімі яблыкамі, грушамі, жалудамі і нават пырнікам.

З-за адсутнасці сена ўсю зіму жывёлу пасвілі ў лясках.

«Бортничество в Белоруссии». Важнай крыніцай здабывання сродкаў да існавання з'яўлялася для беларуса-палешука лясное пчалярства – бортніцтва. У сваёй рабоце «Бортничество в Белоруссии»⁵¹ А. К. Сержпутоўскі падрабязна спыняецца на гэтым нялёгкім промысле, прыводзіць цікавыя звесткі з гісторыі яго ўзнікнення, пралівае святло на сацыяльныя рысы сялянскіх узаемаадносін, якія яскрава праяўляліся пры сумесным здабыванні мёду.

З даўніх часоў палешукі па тых ці іншых прычынах (адкрыта гаварыць, што гэта былі за прычыны, аўтар, вядома, не мог) забіраліся ў глухія лясы, за непраходныя балоты і засноўвалі там новыя паселішчы. У той час у лясках вадзілася многа пчол і бортніцтва прыносіла нядрэнны даход.

Сяляне ставілі на борцях свае знакі, тым самым аб'яўлялі сябе ўласнікамі пчаліных сем'яў. Гэтыя няпісаныя законы строга выконваліся палешукамі. Забраць мёд з борці суседа лічылася вялікім злачынствам. Вінаватага сяляне маглі пакараць фізічна, але самым ганебным з'яўлялася мянушка Пчаладзёр, якая пераходзіла і на яго дзяцей.

На думку беларусаў, пчолы добра водзяцца толькі ў самых сумленных людзей, таму кожны пчаляр у час работы каля борцяў лічыў за правіла памірыцца з суседам, не думаць пра яго дрэнна.

У ролі прымірыцеляў часта выступалі пчолы. Варта было рою аднаго суседа пасяліцца ў вуллі другога, як тыя з ворагаў ператвараліся ў сябрукоў, лічылі ўчынак пчол боскай воляй.

Часта борцямі карысталіся некалькі чалавек разам.

Збор мёду з'яўляўся святам для ўсяго паселішча.

Памешчыкі нейкім чынам даведваліся пра такія паселішчы і сілай ператваралі сялян у сваіх падданных. Уласнасць палешукоў, у тым ліку і борці, пераходзіла ва ўласнасць памешчыкаў. Па гэтай прычыне бортніцтва на Палессі паступова выраджалася. Другой прычынай выраджэння бортніцтва было знішчэнне лясоў для прамысловага выкарыстання.

Умоўныя знакі ўласнасці ставілі палешукі і на іншых прадметах, якія не з'яўляліся агульнай уласнасцю. Ubачыць селянін свабодны кавалачак сенакоса, дрэва, якое можа спатрэбіцца яму для пэўнай справы, і адразу ж убівае побач калок, абвязвае яго вяхоткай з травы. З гэтага моманту тут не можа гаспадарыць ніхто іншы.

Асяніны. У архіве даследчыка ёсць цікавае апісанне асянін – дня памінання продкаў, асенніх Дзядоў. Адзначалася гэтае свята праз тры тыдні пасля Пакроваў. Да гэтага часу асноўныя сельскагаспадарчыя работы былі выкананы, можна было крыху адпачыць.

Напярэдадні свята мужчыны наводзілі парадак у дварах, забівалі кабанцоў, цялят, авечак, гусей. Жанчыны завіхаліся на кухні, думалі, як лепш сустрэць гасцей, чым парадаваць дамашніх.

Перад тым як сесці за святочныя сталы, палешукі ішлі ў лазню, апрадаліся ў чыстае адзенне. У гэты дзень нават у бедных сялян падавалася не менш як сем абрадавых страў. У больш заможных сялян рыхтавалі да адзінаццаці страў. Абавязковымі былі тут куцця, кіслая капуста з ялавічынай, юшка, верашчака, посныя стравы.

Не забывалі, вядома, і пра памерлых продкаў. Успаміналі іх цёплым словам, ставілі на падаконнік талерку, у якую клалі па лыжцы кожнай стравы: няхай душы блізкіх таксама далучацца да застолля. Гаспадар запальваў свечку ад агню перад абразамі, звяртаўся да памерлых са словамі: «Прыходзьце да нас на асяніны ўсе тыя, што займалі гэту сядзібу». Каб не патрывожыць спакой продкаў, гаворкі за сталом вяліся нягучныя. Прыпаміналіся розныя выпадкі, што

⁵¹ Материалы по этнографии России. СПб., 1914. Т. 2. С. 13–34.

адбываліся некалі з тымі, у гонар каго наладжваліся асяніны, прыводзіліся іх парады, настаўленні жывым. А потым пераходзілі да надзённага, набалелага, разважалі пра будучы ўраджай, жывёлу, пра дзяцей і ўнукаў.

У рытуале асянін бачыцца высакароднасць беларускага селяніна, яго павага да блізкіх, старэйшых, пераемнасць пакаленняў, чаго так не хапае нам сёння ў жыцці.

У 1916 г. у Мазырскім павеце А. К. Сержпутоўскі быў сведкай таго, як на асяніны ў адну з вёсак прыйшлі прадстаўнікі мясцовых улад, пісары, папы, іх жонкі. Яны выпрошвалі ў сялян яйкі, збожжа, грэчку, лубін, грыбы, нават лапці і валёнкі. Адзін поп звалок з сядзібы вялізную ступу.

* * *

Шырокая эрудыцыя А. К. Сержпутоўскага, веданне матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа праявіліся ў яго шматлікіх працах па беларускай этнаграфіі. У рэцэнзій на кнігу А. М. Харузіна «Славянское жилище в Северо-Западном крае», якая выйшла ў 1907 г. у Вільні, ён адзначае не толькі моцныя, але і слабыя яе бакі. Адным з галоўных недахопаў, на думку вучонага, з'яўляецца выбар аб'екта даследавання. Замест тыповых для карэннага беларускага насельніцтва пабудов Харузін вылучыў толькі тую частку, у якой прыкметны ўплыў іншых народнасцей – палякаў, літоўцаў. Па Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях аўтар кнігі выкарыстаў зусім нязначны матэрыял, хаця менавіта тут найбольш поўна захаваліся старажытныя пабудовы. Рэцэнзент выказвае здзіўленне, што ў аналізуемай ім кнізе адсутнічаюць звесткі аб такіх распаўсюджаных у палескай частцы Беларусі па цячэнні ракі Проні збудаваннях, як свіронкі, клеці, палаткі на дрэвах (для начлегу і засад пры паляванні на звяроў), адонкі або сцяжары (аснова для стагоў). Аўтар ні словам не абмовіўся і пра культавыя збудаванні – крыжы, капліцы, цэрквы, касцёлы, надмагільныя помнікі і г. д.

Не згаджаецца Сержпутоўскі і са сцверджаннем Харузіна, што беларуская сялянская хата бярэ свой пачатак ад клеці. Ён раіць аўтару кнігі пазнаёміцца з вынікамі этнаграфічных экспедыцый, якія рэгулярна друкуюцца на старонках газет і часопісаў, а таксама ў навуковых зборніках Рускага геаграфічнага таварыства.

Глыбокае веданне гісторыі, права, звычаяў народа знаходзім у рэцэнзій А. К. Сержпутоўскага на працу К. Т. Анікіевіча «Сенненский уезд Могилевской губ.: Опыт описания в географическом, этнографическом, бытовом, промышленном и историческом отношениях, с картою уезда, схемою двух озер и рисунков в тексте»⁵².

Адзначаючы вялікую работу аўтара па грунтоўным апісанні меж павета і валасцей, збіранні легенд і паданняў пра камяні, азёры, якія ў народзе называюцца святымі, Сержпутоўскі ў той жа час крытыкуе Анікіевіча за тое, што пры апісанні раслін і жывёл ён абмяжоўваецца толькі мясцовымі назвамі, што зніжае навуковую каштоўнасць працы. Рэцэнзент раіць аўтару кнігі больш крытычна адносіцца да афіцыйных статыстычных справаздач, у якіх значна завышаецца доля абшчыннага ўладання зямлёй.

Крытыкуючы Анікіевіча за тое, што ў яго кнізе мала новых звестак пра Сенненскі павет, Сержпутоўскі высмейвае заяву генерал-губернатора князя Хаванскага, які тлумачыў прычыны пагаршэння народнага дабрабыту нізкімі цэнамі на віно і пражываннем яўрэяў на тэрыторыі павета. «Як гэта нагадвае сучасную бюракратычную панацёю ад усіх няшчасцяў», – іранізуе рэцэнзент.

У рэцэнзій ўказваюцца і іншыя недахопы работы Анікіевіча. У прыватнасці, на думку Сержпутоўскага, аўтар удзяліў вельмі мала месца высвятленню складу насельніцтва, яго этна-

⁵² Живая старина. 1908. Вып. 4. С. 511–513.

графічным асаблівацям, быту, духоўнай і матэрыяльнай культуры, на скажонай рускай мове друкуюць тэксты песень, змяшчае малюнкi нізкай якасці.

А. К. Сержпутоўскі ўмеў у кароткай рэцэнзii выкласці сутнасць пытання, звярнуць увагу чытача на асноўныя праблемы, закранутыя ў рэцэнзаваным творы. Так, у рэцэнзii на кнігу В. І. Сяргіевіча «Крестьянское право и общинное землевладение в Архангельской губернии первой половины XVIII века»⁵³ ён правільна падмачае, што, распрацоўваючы сялянскую рэформу, Кацярына II і сенат клапаціліся не пра тое, каб сялянам стала жыць лягчэй, а пра тое, якім чынам памножыць свае багацці праз павелічэнне падушных падаткаў. На канкрэтных прыкладах вучоны пераканаўча даказвае, што, хоць зямля выдзялялася абшчыне, на самай справе ёй на правах уласнасці валодалі канкрэтныя сяляне – члены абшчыны. Абшчына не мела права адабраць у іх гэтыя надзелы нават тады, калі сяляне пераязджалі на жыхарства ў іншае месца.

«Земледельческие орудия Белорусского Полесья». Вывучэнне духоўнага жыцця, маральнага аблічча беларускіх сялян А. К. Сержпутоўскі цесна ўвязваў з вывучэннем іх матэрыяльнай культуры, быту, заняткаў. У 1910 г. ён апублікаваў сваю новую працу «Земледельческие орудия Белорусского Полесья: к этнографии белорусов-полешуков южной части Слуцкого и северной половины Мозырского уездов Минской губернии»⁵⁴. У аснову яе пакладзены назіранні і запісы, зробленыя вучоным падчас яго шматлікіх навуковых экспедыцый на Беларускае Палессе па даручэнні Рускага музея ў 1906–1907 гг.

Ва ўступнай частцы працы даецца кароткая характарыстыка быту і заняткаў палешукоў. Па словах аўтара, жылі яны пераважна ў малых вёсках, размешчаных на вялікай адлегласці адна ад адной, сярод непраходных лясоў і балот. Да апошняга часу сюды слаба пранікала гарадская культура. Па гэтай прычыне, заўважаў Сержпутоўскі, быт і ўклад дамашняга гаспадарчага жыцця сельскага насельніцтва гэтага забытага Богам і людзьмі кутка Беларусі мала чым адрозніваліся ад жыцця продкаў. Апісанне і малюнкi прымітыўных землепрацоўчых прылад, якімі карысталіся беларускія сяляне, пацвярджалі словы вучонага.

А. К. Сержпутоўскі падзяляе гэтыя прылады на пяць груп. Да першай ён адносіць прылады для апрацоўкі глебы: матыку, рыдлёўку, саху, сошку, вершаліну, смык і барану. Самая старажытная прыладай, з якой першабытны чалавек прыступіў да апрацоўкі зямлі, была, на думку вучонага, матыка. Першапачаткова яна ўяўляла сабой сук дуба або граба з круком на канцы. Паступова матыка ўдасканальвалася: на канцы крука прымацоўваўся жалезны наканечнік. Такой прыладай можна было ўжо не толькі рыхліць пясчаную або балотную глебу, але і ператвараць у зябліва падлесную глебу, у якой было шмат каранёў ад дрэў.

Удасканаленне і развіццё матыкі прывяло да з'яўлення рыдлёўкі, сошкі, сахі і плуга. Як і матыка, рыдлёўка выраблялася з моцнага дрэва – дубу ці грабу. Па форме яна напамінала сённяшняю рыдлёўку, толькі па баках заостранай дошкі-ляза былі размешчаны два сукі. Пры рабоце сялянін рукамі трымаў дзяржанне даўжынёй каля метра, а нагой наступаў на сук, працоўваючы лязо рыдлёўкі ў зямлю. Крокам наперад было вынаходніцтва жалезнага наканечніка, які мацаваўся на вострай частцы драўлянага ляза. З цягам часу на змену драўлянай рыдлёўцы прыйшла рыдлёўка металічная. Яна значна аблегчыла працу сялян, пацясніла саху і барану на невялічкіх латках сялянскіх надзелаў.

Цікава апісвае вучоны такія прымітыўныя прылады, як вершаліна, саха, плуг. Вершаліна ўяўляла сабой верхнюю частку ствала дрэва з моцнымі заостранымі сукамі. Галоўнае яе прызначэнне – рыхліць падлесныя землі, якія з-за мноства каранёў, што засталіся ў іх, не паддаваліся апрацоўцы сахой або плугам. Па такіх участках хадзілі быкі або коні і цягалі за сабой вершаліну-валакушу. Пасля таго як больш трывалыя карані былі выкарчаваны, наступала чарга сошкі, сахі або плуга.

⁵³ Живая старина. 1907. Вып. 2. С. 25.

⁵⁴ Материалы по этнографии России. СПб., 1910. Т. 1. С. 45–49.

Саха прымянялася для акучвання бульбы, пракладвання барознаў на полі. Складалася яна з рычага – моцнага дубовага ствала з сукам і загнутым каранем, да якога прымацоўваліся ручкі. На сук насаджваўся лямеш з дзвюма дошчачкамі, якія адыгрывалі ролю адкідвальнікаў зямлі. Рычаг – ствол дрэва – заканчваўся адным або двума сукамі, да якіх прыладжваўся каромысел з аглоблямі. У іх упрагалі вала або каня.

Вялікага майстэрства патрабаваў ад сельскага ўмельца выраб бараны – сельскагаспадарчай прылады для паверхневай апрацоўкі глебы – баранавання. На Палессі шырокае прымяненне знаходзіла ў XIX ст. плеченая барана. Корпус яе звязвалі дваццаццю парнымі кольцамі, скручанымі з моцных лазовых пруткоў. Кольцы ахоплівалі пры перакрываванні мноства тонкіх пручікаў, паміж якімі замацоўваліся 25 дубовых, ясеневых або кляновых зубцоў даўжынёй 35 сантыметраў з нахілам наперад.

Важнымі дэталямі бараны з'яўляліся каблук, а таксама лука – дугападобны прут, які з трох бакоў ахопліваў барану і заканчваўся вушкам. На ім свабодна перамяшчалася драўлянае кольца, да якога прымацоўваўся каромысел з пастромкамі. Дзякуючы гэтаму барана рухалася наперад толькі па дыяганалі, рады зубцоў не супадалі па прамой лініі, што забяспечвала раўнамернае рыхленне зямлі. Для таго каб зубцы бараны глыбей пранікалі ў глебу, на барану клалі груз.

Пазней бароны сталі вырабляць з металу, што значна падоўжыла іх век. Вядома, і цана такой бараны была значна вышэйшай. Па гэтай прычыне беларускія сяляне аддавалі перавагу плеченым і драўляным баронам. Праўда, яны часта замянялі дубовыя зубцы металічнымі.

Адаўшы належнае плугу, баране, сярпу і касе, А. К. Сержпутоўскі нагадвае, што ў сялянскіх хатах у сераду на чацвёртым тыдні вялікага посту выпякалі хлеб у выглядзе названых прылад працы, а таксама «хрэшчыкі» – крыжападобны хлеб, які нагадваў сабой капю, у якую на полі складвалі снапы. Тым самым беларускі селянін выказваў глыбокую ўдзячнасць сельскагаспадарчым прыладам, якія аблягчалі яго працу, дапамагалі атрымаць добры ўраджай, мець дастатак у гаспадарцы.

Вучоны падрабязна апісвае прылады, якія прымяняліся для ўнясення ўгнаенняў (сахор, крук), сям'яў (сявок, сеўнік, каробка), касьбы і жніва (серп, каса, граблі), малацьбы і ачысткі зерня (валёк, чэр, веялкі, шуфлі) і г. д., суправаджаючы апісанне ўласнымі малюнкамі. Дзякуючы гэтай працы шматлікія чытачы змаглі пазнаёміцца з жыццём народа заходняй ускраіны Расіі, зрабіць для сябе вывад, што з такой адсталай тэхнікай на малаўрадлівых беларускіх землях высокі ўраджай не збярэш, а значыць, беднасць і галеча не хутка пакінуць гэты край. Многім беднякам і сапраўды нічога іншага не заставалася, як кідаць свае невялічкія надзелы і падавацца на сплаў лесу, займацца рамізніцтвам, рыбалоўствам, пчальарствам. Аднак і гэтыя заняткі не гарантавалі сям'і палешука бязбеднае існаванне.

А. К. Сержпутоўскі прымаў актыўны ўдзел у рабоце многіх навуковых, асветніцкіх, грамадскіх арганізацый. Ён з'яўляўся членам антрапалагічнага і геаграфічнага таварыстваў, сакратаром пастаяннай камісіі па складанні геаграфічных карт Расіі, кансультантам па пытаннях матэрыяльнай культуры беларусаў пры Рускім геаграфічным таварыстве. Па даручэнні апошняга ён склаў беларускую частку этнаграфічнай карты царскай імперыі, за што быў удастоены малага залатога медаля.

Заслухаўшы ў 1911 г. на пасяджэнні Рускага геаграфічнага таварыства паведамленне Сержпутоўскага аб гаспадарчым побыце, промыслах беларусаў-палешукоў, таварыства даручыла яму распрацаваць падрабязную праграму для збірання матэрыялу па этнаграфіі рускага насельніцтва Расіі. Заданне было выканана хутка і бліскава. «Распрацаваная Сержпутоўскім праграма можа служыць узорам стварэння творча прадуманай сістэмы, навуковага

падыходу да збірання этнаграфічных матэрыялаў людзьмі розных узростаў, кваліфікацыі і адукацыі»⁵⁵, – пісаў А. Кіркор.

Асаблівую каштоўнасць уяўляла прыкладная схема складання апытальных лістоў па розных раздзелах праграмы. Так, напрыклад, высвятляючы ўсе бытуючыя ў пэўнай мясцовасці акалічнасці, што былі звязаны з агнём, Сержпутоўскі падказваў рэспандэнтам мноства дэталей, якія дапамагалі ім лягчэй справіцца з заданнем. Вось як выглядалі некаторыя пункты гэтай анкеты, у распрацоўцы якой прымаў удзел А. Кіркор.

1. Агонь. Якія матэрыялы выкарыстоўваюцца для ацяплення (дровы, салома, торф, кізьяк)? Асвятленне (лучына, масла, тлушч, газа). Якія ўжываліся раней прылады для асвятлення (свяцец, каганец)?

2. Як даўней здабывалі агонь (трэннем, свярленнем, з дапамогай дамашніх запалак, вогніва)?

3. Ці ўжываліся гарачыя камяні для награвання вады для лазні, мыцця бялізны, чысткі посуду, пчаліных вулляў?

4. У якіх выпадках агонь замяняў розныя прылады працы (пры выпальванні адтулін у дрэве, пры вырабе лодак, карыт, мастацкіх узораў)?

Глыбокае веданне закранутай праблемы паказаў Сержпутоўскі, распрацоўваючы іншыя раздзелы праграмы. Яго цікавіла не толькі тое, як выконваецца тая ці іншая работа, аперацыя, але і тое, хто ў вёсцы займаецца гэтым промыслам, ці пераходзіць прафесія ад бацькі да сына і г. д.

Дзякуючы гэтай праграме ўдалося ў значнай ступені пашырыць веды аб жыцці, інтарэсах беларускага дарэвалюцыйнага сялянства.

У журнале пасяджэнняў савета аддзялення этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства за 1912 г. маецца наступны запіс: «А. К. Сержпутоўскі прымаў актыўны ўдзел у рабоце таварыства, часта выступаў з паведамленнямі. Так, яго паведамленне з выпадку выступлення правадзейнага члена Э. Л. Вальтэра «Галашэнні ў літоўцаў» было прызнана бліскучым прыкладам удзелу ў савеце»⁵⁶.

У 1913 г. Аляксандр Казіміравіч быў выбраны сапраўдным членам Рускага таварыства аматараў светазнаўства.

У сакавіку 1914 г. у выставачнай зале этнаграфічнага аддзела Рускага музея праходзіла выстаўка касцюмаў рускага насельніцтва Галіцыі, Букавіны і Венгрыі з запаснікаў музея. Дэманстраваліся таксама фотаздымкі пабудовы, рэчаў хатняга ўжытку. Многія экспанаты былі прывезены ў свой час з навуковых камандзіровак А. К. Сержпутоўскім. Дарэчы, ім быў распрацаваны паказальнік гэтай выстаўкі.

За вялікі аб'ём работ, выкананых Аляксандрам Казіміравічам па збіранні калекцый, ён атрымаў падзяку ад савета Рускага музея і пахвальны ліст ад арганізатараў выстаўкі «Русская Ривьера»⁵⁷.

Разгледжаныя вышэй навуковыя працы і публікацыі А. К. Сержпутоўскага з'яўляюцца каштоўным матэрыялам для вывучэння жыцця беларускага народа, яго традыцый і культуры.

У залаты фонд не толькі беларускай, але і сусветнай фалькларыстыкі ўвайшлі тры зборнікі вусна-паэтычных твораў (казак, апавяданняў, прымхаў і забабонаў) беларускага народа, запісаных А. К. Сержпутоўскім у канцы XIX – пачатку XX ст.⁵⁸ Гэтыя кнігі займаюць значнае

⁵⁵ Архіў РГТ, разрад 109, воп. 1, с. 43.

⁵⁶ Архіў РГТ, разрад 110, воп. 2, спр. 267, с. 22.

⁵⁷ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 578, с. 84.

⁵⁸ *Сержпутовский А. К.* Сказки и рассказы белорусов-полюшников: материалы к изучению творчества белорусов и их говора. СПб., 1911; *Ён жа.* Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павету: матэрыялы да вывучэння беларускай мовы, этнаграфіі і літаратуры. Л., 1926; *Ён жа.* Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. Мінск, 1930.

месца сярод аналагічных збораў славянскага фальклору і шырока выкарыстаны ў працах такіх сусветна вядомых славістаў, як Д. Зяленін, А. Шахматаў, Я. Карскі, І. Сахараў, І. Поліўка, К. Машынскі, што сведчыць аб важнасці і неардынарнасці зборнікаў Сержпутоўскага.

Палескі дзівасіл

«Сказки и рассказы белорусов-полешуков». Значнай з’явай у гісторыі беларускай фалькларыстыкі, этнаграфіі і мовазнаўства стаў выхад у свет у 1911 г. зборніка А. К. Сержпутоўскага «Сказки и рассказы белорусов-полешуков». Цікавая гісторыя гэтай кнігі. 16 студзеня 1910 г. Сержпутоўскі перадаў рукапіс у савет этнаграфічнага аддзела Рускага музея. Акадэмікі А. А. Шахматаў, Я. Ф. Карскі, В. М. Істрын, М. Я. Мар высока ацанілі працу, аднагалосна выказаліся за яе хутчэйшае выданне. Праўда, у аддзеле не было сродкаў для аплаты расходаў на выданне кнігі. Дзякуючы старанням В. М. Істрына ўдалося адшукаць 350 рублёў (друкарскія расходы склалі 319 рублёў). Пры гэтым кіраўніцтва музея пакінула за сабой права атрымаць 600 экзэмпляраў кнігі ў асабістае распадаржэнне.

У пачатку 1911 г. кніга ўбачыла свет. Пра яе поспех сведчыць той факт, што тыраж разоў-шэсць літаральна за некалькі дзён. Па просьбе шматлікіх навуковых цэнтраў Расіі Аляксандр Казіміравіч перадаў ім усе ўласныя аўтарскія экзэмпляры, а сам быў вымушаны карыстацца бібліятэчным.

Зборнік Сержпутоўскага, які ўключаў 80 казак, уступаў па аб’ёме зборнікам П. В. Шэйна, Е. Р. Раманава, М. Федароўскага, але ў той жа час меў шэраг пераваг перад імі. Першае і самае галоўнае, што адрознівала калекцыю казак Сержпутоўскага ад папярэдніх публікацый, – гэта новы падыход да збірання і вывучэння казачнай прозы беларусаў. Аляксандр Казіміравіч першым звярнуў увагу на новыя з’явы ў фальклоры, якія ўзніклі ў сувязі са зменамі ў жыцці беларускай вёскі канца XIX – пачатку XX ст. Аб гэтым сведчыць тое значнае месца, якое займаюць у зборніку вострыя па сваёй палітычнай і сатырычнай накіраванасці творы, што супярэчыла афіцыйнай думцы, якую падзяляла большасць тагачасных фалькларыстаў: чым больш старажытны тэкст, чым цясней звязаны ён з абрадамі, тым больш ён каштоўны.

Да таго ж аб’ектам даследавання А. Сержпутоўскага стаў на гэты раз зусім нявывучаны фалькларыстамі рэгіён, размешчаны ў глыбінцы Беларускага Палесся – паўднёвай частцы Слуцкага павета і паўночнай частцы Мазырскага павета Мінскай губерні. Немалаважным было і тое, што народныя творы вучоны запісваў у гады першай рускай рэвалюцыі, якая пакінула прыкметны след у памяці людзей і знайшла сваё адлюстраванне ў народнай творчасці.

Запісы і назіранні Сержпутоўскага раскрываюць шырокую карціну жыцця сялян Беларускага Палесся ў дарэвалюцыйныя часы, іх культуру, палітычныя і філасофскія погляды. Гэта адпавядала патрабаванням часу. Нагадаем, што М. А. Дабралюбаў заклікаў даследчыкаў народнай творчасці пры запісах казак, легенд, паданняў, песень, прыказак і прымавак перадаваць усю абстаноўку, у якой запісваліся гэтыя творы⁵⁹.

Такія думкі цалкам падзяляў А. К. Сержпутоўскі, які добра разумеў, што ў вусных апавяданнях і казках, прыказках і прымаўках увасоблены светапогляд, жыццёвая мудрасць і этычныя ўяўленні беларускага селяніна. Вось чаму так сур’ёзна падыходзіў ён да адбору і запісу казачных сюжэтаў, імкнуўся перадаць усе нюансы мовы і манеры апавядальніка.

Перш чым прыступіць да запісвання вуснапаэтычных твораў у пэўнай вёсцы, Сержпутоўскі знаёміўся з яе жыхарамі, іх бытам, умовамі жыцця, збіраў звесткі пра казачнікаў. Ён заўсёды клапаціўся аб стварэнні такой атмасферы, пры якой сяляне-апавядальнікі забываліся пра прысутнасць чужога чалавека, тым больш «пана» ў іх уяўленнях, адчувалі сябе свабодна, проста. Калі апавядальнік хваляваўся, блытаўся, Сержпутоўскі прасіў яго паўтарыць тэкст яшчэ раз. Шмат увагі ўдзяляў ён вывучэнню падобных варыянтаў твораў, уключаў у зборнікі самыя цікавыя, яркія, вобразныя, непаўторныя.

⁵⁹ Дабролюбов Н. А. Собр. соч. М.; Л., 1962. Т. 3. С. 237.

У адрозненне ад Е. Раманава, У. Дабравольскага, А. Афанасьева, якія ў сваіх зборніках прама або ўскосна абгрунтоўвалі класіфікацыю казак, А. Сержпутоўскі не закранаў гэтага пытання ні ў кароткай прадмове «Ад збіральніка», ні ў іншых сваіх працах. Яго цікавілі галоўным чынам ідэйны змест казкі, манера апавядання і сама асоба казачніка.

Канкрэтны матэрыял зборніка Сержпутоўскага дазваляе выдзеліць чарадзеіныя і сацыяльна-бытавыя казкі, вусныя апавяданні, небыліцы і легенды.

Чарадзеіныя казкі займаюць у зборніку нязначнае месца, каля васьмі працэнтаў ад наяўных твораў. Тым не менш менавіта з чарадзеіных казак лічым неабходным пачаць разгляд матэрыялаў, бо знаёмства з імі дае магчымасць лепш разабрацца ў вытоках творчасці беларускіх народных казачнікаў, у светапоглядзе народа, прасачыць трансфармацыю казачных сюжэтаў пад уплывам часу, даследаваць адносіны палескіх казак з рускімі, украінскімі.

Ведаючы прыроду дадзенага жанру, характэрныя яго рысы, варта прызнаць, што і па сённяшні дзень сусветная фалькларыстыка не выпрацавала дакладнай унутрыжанравай класіфікацыі чарадзеінай казкі, якая б дазволіла выдзеліць яе разнастайнасці. Прычыны гэтага вядомы беларускі фалькларыст К. П. Кабашнікаў бачыць у вялікіх унутраных зменах, што адбыліся ў кожным відзе казачнага эпасу на шляху развіцця, у пераасэнсаванні старога ў свеце новага мастацкага мыслення, насланні новых ідэй, вобразаў⁶⁰.

Некаторыя казачнікі прапаноўваюць свой уласны падыход да размяшчэння казак па блоках. Так, Ф. П. Гаспадароў усе чарадзеіныя казкі падзяляў на казкі, «дзе ўсё робіцца чарадзеіствам», і легендарныя⁶¹.

У аснове чарадзеінай казкі ляжыць элемент цудоўнага, незвычайнага. Як справядліва адзначала Э. В. Памяранцава, у адрозненне ад бытавой чарадзеінай казка народжана іншай рэчаіснасцю, але ў пэўныя перыяды свайго гістарычнага шляху тая ці іншая аказаліся пад уплывам адных і тых жа сацыяльных і эканамічных фактараў і адлюстравалі па-свойму ў рознай ступені адны і тыя ж заповітныя ідэі народа. Гэтыя народныя мары выяўляюцца ў чарадзеінай казцы дзякуючы канфлікту⁶². У казках зборніка А. К. Сержпутоўскага, якія блізкія паміж сабой па сюжэтах і нагадваюць вядомыя казкі, аб'яднаныя агульнай канвой «тры царствы», становіць героям супрацьстаяць змрочныя магічныя сілы ў вобразах Змея Гарыныча, Бабы Ягі, Кашчэя Бессмяротнага і інш. Народ надзяліў сваіх герояў велізарнай сілай. Каваль-багатыр з аднайменнай казкі як «ухваціў сваю сакеру да як махнуў, дак адразу сатнуў сем дубоў і голаў змею». Лёгка ўпраўляецца з саракапудовай булавой Каваль з аднайменнага твора. Героі казкі ненавідзяць зло, несправядлівасць, аб'яўляюць вайну насіллю і, праходзячы праз усе выпрабаванні, выходзяць пераможцамі.

Гіпербалізуючы сваіх герояў, народ надзяляе фантастычнай сілай і ворагаў. Кашчэй Бессмяротны адным дыханнем можа ператварыць у камень дзясяткі людзей. Замест адсечаных галоў у Змея тут жа вырастаюць новыя. Ад становіцца героя патрабуюцца вялікая сіла, вытрымка, спрыт, знаходлівасць, каб справіцца з такімі моцнымі і вераломнымі ворагамі.

У казках «Каваль-багатыр», «Каваль», «Бортнік» мы сустракаемся з міфічнымі вобразамі Змея, Кашчэя, Бабы Ягі, сочым за сталеннем становіцца герояў. Многія з іх надзелены велізарнай сілай ужо пры нараджэнні. Так, Асілак нараджаецца з трыма «чортавымі рэбрамі». У свайго маленькага сына («Каваль») маці заўважае на лбе сонейка, а на патыліцы – месячык. Пакладзе ён руку на спіну каню – той падае на калені, павядзе плячом – перасоўваюцца з месца на месца горы. Незвычайныя і самі подзвігі герояў. Яны скіраваны на дапамогу людзям працы, абарону іх ад цёмных сіл, якія хацелі б пазбавіць народ волі, радзімы.

⁶⁰ Чарадзеіныя казкі / склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч. Мінск, 1973. С. 5.

⁶¹ Новиков Н. В. Сказки Ф. П. Господарева. Петрозаводск, 1941. С. 46.

⁶² Померанцева Э. В. Судьба русской сказки. М., 1961. С. 10.

Як і ў многіх рускіх народных казках, у беларускай чарадзейнай казцы сустракаюцца эпізоды вызвалення царэўны, любімай дзяўчыны з палону Кашчэя. Але найбольш характэрна для беларускай чарадзейнай казкі тое, што яе галоўны герой выступае ў абарону народа. Так, Каваль-багатыр забівае Змея, бо ён «многа людзей паеў альбо загроб к сабе ў цёмны лес». Каваль уступае ў бой з царскімі слугамі, якія абараняюць інтарэсы душыцеляў народа.

У вуснах выдатнага беларускага казачніка Рэдкага, ад якога запісваў А. К. Сержпутоўскі, чарадзейная казка набывае новую афарбоўку. Герой казкі «Каваль-багатыр» адчувае велізарную радасць ад раскатаў грому, ад навальніцы з маланкамі і перунамі. М. В. Новікаў чуе ў гэтай казцы водгалас падзей 1905 г.⁶³ На яго думку, герой казкі нечым нагадвае горкаўскага Буравесніка. Бунтаром малоецца і Каваль, які смела ўступае ў бой з царскім войскам і перамагае яго.

Вядома, наіўна было б чакаць, што чарадзейная казка стане рэалістычна адлюстроўваць рэвалюцыйныя настроі мас. Многія стагоддзі яе напаўнялі чарадзейныя персанажы, цудадзейная мастацкая аснова была і застаецца сёння галоўнай у сюжэце казкі. І ўсё ж новы час уплывае сваю нітку ў яе старажытную канву. Калі ў казцы «Бортнік» галоўны герой адгукаецца на просьбу цара вызваліць ад Змея царэўну і пазней становіцца царом, то Каваль выступае супраць царскага войска, а Асілак заклікае народ «не грызціся паміж сабою, да ад ворагаў бараніцца гурбою». Гэты сюжэт не мае сабе аналагаў ва ўсходнеславянскім фальклоры. Л. Бараг лічыць, што ў гэтай казцы адчуваецца ўплыў пракламацый і «гутарак», якія былі распаўсюджаны на Палессі ў гады першай рускай рэвалюцыі⁶⁴.

На першы погляд, казка «Іванка Прастачок» адносіцца да сюжэтаў аб змеяборстве. Аднак пры аналізе яе заўважаюцца новыя рысы сацыяльнага пераасэнсавання гэтага старажытнага вобраза, набліжэння яго да рэчаіснасці. Загніваючага Змея (цара) акружаюць паны і падпанкі, якія «нічога не робяць да толькі сала гадуюць. А людзі служаць дохламу Змею, служаць тым гнілым панам, аддаюць ім апошняе, а самі ходзяць галодныя, халодныя» (Сказкі. С. 149). Іванка Прастачок, іграючы на чарадзейнай дудачцы, адкрыта заклікае народ да паўстання.

Прыкладам таго, як беларуская казка напаўняецца новым сацыяльным зместам і адыходзіць ад традыцыйных вобразаў чарадзейнай казкі, можа служыць твор «З чаго ліха на свеце». Ён вызначаецца вострай сацыяльнай накіраванасцю, філасофскім асэнсаваннем рэчаіснасці, закранае праблему, якая хвалявала сялянства царскай Расіі, – праблему свабоднага і забяспечанага жыцця. Казачнік умела перакідае масток паміж рэчаіснасцю – змрочнай, галоднай, беспрасветнай, дзе жменька паноў і падпанкаў прыгнятае мільёны простага людзю, паразітуе на іх працы, і мінулым, калі людзі быццам бы жылі заможна і шчасліва, бяды не ведаючы. Канец гэтай ідыліі настаў тады, гаворыцца ў казцы, калі людзі праігнаравалі наказ Бога жыць паміж сабой у міры і згодзе, «каб ніхто не меў улады адзін над другім».

Як толькі Бог пакінуў зямлю і падняўся на неба, вылез са свайго сховішча чорт і стаў падбухторваць дужэйшых і спрытнейшых браць уладу над слабейшымі. Такім чынам з'явіліся на зямлі паны, ад якіх «пайшло такое ліха, што і сказаць не можна». Паны захапілі зямлю, пачалі марыць людзей голадам, біць, забіваць іх, насылаць адзін на другога.

Удала выкарыстоўваючы старажытны матыў вайны чарцей з анёламі, казачнік М. Кравец указвае на сапраўдных носьбітаў зла – царскае самадзяржаўе, паноў. У творы яскрава прасочваюцца ўзаемаадносіны паміж класамі антаганістычнага грамадства. Прадстаўнікі пануючага класа паказаны ў выглядзе горкі камянёў, у якой «зверху цяжкае каменне дробных на пясок расцірае; зверху іх гнятуць другія, а на тых ляжаць і ціснуць долу яшчэ цяжэйшыя; зверху ж лёгка адлятае камяням, якія ляжаць унізе, але ў казцы выказана ўпэўненасць у немінуцым краху самадзяржаўя: «Трашчыць куча, трэ каменне... Трашчыць і

⁶³ Новиков Н. В. О специфике образа в восточнославянской сказке // Русский фольклор. М.; Л., 1966. Т. 10. С. 176.

⁶⁴ Бараг Л. Р. Беларуская казка: пытанні вывучэння яе нацыянальнай самабытнасці параўнальна з іншымі ўсходнеславянскімі казкамі. Мінск, 1969. С. 27.

хутка асядае ніжэй... мабыць, скоро затрашчаць падпоркі і рассыплецца ўся куча». Гаворачы аб лепшай долі, якая чакае народ у будучыні, казачнік падкрэслівае, што шчаслівае жыццё само па сабе не прыйдзе, за яго трэба змагацца.

Аналізуючы гэты твор, І. Лушчыцкі пісаў, што ён сведчыць аб агульным уздыме ў развіцці беларускай грамадска-палітычнай думкі, што грамадска-палітычныя ідэалы перадавога сялянства, адлюстраваныя ў казцы, – гэта ідэалы ўтапічнага дробнабуржуазнага сацыялізму. У той жа час пры ўсёй утапічнасці такіх грамадска-палітычных поглядаў яны для свайго часу былі прагрэсіўнай з’явай, бо натхнялі і падымалі сотні людзей на барацьбу з самаўладствам і прыгонніцтвам⁶⁵.

Значнае месца ў чарадзейных казках зборніка займае тэма маралі, у аснове якой ляжыць стваральная праца, гуманныя адносіны людзей. Станоўчай рысай сваіх герояў казачнік лічыць уменне, працавітасць. Каваль-багатыр за кароткі час навучыўся кавальскай справе і навучыў людзей кавальскаму жалеу і рабіць з яго нажы.

Працоўная дзейнасць чалавека раскрываецца ў казках «Стары бацька» Рэдкага і «Паляшук і чорт» Грыцкевіча. У апошняй размова ідзе пра асваенне чалавекам балот, выказваецца незадаволенасць сціплымі поспехамі ў пакаранні прыроды. Гэтым казачнік выказаў настроі сялян-палешукоў, якія да прычын, што парадзілі гора і бядоты, адносілі таксама балоты з нязменным бездарожжам, адсутнасцю добрых паш і ворнай зямлі.

Казачнікі Беларускага Палесся з вялікай цеплынёй і павагай расказвалі пра працаўнікоў вёскі і, наадварот, бязлітасна высмейвалі гультаёў, несумленных людзей, якія былі не супраць завалодаць плёнам працы іншых. Паказальная ў гэтым плане казка «Мядзведзь». Злодзея і гультая, які паквапіўся на дабро суседа, спасцігае суровая расплата: ён ператвараецца ў мядзведзя.

Беларускую казку адрознівае нацыянальны каларыт, які праяўляецца ва ўказанні месца дзеяння, у абмалёўцы вобліку героя, раскрыцці сацыяльна-палітычных матываў, настройкі казачных персанажаў. У казцы «Паляшук і чорт» героя завуць Палешуком, тым самым падкрэсліваецца яго нацыянальная прыналежнасць, указваецца, што дзеянне адбываецца на Палессі.

У творах «Іванка Прастачок», «Мужык і пан» і іншых ярка адлюстраваны перыяд прыгоннага права, адчуваюцца антыпрыгонніцкія, бунтарскія настроі. У шэрагу больш позніх запісаў атрымалі развіццё ідэі сацыяльнай расплаты («Пану навука»), мары сялян аб роўнасці і шчасці («Асілак»).

Да нацыянальных асаблівасцей беларускіх казак варта аднесці антыпамешчыцкія і антыцарскія настроі. Для чарадзейных казак, запісаных А. К. Сержпутоўскім, характэрны глыбокі псіхалагізм і мяккі лірызм, якія дапамагаюць раскрыццю дынамікі чалавечых пачуццяў. Казкі ўводзяць слухачоў у чароўны свет музыкі, мастацтва. Яркім прыкладам можа служыць казка «Музыка і чэрці».

Чарадзейная казка ў своеасаблівай фантастычнай форме адлюстравала сапраўдныя ўзаемаадносіны класаў, паказала вострыя супярэчнасці паміж імі, больш таго – падказала шляхі іх пераадолення. Гэта ўрэшце прывяло да паступовага затухання чарадзейнай казкі. Яе рашуча выцесніла сацыяльна-бытавая казка, якая асабліва палюбілася народу.

Сутнасць сацыяльна-бытавой казкі раскрываецца ў самім тэрміне. Вядомы беларускі фалькларыст А. С. Фядосік вызначае сацыяльна-бытавую казку як жанр народнай казачнай прозы, у якой праўдзіва, часцей у крытычна заостранай форме адлюстроўваюцца грамадскія і сямейныя з’явы, быт і жыццё працоўных, высмейваюцца сацыяльныя тыпы і чалавечыя недахопы⁶⁶.

⁶⁵ Лушчыцкі І. М. Нарысы па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі Беларусі ў другой палавіне XIX веку. Мінск, 1958. С. 50.

⁶⁶ Фядосік А. С. Праблемы беларускай народнай сатыры. Мінск, 1978. С. 144.

Сацыяльна-бытавая казка адрозніваецца ад чарадзейнай перш за ўсё спецыфікай фантастыкі. Барацьба ў сацыяльна-бытавой казцы вядзецца не паміж асілкамі і фантастычнымі пачварамі, а паміж прадстаўнікамі антаганістычных класаў грамадства. Героі казкі – звычайныя людзі. Яны перамагаюць сваіх ворагаў дзякуючы мудрасці, жыццёваму вопыту, знаходлівасці, спрыту. У аснове канфлікту паміж багатымі і беднымі ляжаць сацыяльныя супярэчнасці. Падчас у гэтых казках даюцца бытавыя замалёўкі. Ідэі, думкі, учынкi становяцца героя блізка прастаму народу. Усё гэта надае асаблівую каштоўнасць сацыяльна-бытавым казкам, садзейнічае іх папулярнасці ў народзе. «Гэтыя казкі, – пісаў В. Р. Бялінскі, – у тысячу разоў важней за ўсе багатырскія казкі, таму што ў іх ярка адлюстроўваецца народны розум, народны погляд на рэчы і народны быт. У апошніх адносінах яны могуць лічыцца найкаштоўнейшымі гістарычнымі дакументамі»⁶⁷.

Сапраўды, цяжка знайсці іншы жанр вуснай народнапаэтычнай творчасці, у якім матывы класавай барацьбы займалі б такое значнае месца, як у сацыяльна-бытавой казцы. У казцы «З чаго ліха на свеце» народ спрабуе разабрацца ў сутнасці класавага грамадства, у прычынах існавання няроўнасці і несправядлівасці. Народ верыць, што гэтае зло не будзе жыць вечна. Быў жа час, пераконвае нас казачнік, калі «не было ні паноў, ні мужыкоў, а так сабе людзі жылі-пажывалі, ані аб чым не клапаціліся». Гэта ішло ў разрэз з запэўніваннямі ідэолагаў пануючых класаў, царкоўнікаў аб тым, што няроўнасць існуе вечна, што яна ўстаноўлена самім Богам.

У такіх творах праявілася стыхійна-матэрыялістычнае мысленне стваральнікаў казак. Шляхі да вызвалення ад прыгнёту і насілля яны бачаць у аб'яднанні і барацьбе за праўду. Гэтая праўда ў казцы «Іванка Прастачок» выступае ў ролі рэха-пошчаку ад дудкі-весьялушкі.

Сваю лепшую будучыню народ звязваў са з'яўленнем чалавека, які павёў бы яго да светлай мэты. Такім чалавекам выступае герой казкі «Асілак». Ён смелы, дужы, непадкупны. Мара Асілка – «аслабаны свет ад паноў, зрабіць усіх людзей роўнымі, шчаслівымі» – была блізкай і зразумелай працоўнаму люду. Ён верыць, што наступіць час, калі кожны сам сабе панам будзе: «Усе людзі будуць роўно гараваць, будуць роўно панаваць».

Аднак якімі сродкамі будзе дасягнута шчаслівае жыццё, ні казачнік, ні яго героі адказаць дакладна не маглі, што сведчыла пра слабыя бакі самасвядомасці сялянства.

Сацыяльна-бытавыя казкі ўзніклі ў класавым грамадстве, калі прадукцыйныя сілы дасягнулі значнага ўзроўню развіцця. Пад уплывам гэтага развівалася і самасвядомасць працоўнага люду. Яна ўсё больш і больш пазбаўлялася фантастычных поглядаў на стварэнне свету. Крытычна асмыслюваліся палітычныя падзеі, якія адбываліся ў краіне, расла класавая свядомасць народа. Вызваляючыся ад веры ў «добрага цара», чаму ў значнай ступені садзейнічалі падзеі 1905–1907 гг., сялянства выступала супраць існуючага ладу. Асноўныя супярэчнасці феадальнай эпохі – супярэчнасці паміж мужыком і панам – яскрава бачны ў многіх казках зборніка А. К. Сержпутоўскага «Сказки и рассказы белорусов-полешуков». Гэта тлумачыцца тым, што ў памяці народа захаваліся ўспаміны пра бяспраўнае, паднявольнае жыццё пры прыгонным праве. Да таго ж і пасля 1861 г. жыццё працоўных Беларусі ўсё яшчэ заставалася цяжкім, яны па-ранейшаму залежалі ад сваіх прыгнятальнікаў. Вось чаму так шырока бытавалі ў гэты час казкі, накіраваныя супраць памешчыкаў, падпанкаў, аканоміў, якія дапамагалі царызму няшчадна эксплуатаваць працоўны люд. У іх народ ганьбіць паноў, паказвае іх у смешным выглядзе, малое сцэнкі сацыяльнай помсты за жорсткасць, бессардэчнасць.

Характэрная ў гэтым сэнсе казка «Пану навука», запісаная А. К. Сержпутоўскім у вёсцы Чудзін Слуцкага павета Мінскай губерні ад казачніка А. Дудара. Сюжэт пра тое, як пакрыўджаны памешчыкам селянін распраўляецца з жорсткім панам, шырока вядомы ў Еўропе, Амерыцы. Ва ўказальніку Аарне-Томпсана адзначана 19 фінскіх, 15 літоўскіх, 14 французскіх варыянтаў гэтага твора. Аналагічны сюжэт выкарыстаны ў апавесці З. Бядулі «Салавей»,

⁶⁷ Бялінскі В. Г. Полн. собр. соч. М., 1954. Т. 5. С. 671.

сустракаецца ён таксама і ў фальклорных зборніках У. М. Дабравольскага, П. П. Чубінскага, М. Гірака⁶⁸. Варыянт Дудара вызначаецца большай сацыяльнай вастрынёй, антыпанскай накіраванасцю. Памешчык, пра якога ідзе размова, быў вельмі жорсткім, злым. Не аднаго мужыка забіў ён да смерці. Людзей жа лічыў за сабак. Ён гвалціў жанчын, забіраў у сялян жывёлу ды яшчэ загадваў усыпаць ім бізуноў. Нарэшце прыйшоў канец цяпленню сялян. Знайшоўся чалавек, які вырашыў правучыць пана. Заступнікам пакрыўджаных выступае Рымша. Чатыры разы ён лупцуе пана, забірае ў яго грошы, нагадвае кожны раз аб яго зверствах у адносінах да сялян.

Пратэст бунтара-адзіночкі, які аб'явіў вайну ненавісным панам, адпавядаў настроям сялян таго часу. Многія з іх наіўна думалі, што калі часцей палохаць памешчыкаў, а яшчэ лепш лупцаваць іх, як рабіў Рымша, то яны перастануць здэкавацца з людзей. Па гэтай прычыне ў народзе такімі жывучымі былі казкі і паданні аб смелых разбойніках. Каб надаць ім большую верагоднасць, казачнік часта спасылаўся на месца дзеяння. Па словах Дудара, Рымша жыў непадалёку ад вёскі Заполле Мазырскага павета.

Змрочная прыгонніцкая рэчаіснасць, бяспраўнае жыццё народных мас, невыносныя бытавыя ўмовы адлюстраваны ў казцы «Жаласлівая пані». Як і іншыя антыпрыгонніцкія казкі зборніка Сержпутоўскага, гэты твор пачынаецца з апісання бесчалавечнасці паноў, няшчаднай эксплуатацыі імі сялян, да якіх багацеі адносіліся горш, чым да жывёлы. «І чаго толькі паны не вычваралі, як ены не мучылі людзей, як не здэкуваліся над імі!» – расказвае казачнік. Па віне пані «мужыкі абеднелі, пухнуць ад голаду, бо некалі хлеба зрабіць: пані зганяе па штодзень у двор». Усю сваю «жаласць» гэтая бесчалавечная памешчыца скіравала на катоў і сабак, якіх сабрала цэлы двор і загадала жанкам песціць і дагаджаць ім. Яна гатова была шкуру здзіраць з «маладзіц да дзевак, калі яны не добра даглядалі тую жывёлу».

На фоне жажлівага сялянскага жыцця, дзе людзі пухлі ад голаду, паміралі як мухі, учынкі памешчыкаў, якія бавілі час у распусце і гулянках, адчынялі пансіянаты для сваіх кошак і сабак, здаюцца асабліва агіднымі і абуральнымі. «Жаласліваю пані» не хвалюе, што яе сяляне паміраюць ад голаду, затое «як здохне кот, сабака або здыхліна каняка, то пані плача, бы па родным бацьку, вяліць плакаць і другім, а потым робіць труну, хавае, бы людзей, і над магілаю кладзе прыклад. Уся дворня ды і ўсё сяло толькі і рабілі на гэтую пошкудзь».

Як гэтая пані, паводзілі сябе і многія іншыя памешчыкі. Стары пан «шкадаваў» сваіх людзей, як сваё гаўяда, бо, вядома, лічыў іх сваім дабром. Малады пан адносіўся да людзей яшчэ горш. Ён збіраў у маёнтку сялянскіх дзяўчат і бегаў за імі з бізуном у руках. Як сам вычвараў, што хацеў, так і другія паны жаласці не мелі.

Асаблівай вастрыні дасягае сатыра пры апісанні імянін пані ў казцы «Жаласлівая пані», калі ўсе паны і паненкі бегалі голымі па сядзібе. Гэтая памешчыца і яе акружэнне – прыклад роўнай дэградацыі, маральнага разлажэння класа памешчыкаў. Сам сабой напрошваўся вывад – неабходна змагацца з прыгнятальнікамі.

Вострай сацыяльнай скіраванасцю, тонкім гумарам, трапнымі характарыстыкамі, сакавітай народнай мовай вызначаецца казка «Мужык і пан». Пабудаваная на дыялогу паміж памешчыкам-самадурам і селянінам Стопакам, казка ўяўляе сабой бязлітасную сатыру на прыгнятальнікаў. Селянін не баіцца злога памешчыка-прыгонніка, які мяняў людзей на сабак, забіваў іх да смерці. Больш за тое, Стопак здэкуецца з яго, помсцячы за гора, знявагу сваіх аднавяскоўцаў, якіх люты пан і за людзей не лічыў ніколі. Мужыцкая «дыпламатыя» Стопака раскрывае дасціпнасць і мудрасць селяніна, паказвае свету мяззотнае аблічча ганарлівага і дурнога пана.

⁶⁸ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник. СПб., 1891. Ч. 1. С. 704–707; Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край // Материалы и исследования. СПб., 1878. Т. 2. С. 643–644; Гіряк М. Українські народні казки Східної Словаччини / упорядкування, післямова та коментарії М. Гіряка. Пряшев, 1966. Т. 3. С. 159–163.

Народ выказваў свае адмоўныя адносіны не толькі да царскай улады і памешчыкаў, але і да іх паслугачоў – лакеяў, пісараў, аканомай, якія са скуру лезлі, каб дагадзіць сваім гаспадарам і па іх загадзе чынілі суд і расправу над людзьмі.

У казцы «Дваранін» вастрыё сатыры накіравана супраць ганарлівага шляхціца, які «сам не меў ні двара, ні падданных, а так сабе валачыўся ад аднаго пана да другога». Нягледзячы на сваю беднасць, шляхціц ненавідзіць просты народ, успрымае людзей як жывёлу. Народная сатыра бязлітасна высмейвае яго. Шляхціца ў казцы параўноўваюць з сабакам, які брэша на людзей і пры гэтым лічыць, што сцеражэ дабро. Нікчэмным і смешным выглядае падпанак у сцэне, калі на каленях выпрошвае ў Бога «300 рублёў і ніводным рублём менш». Калі ж ксёндз вырашыў пераканацца, наколькі моцнае слова ў польскага двараніна, і апусціў на нітцы 299 рублёў, шляхціц імгненна схопіў грошы і схваў іх у кішэні.

Асабліва камічна праявіўся шляхецкі гонар у канцы казкі. Ксёндз, якому стала шкада грошай, абазваў шляхціца кепам, дурнем. Падумаўшы, што словы гэтыя належаць Богу, шляхціц са злосцю напамінае пану Езусу, што ён «з ласкі боскай... пан Пятроўскі, радавіты шляхціц да патопу да прытым і двожанін герольдэм утвездзона», і ў сваю чаргу ганьбіць Бога.

Падобныя сюжэты сустракаюцца ў запісах іншых беларускіх фалькларыстаў, а таксама ў зборніках казак іншых народаў. Аднак у зборніку А. К. Сержпутоўскага сатыра на шляхціца асабліва вострая і бязлітасная.

Ілгуном, несумленным чалавекам малюецца пісар у аднайменнай казцы. За напісанне прашэння ён патрабуе ад сялян гарэлку, ежу, грошы, а атрымаўшы ўсё гэта, падманвае беднякоў. Сяляне са здзіўленнем даведваюцца, што ў іх петыцыі змяшчаецца не просьба да пана аблегчыць іх жыццё, а, наадварот, абяцанне даць яму «з дому па валу, па капе лёну і па капе аўса». Калі людзі слухалі такія казкі, яны яшчэ раз пераконваліся ў тым, чые інтарэсы абараняюць панскія лакеі, пісары, аканомы.

Казкі і апавяданні зборніка А. К. Сержпутоўскага сведчаць аб росце самасвядомасці беларуса-палешука, з'яўленні крытычнага падыходу ў ацэнцы грамадскіх з'яў, рэлігіі. Асабліва вылучаюцца тут творы, якія адлюстроўваюць працэс класавага расслаення ў беларускай дарэвалюцыйнай вёсцы, асуджаюць уладу грошай, несправядлівасць, вераломства. У казцы «Багатыр» размова ідзе пра багача і бедняка. У багача ўсяго ўдосталь, але яму хочацца мець яшчэ больш багацця. Ад гэтага ён сохне, не спіць, не есць. Бядняк, наадварот, не мае за душой ні капейкі, але вясёлы і шчаслівы. Задавальненне ў жыцці даюць яму праца, надзея на лепшыя часы. У гэтым пераконвае ён свайго заможнага суседа. У час хвіліннага прасвятлення той вырашае аддаць частку сваіх грошай бедняку. Аднак скупасць бярэ сваё. Кароткая палёгка змянілася ў багача новым прыступам адчаю. Цяпер ён наогул перастаў піць і есці, не спіць доўгімі ночамі. Так схуднеў, што ледзь ногі перастаўляе.

Па-майстэрску паказаны ў казцы псіхалагічны стан персанажаў: багачу шкада кожнай патрачанай капейкі, бедняку ж грошы прыносяць адны непрыемнасці. Ён вырашае вярнуць суседу яго грошы. Аднак апошні, усвядоміўшы, хоць і з вялікім спазненнем, што яго багацце нажыта на поце і крыві людзей, уцякае з вёскі і памірае.

Сэнс казкі – багацце, нажытае на падмане і эксплуатацыі іншых, не прыносіць шчасця. У творы выказана даўняя мара народа аб перамозе людзей працы над сваімі прыгнятальнікамі.

Антыгуманная мараль грамадства, у якім пануюць несправядлівасць, недавер, улада над слабым, адлюстравана ў казцы «За добрае злым заплата». Мужык, пашкадаваўшы ваўка, які трапіў у пастку, вызваляе яго. Няўдзячны звер хоча з'есці свайго збавіцеля. На дапамогу чалавеку прыходзіць ліс. Хітрасцю ён заманьвае шэрага разбойніка ў пастку. Мужык забівае ваўка, а разам з ім і ліса. Аўтар казкі асуджае ўчынак мужыка, воўчыя законы, дзе няма месца пачуццям дружбы, удзячнасці.

Казка цікавая і незвычайнасцю сюжэтных ліній. Сюжэты: ліс дапамагае чалавеку; чалавек забівае свайго выратавальніка – не адзначаны ні ў адной казцы іншых народаў.

Значнае месца ў творах зборніка займае тэма працы. Сімпатый народа заўсёды на баку працалюбівых, сумленных майстроў сваёй справы. Аб гэтай рысе характару простага чалавека М. А. Дабралюбаў пісаў: «Яму звычайна нават і ў галаву не прыходзіць, каб можна было жыць на свеце, нічога не робячы: так ён далёка ад гэтага на практыцы»⁶⁹.

У той жа час у многіх казках высмейваюцца гультаі, дрэнныя гаспадары, зайздросныя і скупыя людзі. Герой казкі «Няхай» Алёкса не толькі не дбае аб уласнай гаспадарцы, але нават не задумваецца і аб уласным лёсе. У яго хаце цячэ страху, праз паламаны плот у агарод лязяць чужыя свінні. Суседзі гавораць яму пра гэта, але Алёкса толькі пасмейваецца ў вусы: «Страху цячэ? Ну і няхай цячэ. Свінні лязяць? Няхай сабе лязяць». Такая абыякавасць прывяла Алёксу да бяды. Стражнік злавіў Алёксу ў панскім лесе, калі той драў лыка на лапці. Замест таго каб пакаяцца і папрасіць прабачэння, Алёкса пачаў рознымі словамі лаяць стражніка. Узлаваўшыся, той адлупцаваў мужыка, прывязаў яго да дрэва і параіў гаварыць усім, каго ўбачыць, што яго прывязаў Няхай.

Лянота розуму і тут не дазволіла Алёксу крытычна паглядзець на свой лёс, задумацца, чаму суседзі і стражнік называюць яго пагардлівай мянушкай, а не імем, не прозвішчам. На крык Алёксы прыбеглі мужыкі, пытаюць, хто прывязаў яго да дрэва, а той у адказ гаворыць: «Няхай прывязаў». Падумалі дзецюкі, што Алёкса жартуе, і пайшлі сабе далей. А той да самага вечара крыкам зыходзіўся, пакуль не натрапілі на яго пастухі і не вызвалілі з бяды.

Не карысталіся сімпатыяй беларусаў і людзі, якія не мелі сваёй уласнай думкі, лёгка мянялі свае перакананні. Смяецца казачнік з мужыка, героя казкі «Не вер ачом», бо жартаўнікі пераканалі яго ў тым, што ён прадае не пеўня, а зайца. Адштурхнуўшыся ад прыватнага выпадку – апавядання пра шалапутнага чалавека, якога можна лёгка ашукаць, з якога можна ўдосталь пасмяяцца, казка робіць шырокае абагульненне, звяртаючыся да правэранага сродку – увядзення ў тэкст прыказкі: «Людзей слухай, а свой розум май». У гэтым заключаецца адна з асаблівасцей беларускай сатырычнай казкі.

У зборніку крытыкуюцца і іншыя людскія недахопы: непавага да бацькоў, старэйшых, а таксама высмейваюцца гультаяватыя жанчыны, якія замест таго, каб увіхацца па гаспадарцы, наглядаць за дзецьмі, днямі лузгаюць семкі на прызбах і абгаворваюць суседак, сварацца з імі.

Хто з нас не чуў прыказку «На свеце ўсяго нажывеш і Кузьму бацькам назавеш»? Але мала хто ведае, што набыла яна крылы з лёгкай рукі А.К. Сержпудоўскага, які запісаў казку «Кузьма» ад вядомага беларускага казачніка Івана Азёмшы. Нялёгка лёс выпаў на долю селяніна Кузьмы. Спачатку жонка зневажала, як магла, а калі падрос сын, мужыку наогул жыцця не стала. Маці з дзяцінства прывучала малога пагардліва ставіцца да бацькі, называць яго Кузьмой. Суседзі смяліся з мужыка, раілі ўзяць папругу і заняцца выхаваннем жонкі і сына. Урэшце лопнула цярпенне ў Кузьмы. Везлі неяк бацька з сынам зімой з балота сена. Воз, на якім ехаў сын, перакуліўся і падмяў пад сябе хлопца.

– Кузьма, – крычыць сын, – падымі воз, а то жыў не буду.

Маўчыць бацька. Дастаў люльку, выняў з кішэні капшук з тытунём і давай сабе курыць. «Ляжы, – думае, – калі не хочаш назваць мяне бацькам».

Зваў-зваў сын Кузьму на дапамогу, а той ні слова ў адказ.

– Бацька, падымі воз, – узмаліўся нарэшце сын.

Відаць, мароз пакрапчаў, воз яшчэ цяжэйшым паказаўся, а мо сумленне загаварыла ў хлопца. Рад мужык, што першы раз у жыцці сын назваў яго бацькам. Устаў з п'янька, на якім сядзеў, упёрся плячом і падняў цяжкі воз...

З той пары пайшла прыказка, што на свеце ўсяго нажывеш і Кузьму бацькам назавеш.

⁶⁹ Добралюбов Н. А. Собр. соч. М.; Л., 1963. Т. 6. С. 245.

У адрозненне ад казак, накіраваных супраць прыгнятальнікаў, прыведзеныя вышэй казкі і апавяданні вызначаюцца больш стрыманай крытыкай, дабрадушным гумарам, накіраваным не супраць канкрэтных людзей, а супраць тых недахопаў, ад якіх чалавеку неабходна пазбавіцца.

А. К. Сержпутоўскі не лічыў сябе веруючым, але, пастаянна знаходзячыся ў гушчы сялян, рабочых, інтэлігенцыі, многія сярод якіх наведвалі царкву, касцёл, спраўлялі рэлігійныя абрады, вёў сябе вельмі тактоўна. Больш за тое, ён імкнуўся сам спасцігнуць многія царкоўныя пастулаты, дакапацца да каранёў рэлігіі.

У той жа час Аляксандр Казіміравіч вельмі крытычна адносіўся да тых царкоўнікаў, якія, карыстаючыся цемрай і непісьменнасцю сялян, падманвалі іх. Ён не раз пераконваўся, што не кожны з іх быў чалавекам высокіх маральных прынцыпаў, што сярод папоў, ксяндзоў шмат людзей выпадковых, недалёкіх, якія могуць адабраць апошні грош у беднага селяніна. Гэтую думку пацвярджалі і шматлікія народныя творы, запісаныя этнографам у час яго камандзіровак.

Сюжэт пра тое, як поп адмаўляецца адпець дзіця бедняка, бо ў апошняга няма грошай, шырока вядомы ўсходнім славянам. Але найбольш ярка выпісаны вобраз скупага царкоўніка ў казцы «Завідны поп», запісанай Сержпутоўскім ад Івана Азёмшы. Ні слёзы, ні просьбы селяніна адпець памерлае дзіця не кранаюць скнару папа. Аднак варта было яму даведацца, што ў бедняка завяліся залатыя манеты, як ён тут жа прыйшоў на памінкі ды яшчэ і пападдзю з сабой прыхапіў. Ноччу, напяліўшы на сябе шкуру забітага казла, поп пад выглядам чорта прыходзіць да селяніна па грошы. Яму ўдаецца забраць гаршчок з грашыма, але выкарыстаць украдзенае ён не змог: шкура казла прырасла да цела. Прыйшлося вярнуць грошы мужыку. Але і на гэтым няшчасці папа не заканчваецца. Замест казлінай шкуры з яго злазіць уласная. У гэтым сюжэце выказана кара народа аб пакаранні зла, аб сацыяльнай расплаце.

Махляром малюецца поп у казцы «Прошча». Каб паправіць свае грашовыя справы, прыцягнуць як мага больш прыхаджан у царкву, ён вырашае здзейсніць цуд. Адночы вечарам жыхары вёскі ўбачылі, што па рацэ плыве дошка, а на ёй стаіць ікона і гараць свечкі. Прачуўшы пра цуд, жыхары навакольных вёсак павалілі ў царкву. Поп хутка разбагацеў, пагардліва пазіраў на беднякоў, якія адрывалі ад сябе апошнія грошы і неслі іх у царкоўную касу. Праўда, як гэта часта бывае ў жыцці, падман раскрыўся. Аднак поп і не падумаў вяртаць прыхаджанам грошы.

На людской цемры і горы нажываецца боскі служба і ў казцы «Поп і пустэльнік». Сюжэт твора прасты. Адна сялянка сустракае ў лесе жанчыну і прымае яе за Божую Маці. Тая прарочыць вялікія няшчасці, якія хутка пасыплюцца на людзей, і раіць ім з раніцы да вечара маліцца. Гэтую парадку поп выкарыстоўвае ў сваіх мэтах. Склікаючы народ на талаку, ён не толькі не частуе іх, як прынята, але і прымушае за малебен несці яму лён, воск, мёд, сала, масла, сыры, палатно, збожжа, палюхае людзей канцом свету. Сяляне, закінуўшы ўласныя гаспадаркі, сталі яшчэ бяднейшымі, а поп разбагацеў.

У казках зборніка А. К. Сержпутоўскага папы не толькі не выконваюць царкоўных догматаў, але і забываюць пра прыстойнасць, чалавечнасць, мараль. У казцы «Новы чорт» размова ідзе пра папа, які ў адсутнасць селяніна зачасціў да яго жонкі, пагражаў ёй адлучэннем ад царквы, калі яна не адкажа на яго заляцанні. Але нечакана вяртаецца дадому муж, і поп хаваецца ў бочцы з птушыным пер'ем. Выслушаўшы прызнанне жонкі, мужык накрывае бочку коўдрай, абвязвае вяроўкай і, прыехаўшы на кірмаш, паведамляе, што прадае чорта.

Сярод іншых падобных па сюжэце казак гэты тэкст выгадна вылучаецца падрабязнасцямі, жывой мовай, што надае казцы асабліваю вастрыню, цікавасць. Цесным кругам абступілі сяляне воз з бочкай, затаіўшы дыханне, прыслуховаліся да нейкага мармытання і войкання, што даносілася з-пад коўдры. «Нарэшце з бочкі паказалася якоесь страшыдла: высокі, худы, з доўгімі кудламі ды з вялізнаю барадою, цыглаты, у вадной сарочцы без парток, ды так умазаўся і ўкачаўся ў пер'е, што рыхтык чорт».

Для выкрыцця сапраўднай сутнасці нядобрасумленых служыцеляў культу народ не шкадуе трапных параўнанняў, эпітэтаў. У казцы «Поп і пустэльнік» так апісваецца прагнасць і абжорства папа: «І давай ён перці мёд за абедзве шчакі, толькі барада трасецца, бы ў казла».

Як тут не ўспомніць словы В. Р. Бялінскага пра тое, што пад сатырай трэба разумець не зубаскальства вясёлых вастрасловаў, а громы абурэнняў, навалыніцу духу⁷⁰. Большасць казак зборніка А. К. Сержпутоўскага пранізана менавіта такой сатырай.

Стрэлы народнай сатыры накіраваны не толькі супраць папоў, ксяндзоў, але і самога Бога і святых. Бог у казках малюецца зусім не такім, якім падае яго Свяшчэннае Пісанне. У большасці твораў нябесны цар выглядае бездапаможным, раўнадушным да людскога гора. Не можа ён навесці парадку на небе, паставіць на месца святых Пятра і Ілью. Замест таго каб клапаціцца аб людскіх патрэбах, гэтыя святые пастаянна спрачаюцца. У адсутнасць Ільі па загадзе Пятра цэлы дзень паліць сонца. Сохнуць пасевы, сенажаці. Вярнуўшыся дадому, Ілья пасылае на зямлю дажджы, палохае перунамі і маланкамі. А ў выніку спрэчак святых пакутуе мужык. Ураджай то сонца спаліць, то дождж вымачыць.

У казцы «Ілья і Пятро» святые Ілья малюецца фанабэрыстым самадурам, які ўсё робіць на злосць глухому Пятру і людзям. Ён грубы, зайздросны, нявыхаваны. Ездзіць па небе на вогненых конях і крычыць на ўсё горла: «Так, так, так! Го-го-го! Лупі, лупі яго, гада! От так... Трэсні яго па затылку. Го-го-го! У патыліцу! У патыліцу лупі яго, гада!»

Адступіўся Бог ад людзей, даў права панам чыніць суд на зямлі («З чаго ліха на свеце»). Мацнейшым за Бога аказаўся чорт, якога, нягледзячы на загады Усявышняга, не можа перамагчы Ілья. Больш за тое, Бог не можа нават знішчыць лагу, якую пасадзіў на балоне чорт («Чортава балота»).

Аляксандр Казіміравіч не толькі запісваў казкі, аповяданні, былічкі, якія выкрывалі недахопы служыцеляў культу, але і імкнуўся раскрыць вытокі ўзнікнення рэлігіі на Беларусі, прасачыць ролю царквы ў жыцці беларусапалешука. У архіве Рускага геаграфічнага таварыства ў Санкт-Пецярбургу аўтар гэтых радкоў адшукаў рукапісны тэкст паведамлення супрацоўніка Археалагічнага інстытута А. К. Сержпутоўскага на тэму «Движение и задачи мариавитизма»⁷¹. Вось канспектыўны агляд гэтага паведамлення, якое акрамя чыста навуковага мае і вялікае пазнавальнае значэнне.

Рэлігійна-маральнае вучэнне, накіраванае супраць разбэшчанасці духавенства, заснавала ігумення жаночага манастыра ў польскім горадзе Плоцку Францішка Казлоўская. Сваёй духоўнай апякуншай ігумення і яе паслядоўнікі абралі Прасвятую Дзеву Марыю, звязаўшы з яе імем самыя высакародныя ідэалы ў жыцці. Вучэнне набыло назву «марыявітызм», а людзі, якія прапаведвалі яго, сталі называцца марыявітамі. Яны выступалі з заклікам будаваць манастыры і касцёлы, «ахронкі» (своеасаблівыя дзіцячыя сады), школы для дзяцей беднякоў. Імкнучыся падтрымаць у народзе веру ў каталіцкую царкву, Папа Рымскі спачатку благаславіў марыявітызм, але, убачыўшы, што праграма марыявітызму адпавядае рэлігійна-маральнаму стану простага народа, неўзабаве забараніў гэтае вучэнне. Марыявіты былі адлучаны ад царквы. Францішка Казлоўская і яе паслядоўнікі падвергліся ганенням.

А. К. Сержпутоўскі назваў сваё паведамленне праграмай марыявітызму, падкрэсліваючы тым самым, што ў ім выкладзены толькі асноўны напрамак гэтага руху, які патрабуе далейшага вывучэння і выноў. На жаль, высветліць, ці вяртаўся ён пазней да гэтай праблемы, не ўдалося. Аднак нават кароткае знаёмства з сутнасцю марыявітызму з'яўляецца значнай заслугай вучонага. Ён звярнуў увагу грамадскасці на тыя непаразumenні, якія адбываліся ў лоне царквы. З гэтага факта народ мог зразумець, на чым баку царква і яе служкі, як на самай справе дбаюць яны аб сваёй пастве.

⁷⁰ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. М.; Л., 1954. Т. 4. С. 522.

⁷¹ Архіў РГТ, разрад 50, воп. 1, спр. 15.

У сатырычных казках пра панюў, святых, папоў героем выступае разумны, спрытны, хітры мужык, які абводзіць вакол пальца сваіх ворагаў, ставіць іх у смешнае і зняважлівае становішча. У той жа час станоўчы герой не заўсёды выражае ідэі народа. Іншы раз ён надзелены шэрагам адмоўных рыс. Так, герой казкі «Поп» Сёмка нічога лепшага не прыдумаў, каб адпомсціць папу, які спакусіў яго жонку, – ён зрабіў тое ж.

Усе думкі салдата ў казцы «Неба і пекла» скіраваны на тое, каб добра выпіць і пакурыць. Нават герой такой вядомай казкі, як «Мужык і пан», накіроўваецца да пана не дзеля таго, каб адпомсціць яму за жорсткасць і бессардэчнасць, а за абяцанай аканомам узнагародай. І ўсё ж, нягледзячы на гэта, вобраз казачнага героя блізкі людзям, бо ён на баку народа ў барацьбе з панамі, праяўляе розум, вынаходлівасць, хітрасць, перамагае ворага.

Даследчыца рускай казкі А. Ф. Тарасенкава адзначала, што ў рускіх казках пра дурня казачнікі не ўпускалі магчымасці закрануць і класавага праціўніка⁷².

У беларускай народнай дэманалогіі, вераваннях, казках значнае месца займае вобраз чорта. Аднак народнае ўяўленне пра яго рэзка разыходзіцца з тымі ўяўленнямі, якія прапагандавала царква. Намаганні царкоўнікаў пасеяць у народзе страх перад гэтай міфічнай істотай не мелі асаблівага поспеху. П. В. Шэйн пісаў, што беларусы чорта не баяцца, нічога асаблівага яму не прыпісваюць, хіба толькі, калі які-небудзь чалавек заблудзіць у лесе ці ў полі, гавораць, што яго «нячысцікі вадзілі»⁷³.

Пра тое, што беларусы-палешукі не верылі ва ўсемагутнасць чорта, не баяліся яго, сведчаць многія творы са зборніка А. К. Сержпутоўскага. У казцы «Музыка і чэрці» селянін, трапіўшы да нячысцікаў, не толькі не спужаўся іх, але і сілай сваёй музыкі знішчыў пекла: «От зайграў ён, да так, што ўсё пекла разляцелася ў шчэпкі, а чэрці разбегліся па ўсяму свету. От з тае пары чэрці і баяцца Музыкі і больш яго не чапаюць». Гэты казачны сюжэт не мае сабе падобных у фальклору іншых народаў.

Чорта можна перахітрыць, падмануць. У казцы «Чорт і баба» нячысціка перахітрыла звычайная вясковая жанчына. Чорт жа малюецца істотай дурной, смешнай, бездапаможнай.

У тых казках, дзе чорт надзелены звышнатуральнай сілай, апошняя выкарыстоўваецца чалавекам на сваю карысць. У казцы «Паляшук і чорт» селянін прымушае нячысціка ачышчаць палі ад велізарных камянёў і пнёў. Развенчваючы міф аб магутнасці чорта, народ як бы сцвярджае, што чалавеку ўсё падуладна на зямлі, што яго розум і здольнасці могуць пераўтвараць свет.

Варта адзначыць, што ў той час, калі рабіў свае запісы Сержпутоўскі, вера ў знахароў, ведзьмакоў, шаптуноў, у замовы і закліцці была вельмі жывучай на Палессі. Гэтая вера мела свае сацыяльныя карані, яе захаванню садзейнічалі амаль поўная неадукаванасць сельскага насельніцтва, адсутнасць медыцынскай дапамогі, цяжкія ўмовы жыцця. Спекулюючы на невуцтве, забітасці сялян, знахары нажывалі сабе багацце. Беларускі этнограф А. А. Шлюбскі пісаў: «Жывуць звычайна ведзьмары, знахары багата, маюць добрыя пабудовы, добры інвентар, добрых коней. Усё гэта ў большасці з'яўляецца вынікам заробку ад іх прафесіі»⁷⁴.

Агідны вобраз ведзьмара сустракаем мы ў апавяданні «Атрабляне». Тут ён не проста падманшчык і авантурыст, а злачынца. Нічыпар за пэўную плату бярэцца правучыць вінаватых у падзяжы жывёлы. Але на самай справе гэта ён па начах забіраецца ў хлявы сялян і забівае кароў і валюў. У фінале апавядання ведзьмара выяўляюць і пры народзе лупцюць.

Сюжэт выкрыцця невукаў-знахароў ляжыць у аснове казкі-анекдота «Шаптуха». Пан навучыў бедную бабку знахарскаму «рамяству»: дзеля пацехі пераказаў з дзясятка бязглуздых,

⁷² Тарасенкова А. Ф. Жанровое своеобразие русских сатирических сказок // Русский фольклор: материалы и исследования. М.; Л., 1957. Т. 2. С. 62–84.

⁷³ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1902. Т. 3. С. 13.

⁷⁴ Шлюбскі А. Матэрыялы да вывучэння фальклору і мовы Віцебшчыны. Мінск, 1927. Ч. 1. С. 24–25.

камічных заклінанняў-загавораў, якімі бабка стала «вылечваць» сваіх пацыентаў. Бумерангам вярнуўся да жартаўніка гэты розыгрыш беднай жанчыны. Да паміраючага пана прыводзяць знаёмую яму знахарку, і тая пачынае талдычыць прыдуманую ім жа самім абракадабру. Пан пазнаў старую, зарагатаў ва ўвесь голас. Пухіра ў яго горле лопнуў, і пан ачунаў.

Зборнік А. К. Сержпутоўскага «Сказки и рассказы белорусов-полешуков» займае асобнае месца сярод публікацый беларускага фальклору. Каштоўнасць яго перш за ўсё ў тым, што творы, змешчаныя ў ім, былі запісаны ў аддаленых, глухіх кутках Беларускага Палесся ў 1890/1907 гг. ад таленавітых народных казачнікаў і сведчылі аб высокай культуры беларускага народа. Тым самым адмяталіся сцверджанні буржуазных вучоных аб беспрасветнай цемнаце і адсталасці беларусаў Палесся. Казкі і апавяданні зборніка ўражвалі сваёй адкрытай антыпрыгонніцкай і антыклерыкальнай накіраванасцю, вострым класавым чуццём у ацэнцы рэчаіснасці напярэдадні і ў час рэвалюцыі 1905–1907 гг.

Вядомы фалькларыст С. У. Саўчанка ў водзыве на зборнік А. К. Сержпутоўскага адзначаў, што ён рэзка адрозніваецца ад усіх вядомых зборнікаў беларускіх казак, бо ў ім змешчаны шэраг твораў, якія закранаюць маральныя і сацыяльныя пытанні сучаснасці⁷⁵. Высока ацаніў ён мастацка-эстэтычны бок казак, адзначыў каштоўнасць зборніка ў лінгвістычных адносінах (дакладнасць запісаў, захаванне фанетычных асаблівасцей мовы казачнікаў, наяўнасць націску ў словах і г.д.). У той жа час рэцэнзент выказаў шкадаванне, што Сержпутоўскі не ўключыў у сваю працу паказальнік казачных сюжэтаў.

Акадэмік Я. Ф. Карскі пісаў, што ў зборніку ўпершыню змешчаны «апавяданні з яўна палітычнай афарбоўкай»⁷⁶.

Больш грунтоўна спыніўся вучоны на пытаннях мовы зборніка, адзначыў вялікае значэнне запісаў Сержпутоўскага для вывучэння гаворак Паўднёвай Беларусі. Звярнуўшы ўвагу на адсутнасць у кніжцы сямі старонак (26–32), Я. Ф. Карскі выказаў меркаванне адносна таго, што яны маглі быць зняты перад друкаваннем зборніка з-за нізкай якасці твораў. На наш погляд, больш блізкае да ісціны меркаванне былой супрацоўніцы этнаграфічнага музея ў Пецярбургу Л. А. Драмлюк, якая доўгія гады працавала разам з Сержпутоўскім. Яна выказала думку, што адсутныя старонкі – на сумленні царскай цензуры. Па яе словах, у аддзеле этнаграфіі з рук у рукі перадавалі шмат твораў, запісаных Сержпутоўскім на Беларускам Палессі, у якіх рэзка крытыкаваўся цар і яго акружэнне.

Станоўчую ацэнку зборніку А. К. Сержпутоўскага даў і вядомы рускі фалькларыст акадэмік Д. К. Зяленін. У той жа час ён лічыў, што кніга ў многім выйграла б, калі б у ёй былі змешчаны толькі творы на традыцыйныя казачныя сюжэты. Мы не можам пагадзіцца з такой думкай. Змясціўшы побач з казкамі апавяданні, былічкі, паданні, запісаныя ад таленавітых казачнікаў Беларускага Палесся (дарэчы, так рабілі А. Гільфердзінг, М. Я. Анчукоў, Б. і Ю. Сакаловы і іншыя вядомыя фалькларысты), Сержпутоўскі абагаціў сваю кнігу новымі жанрамі, тэмамі, дапамог скласці больш поўнае ўяўленне аб творчай лабараторыі захавальнікаў бяспечных народных вусна-паэтычных скарбаў.

Зяленін чамусьці засяродзіў сваю ўвагу на адносна слабых у мастацкім і сацыяльна-палітычным сэнсе творах зборніка («Жонка», «Ганя», «Знаходка», «Калатня») і не заўважыў шэраг такіх выдатных твораў, як казкі «Мужык і пан», «Пану навука», «Дурань», «Асілак», «Музыка і чэрці», «Бортнік». Ён памылкова лічыў, што зборнік Сержпутоўскага больш карысці можа прынесці дыялектолагам і гісторыкам літаратуры, чым фалькларысту.

Высока быў ацэнены зборнік Сержпутоўскага ў часопісе «Исторический вестник» (рэцэнзент А. Ф.-ов)⁷⁷. Пагаджаючыся з думкай Сержпутоўскага аб тым, што патрэбнасць знайсці

⁷⁵ Савченко С.В. Русская народная сказка. Киев, 1914.

⁷⁶ Русский филологический вестник. Варшава, 1912. Т. 68. № 3–4. С. 267.

⁷⁷ Исторический вестник. 1911. № 9. С. 1159–1160.

адказы на жыццёва важныя запытанні выпрацавала ў народзе любоў да казак, рэцэнзент адзначаў вялікую цікавасць людзей да казак з вострым сацыяльным канфліктам, а таксама да твораў, у якіх крытыкуюцца царкоўныя легенды аб усемагутнасці Бога, святых. Каштоўнасць зборніка бачылася рэцэнзенту і ў тым, што героі большасці казак і апавяданняў перамагаюць зло і несправядлівасць не гераізмам, не высакароднымі ўчынкамі, а спрытам, хітрасцю, кемлівасцю, знаходлівасцю.

На востры гумар, трапнае слова ў казках зборніка ўказваў Д. Бачкоў⁷⁸.

Цікавасць да зборніка казак А. К. Сержпутоўскага відавочна і сёння. На вялікае значэнне казак указвалі В. К. Бандарчык і А. С. Федосік⁷⁹, высока ацанілі зборнік даследчыкі беларускай казкі Л. Р. Бараг⁸⁰, К. П. Кабашнікаў⁸¹ і інш.

«Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павету». Беларуская фалькларыстыка пачатку XX ст. шырока выкарыстоўвала дасягненні навукі аб вуснай народнай творчасці мінулага стагоддзя. Вялікая цікавасць праявілася ў народзе да казак, легенд, паданняў. З'явіліся спробы растлумачыць з'явы прыроды, спасцігнуць тайны будовы свету. Значнае месца займалі ў народнай творчасці жыццё і барацьба працоўных мас. Гэта знайшло сваё адлюстраванне і ў літаратуры, якая шчодро чэрпала тэмы і сюжэты з паўнаводных крыніц народнай мудрасці. Такія крыніцы жылі творчасць Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, З. Бядулі. «Беларуская народная творчасць, – пісаў Змітрок Бядуля, – гэта зачараванае люстэрка сялянскага жыцця, якое адлюстроўвае жывы малюнак не толькі за пэўны перыяд, за невялікі час, але адлюстроўвае быт ад самага пачатку гістарычнага існавання да апошніх дзён»⁸². Гэтыя словы можна з поўнай падставай аднесці і да твораў, што склалі зборнік А. К. Сержпутоўскага «Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павета», які выйшаў у свет у 1926 г. у Ленінградзе. У яго ўвайшлі запісы, зробленыя збіральнікам у 1890–1923 гг. на Беларускім Палессі.

Ва ўступе да зборніка Аляксандр Казіміравіч прыводзіць даныя аб стане і развіцці народнай творчасці ў Слуцкім павеце, сцісла характарызуе казачнікаў, ад якіх запісваў народныя творы. Па словах збіральніка, за апошнія 20 гадоў – з часу першых яго запісаў казак і апавяданняў – назіралася інтэнсіўнае развіццё вуснай народнай прозы. Побач з казкамі, якія ўбачылі свет у першым зборніку, казачнікі расказвалі вучонаму ўсё новыя і новыя творы.

У адрозненне ад першага зборніка, у якім творы былі размешчаны бессістэмна, у новай кнізе А. К. Сержпутоўскага запісы сістэматызаваны па казачніках. І ўсё ж гаварыць аб навуковай класіфікацыі матэрыялу і тут нельга, бо, па словах складальніка, творы, запісаныя ад аднаго і таго ж казачніка, ён прыводзіў у тым парадку, у якім яны расказваліся. Таму часта старажытным сюжэтам у кнізе папярэднічаюць творы, тэмы якіх навяяны рэвалюцыяй 1905–1907 гг., працэсам класавага расслаення беларускай дарэвалюцыйнай вёскі.

Як і ў папярэднім зборніку, у кнізе «Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павета» чарадзейных казак нямнога. Са ста твораў да гэтага жанру можна аднесці ўсяго адзінаццаць. Да таго ж многія з іх можна назваць чарадзейнымі толькі з агаворкай, бо ў іх адсутнічаюць традыцыйныя для чарадзейнай казкі элементы – зачыны, канцоўкі, цудоўныя пераўтварэнні, фантастычныя персанажы, разгорнутыя апісанні дзеянняў, учынкаў герояў і, наадварот, на кожным кроку сустракаюцца эпізоды, дэталі, якія сведчаць аб класавай барацьбе ў вёсцы ў перыяд развіцця капіталізму. Станоўчым можна лічыць частыя спасылкі на меркаванні і адносіны казачнікаў да падзей, аб якіх гаворыцца ў іх творах.

⁷⁸ Записки Северо-Западного отдела РГО. Вильна, 1912. Кн. 3. С. 356.

⁷⁹ Бандарчик В., Федосик А. А. К. Сержпутовский. Минск, 1966. С. 65–79.

⁸⁰ Бараг Л. Выдатная старонка беларускай фалькларыстыкі // Полымя. 1967. № 7. С. 246–248.

⁸¹ Кабашнікаў К. З любоўю да свайго народа // ЛіМ. 1962. 19 чэрв.

⁸² Бядуля З. Вера, паншчына і воля ў беларускіх народных песнях і казках. Мінск, 1924. С. 99.

Характэрная ў гэтым сэнсе казка «Дурань». На першы погляд яна з'яўляецца казкай чарадзейнай. У ёй прысутнічаюць чэрці, Змей, які выкрадае царскую дачку, тры браты, сярод якіх малодшы – традыцыйны «дурань», цудоўныя памочнікі. Дурань размаўляе з памерлым бацькам, атрымлівае ад яго чарадзейныя прадметы, накіроўваецца вызваляць з палону прыгажуню царэўну.

У той жа час мы даведваемся са слоў галоўнага персанажа казкі, што ў апісанай краіне пані прыгнятаюць сялян, а цар крывадушны падманшчык: «Ведамо, як утапае, то сакерку абяцае, а як вылезе, та й тапарышча адбірае. От так і цар хутка змяніў сваё слова, а мужыкоў зноў аддалі панам. І стала людзям яшчэ гарэй, як было».

Лютымі сваімі ворагамі лічылі сяляне не толькі цара, памешчыкаў, але і кулакоў. Антыкулацкай накіраванасцю вызначаецца казка «Праўда і Крыўда». Малючы поўнае гора і здзекаў жыццё беднякоў, казачнік падкрэслівае, што ў грамадстве, пабудаваным на падмане, сіле і золаце, сумленнаму чалавеку не даводзіцца спадзявацца на шчаслівае жыццё. Як ні стараўся Праўда, як ні працаваў, а жыў у вялікай беднасці. Нягледзячы на шчаслівы канец казкі (бядняк знайшоў клад і разбагацеў, а багача разарвалі чэрці), твор не дае адказу на пытанне, як дабіцца народу добрага жыцця. На думку казачніка, указаць шлях да заможнага жыцця можа смелы, знаходлівы чалавек, у якога ясны розум спалучаецца з гарачым сэрцам.

Герой казкі «Агонь у сэрцы, а розум у галаве», запісанай А. К. Сержпутоўскім ад Матруны Бохмачыхі, у пошуках праўды накіроўваецца да сонейка. Ні доўгая цяжкая дарога, ні розныя небяспечныя для жыцця выпрабаванні не спыняюць праўдашукальніка. Нябеснае свяціла аддзячыла чалавека за яго настойлівасць, падказала доўгачаканае выйсце: «І бліснула яму сонейка ў голаў, – от і пачуў ён, што многа знае...»

Варыянты казкі «Агонь у сэрцы, а розум у галаве» сустракаюцца ў запісах Е. Раманава⁸³, М. Федароўскага⁸⁴, Д. Балашова⁸⁵, ва ўкраінскіх казках⁸⁶. Аднак казка, запісаная Сержпутоўскім, больш поўная, сацыяльна заостраная. Думаецца, гэтым тлумачыцца яе жывучасць. У Ганцавіцкім раёне аўтару гэтай кнігі ўдалося запісаць ад жыхара вёскі Чудзін Васіля Васільевіча Цалагуза варыянт твора, які казачнік назваў «Як паляшук праўду шукаў». У пошуках адказу на пытанні, якія яго хвалюць, мужык накіроўваецца «ў белы свет». На сваім шляху ён сустракае Сонца і пытаецца ў яго, чаму адзін чалавек нараджаецца бедным, а другі – багатым, просіць яго дапамагчы знайсці кветку шчасця. Сонца раіць селяніну спытаць пра гэта ў пана, папа і цара. Быццам згаварыўшыся, тыя ў адзін голас адказваюць, што «так на раду накіравана чалавеку – працаваць як валу чорнаму або панаваць». Кветка шчасця, па іх словах, схавана далёка ад чалавечага вока. Завалодаць ёю можа толькі той, хто самааддана працуе на цара, пана, рэгулярна наведвае царкву, робіць ёй багатыя прынашэнні. Палешукі ж ад нараджэння людзі лянiвiя, непаслухмяныя, не баяцца паноў, стражнікаў, пазбягаюць святых месц, а таму не бачыць ім цудадзейнай кветкі. Пан пагражае мужыку розгамі, поп – адлучэннем ад царквы, а цар – ссылкай у такія месцы, «куды гадамі ідуць, а назад рэдка хто вяртаецца». Твор адлюстраванай настрой сялян напярэдадні рэвалюцыі 1905–1907 гг., іх надзеі і мары.

У дадзенай казцы апушчаны многія дэталі, зменены некаторыя персанажы. І. Карнавуха тлумачыць змены і скарачэнні чарадзейнай казкі паскарэннем тэмпу жыцця ў вёсцы і, адпаведна, імкненнем апавядальніка хутчэй прывесці казку да лагічнай развязкі, а таксама тым, што засталася мала казачнікаў, якія даражаць кампазіцыйнай цэласнасцю казкі і таму дазваляюць сабе змяняць толькі асобныя дэталі⁸⁷.

⁸³ Романов Е. Белорусский сборник. Витебск, 1887. Вып. 3. С. 232–238; Витебск, 1891. Вып. 4. С. 276–297.

⁸⁴ Federowski M. Lud bialoruski na Rusi Litewskiej. Krakow, 1897. Т. 1. S. 290–295.

⁸⁵ Балашов Д. Сказки Терского берега Белого моря. Л., 1970. № 45.

⁸⁶ Етнографічний збірник. Львів, 1896. Т. 1. № 1, 21; Казки Буковини. Ужгород, 1968. С. 132–136.

⁸⁷ Карнаухова И. Сказочники и сказка в Заонежье // Искусство Севера. Л., 1927. С. 117.

Нам здаецца, што гэтыя змены выкліканы ростам палітычнай свядомасці народа, разуменнем казачнікам ролі і значэння народнай творчасці як духоўнай зброі мас у іх барацьбе з класавым ворагам. Стваральнікі казак – выразнікі народных поглядаў – «абнаўлялі» казачны матэрыял, называлі сваіх канкрэтных ворагаў – цара, памешчыкаў, служыцеляў культу, заклікалі народ да барацьбы за лепшую долю. Адсюль і спрашчэнне чарадзейнай казкі, апусканне многіх традыцыйных формул і дэталей. Гэта ў першую чаргу адносіцца да казак з ярка выражанай сацыяльнай і бытавой афарбоўкай. Больш за тое, скарачэнне аб’ёму твора дазваляла казачніку перадаць яго змест у час кароткага адпачынку сялян на полі, лесапавале і г. д.

Вызначальнай рысай народнай казкі з’яўляецца наяўнасць у ёй маральнага пачатку. Прычым этычнае ў народным паняцці заўсёды суседнічае з эстэтычным.

У казках зборніка Сержпудоўскага звяртае на сябе ўвагу дэталёвае апісанне станоўчага героя. Ён малоецца гордым, працалюбівым, сумленным, гатовым на самаахвяраванне дзеля перамогі справядлівасці. Сын бортніка – герой казкі «Свіное рыла» – не толькі вельмі прыгожы, але і сціплы, працалюбівы, сумлены хлопец. Ён не хоча служыць уцехаў для царыц і просіць Бога забраць у яго хараство. Здаровая мараль казкі заключаецца ў самой прыродзе простага працаўніка, які выступае супраць прадажнага кахання. У аснове пачуццяў маладога селяніна – прыгажосць духоўная, любоў, здольная зрабіць шчаслівым іншага. Бортніку прыносіць шчасце праца на пчальніку, чыстае кахання да дзяўчыны-сіраты. Два прыведзеныя вышэй сюжэты ў адным творы – гэта асаблівасць беларускай фантастычнай казкі, што сведчыць аб высокім майстэрстве беларускай казачнай школы.

Расказваючы пра гарачыя пачуцці паміж бортнікам і дзяўчынай-сіратой, казачнік як бы падкрэслівае, што на такую любоў здольныя толькі выхадцы з народа, а не пань і цары.

Думку пра тое, што любоў – гэта сіла, якая дапамагае чалавеку пераадолець усе перашкоды і тварыць цуды, сустракаем мы ў казцы Рэдкага «Любошчы».

Сюжэт, калі малодшая дачка просіць бацьку прывезці ёй у падарунак ружу, якую ахоўваюць мядзведзь, змей ці страшыдла са свінным рылам, якія дабіваюцца кахання дзяўчат-прыгажунь і дзякуючы гэтаму ператвараюцца ў прынцаў, каралевічаў, шырока вядомы ў фальклоры. Ён сустракаецца, у прыватнасці, у зборніках П. П. Чубінскага⁸⁸, М. Федароўскага⁸⁹, у творчасці пісьменнікаў (Лепрэнса дэ Бамона – «Красавица и чудовище», Сяргея Аксакава – «Аленький цветочек»).

Не ставячы мэтай высветліць, у якой краіне нарадзіўся ўпершыню гэты цудоўны сюжэт, возьмем на сябе смеласць сцвярджаць, што тэкст Рэдкага выгадна вылучаецца сярод названых вышэй. Ужо сам заглавак «Любошчы» – свежы, арыгінальны, непаўторны – сведчыць пра тое, што размова ў казцы пойдзе пра любоў. І сапраўды, кожны радок твора асвечаны, сагрэты любоўю, дабрынёю, ласкай, спагадай. Калі ў «Красавице и чудовище» і «Аленьком цветочке» мы назіраем за пачуццямі бацькі і дачкі, дачкі і зачараванага героя-прынца, то ў Рэдкага значна больш шырокі і глыбокі дыяпазон пяшчотных чалавечых адносін. У першую чаргу – гэта адносіны маці да сына. Вимушаная па волі лёсу аддаць сына на выхаванне ў каралеўскую сям’ю, жанчына на працягу доўгіх трыццаці гадоў думае пра сваё дзіця, дзеля яго выратавання ад чараў ведзьмы гатова пайсці на смерць. Не возьмуць на карабэль, які паплыве паўз востраў, дзе, чуе сэрца, жыве яе сын, жанчына паплыве да яго на звычайным плыце. І сабаку не пакіне. Такі ўжо характар – клапаціцца не толькі пра іншага чалавека, але і пра жывёлу. Жанчына суперажывае маладой дзяўчыне, якая жыве ў хаце страшыдлы са свінным лычом. Адганяе прэч думкі дзяўчыны пра ўсё дрэннае, вяртае яе да жыцця, выцягнуўшы з мора, суцяшае, заспакойвае.

⁸⁸ Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край // Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1872. Т. 2. С. 444–445.

⁸⁹ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Krakow. 1897. Т. 1. S. 178–180.

Уражвае вобраз дзяўчыны, створаны талентам народа: глыбіня і чысціня яе пачуццяў да бацькоў, сясцёр, разуменне абавязку і цвёрдасць слова, смеласць і рашучасць пераплятаюцца з ранімасцю душы, жаласцю да страшыдлы, глыбокім успрыманням прыроды, музыкі. Толькі багата адораная ад прыроды душа можа так радавацца прыгожай кветцы, ведаючы, якая цана гэтай радасці.

Як расказаў купец дома пра тое, што малодшая дачка павінна ехаць на востраў да страшыдлы, «дык жонка і большыя дзеўкі пачалі галасіць і ўгаворваць меншую дзеўку, каб яна не ехала. А тая як зірнула, што ружа так гожа цвіце, быццам толькі што з агародчыка, дык рада, смяецца да ў далоні ляскае. Яна думае сабе, што гэта, мабыць, ужо такая яе доля, што трэба перш пагараваць, панудзіцца, каб потым, як убачыць каралевіча, глядзець яму ў вочы да радавацца».

Глыбокім псіхалагізмам прасякнуты развагі, перажыванні дзяўчыны на востраве. Яна выратавала бацьку ад смерці, прыехаўшы сюды. Тут у яе ўсяго хапае, чаго толькі душа пажадае. Але ж яна сама маладая, ёй хочацца кахаць і быць каханай. А інакш навошта жыць? «... Нічога яна не робіць, толькі гуляе сабе паміж кветак да пляце вянкi. Спляце з ружаў вянок, узложыць яго на галаву, зірне ў люстэрка да й зальецца горкімі слязамi. «Нашто мне, – кажа, – маё хараство, калі некаму яго паказаць, калі тут апроч гэтага пачвары са свiным лычом нікагосенька няма...».

Але гора і распач адыходзяць на задні план, калі чуе дзяўчына жаласлівыя спевы зачараванага каралевіча, ад якіх «сэрца бы хто кібдзюрамі скрабе»: «І пачаў пачвара са свiным лычом пець песні, пачаў пець так гожа, што от голас лезе аж у самую душу і разам хочацца плакаць і смяяцца. І думаецца дзяўчыне, што от так слухала б усё жыццё і нічога б больш не хацела. От ужэ сцямнела, заблішчалі на небе ясныя зоркі, да толькі мігаюць мілымі вочкамі да быццам шэпчуць: «Гожа свет, добра на ём жыць да любіць. Любі, дак усё адалееш».

Выдатная рыса герояў большасці беларускіх казак – падначальваць уласныя задумы, імкненні, планы інтарэсам іншых людзей, гатоўнасць прыйсці на дапамогу. Хаця і агідны гаспадар вострава, але жаль бярэ верх, калі бачыць дзяўчына, што страшыдла памірае ад любові да яе. Прыпомніла дзяўчына, з якой пяшчотай пачвара ставілася да яе, выконвала любое яе жаданне, нагадала яго песні, і сама не ведае, як схапіла яна страшэннага чалавека за галаву і пацалавала. І тут жа страшыдла ператварылася ў прыгожага каралевіча.

На фоне апісання незвычайнага кахання дачкі купца і зачараванага юнака некалькі прыглушаным здаецца бытавы бок твора, а між іншым ён займае значнае месца ў казцы Рэдкага. Хаця пачвару са свiным лычом казачнік і называе каралевічам, але трэба помніць, што перад намі звычайны сялянскі юнак, які па волі лёсу апынуўся ў каралеўскай сям'і. Простаму палешуку блізкія і зразумелыя матывы, учынкi герояў казкі. Сялянскі хлопец – прыёмны сын караля – пакахаў дачку купца, адмовіўшыся ад шлюбу з заморскімі царэўнамі. Маладая сялянка, якая па-за шлюбам нарадзіла дзіця і баялася, што з яе будуць людзі «смяяцца і здэкавацца», спачатку аддае сына ў чужую сям'ю, а потым робіць усё для таго, каб быць побач з ім. У цяжкую для яго хвіліну маці першая прыходзіць на дапамогу, ласкавым словам, дотыкам рукі вяртае сына да жыцця.

Дабрыня, жаласлівасць, спагада – галоўныя рысы характару каралевіча. Ён вырошчвае на востраве прыгожыя ружы, разумеючы сэрцам, што дастануцца яны яго каханай, хоча зрабіць нешта добрае для жанчыны, якая гадала яго з дзяцінства ў каралеўскай сям'і, а пазней аказалася роднай маці. У пранікнёных песнях каралевіча адчуваецца журба па родным краі, любоў да купецкай дачкі, роднай маці.

Адметная рыса казак Рэдкага – дасягненне ўзвышанасці праз прыземленасць. Ubачыўшы пышную крону дрэва, мы павінны не забываць пра карані, што сілкуюць кожную клетачку, кожны лісточак гэтага дрэва. Такая прыземленасць у казцы «Любошчы» бачыцца нам у апісанні хаты, у якой жыў каралевіч на востраве. У казках Л. дэ Бамона і С. Аксакава мы бачым

каравіча ў цудоўным палацы, аздобленым золатам, срэбрам, дарагімі камянямі. Герой Рэд-кага загадвае добраму малайцу пабудаваць яму хатку і паклапаціцца пра абед. «Духам з’явілася хатка, хаць маленькая, але гожая».

У пачатку казкі даецца апісанне прыроды, дзе ёсць месца рэчцы, балоту, лесу – добра знаёмыя для палешука мясціны. Блізкая яму і бытавая атрыбутыка. Будучы каралевіч плавае ў сажалцы ў начоўках, якія бабы прыганяюць да берага ламаччам. Купцу дапамагае выратавацца ў моры звычайная дошка.

На беларускую аснову казкі ўказваюць і такія дэталі: старэйшыя дачкі купца просяць бацьку прывезці ім з заморскіх краін не залаты вянок, аздоблены каштоўнымі камянямі, не дарагі стол з люстрамі і рознымі прыладамі да яго, а адзенне і гуслі-самаграйкі.

Літаратурна адшліфаванай казцы С. Аксакава, якая адпавядае ўсім патрабаванням падобных твораў, Рэдкі, сам таго не ведаючы, супрацьпаставіў варыянт, стылізаваны ў манеры, звыклай для беларуса-палешука. Апавяданне разлічана на малапісьменных і непісьменных слухачоў, а таму кожны сказ тут кароткі, дынамічны. Шырока ўжываецца прамая мова, дзеясловы, параўнанні, эпітэты і метафары: «Спалохаўся купец, дрыжыць бы асіна. “Не лякайся, – кажа пачвара, – толькі скажы, хто ты такі, адкуль узяўся і нашто табе мая ружа?”»

Лепшаму ўспрымання казкі садзейнічае маляўнічае апісанне пейзажу, што таксама істотна ўплывае на настрой героя: «Пайшла раз купецкая дачка гуляць на бераг мора, зачула, што хтось пье, да і заслухалася; слухае, плача, а сама не варухнецца, да так і прастаяла, пакуль сонейка зайшло за вадугу і зрабілася зусім цёмна. Ужо даўно ад песні па лесе заціх апошні пошчак, а яна стаіць, бы закам’янела».

У казцы «Любошчы» і іншых казках зборніка перададзены тонкае эстэтычнае пачуццё беларускага селяніна, глыбокае разуменне ім значэння музыкі, песні, трапнага вобразнага слова.

Музыка не толькі ўплывае на настрой людзей, прымушае забыць усе жыццёвыя нягоды, але і дапамагае герою знішчыць пекла і выратавацца ад пятлі. У казцы «Гуслі» пастух Іваньчык, асуджаны царскім судом да пакарання праз павешанне, зайграў перад смерцю на гуслях. Не было раўнадушных да яго ігры: «Скача кат, абняўшы шыбеніцу, скача суддзя з паперамі ў руках, скача поп з крыжам перад носам, скачуць мужыкі і бабы, аж пот з іх валіць, скача ўсё месца, бы мошкі мак таўкуць...» А Іваньчык у гэты час непрыкметна знікае.

Казка «Гуслі» мае паралелі ва ўсходнеславянскіх казках тыпу «Садко». Аднак сюжэтныя лініі беларускага твора не сустракаюцца ў рускіх і ўкраінскіх казках (рэалістычная канцоўка казкі, указанне на Белуга цара, пад музыку якога вымушаны «танцаваць» заморскія цары і вяльможы).

Народ з асаблівай павагай ставіцца да стваральнай працы, высока ацэньвае прыгожае, спалучаючы яго з практычнай дзейнасцю. У казцы «Хараство – сіла» цёпла расказваецца пра сялян – сапраўдных майстроў сваёй справы, якія прадугу ніткі, танчэйшыя за чалавечы волас, ткуць цудоўныя паясы і рушнікі. Нават цар выбірае сабе нявесту не толькі прыгожую, але і добрую майстрыху.

У вёсцы Перавалокі Ганцавіцкага раёна аўтар гэтых радкоў запісаў ад пляменніцы Сержпудоўскага Варвары Сяргееўны Сержпудоўскай казку «Царэўна-майстрыха». У ёй расказваецца пра тое, як цар Пётр пасылаў баярскіх дзяцей у Белую Русь вучыцца майстэрству: «прасці золатам па чорнаму, вышываць узоры хітрыя».

Параўноўваючы казкі з абедзвюх кніг А. К. Сержпудоўскага, лёгка заўважыць, што творы зборніка 1911 г. больш сацыяльна вострыя, у іх адчуваюцца бунтарскія матывы. Гэта можна растлумачыць тым, што казкі запісваліся ў асноўным у гады кульмінацыі народных хваляванняў. Падзеі 1905–1907 гг. узварушылі асновы царызму, з’явіліся прадвесце будучай рэвалюцыі. Народныя масы ўзнімаліся на барацьбу з царызмам і эксплуатацямі. У той жа час трэба адзначыць, што сялянскі рух на Беларусі яшчэ насіў стыхійны характар, а гэта не магло не

адбіцца на вуснай народнай творчасці. У вобразах бунтароў, якія выступалі супраць цёмных сіл прыроды, розных цмокаў, змеяў, прывідаў, народ бачыў сваіх заступнікаў, вызваліцеляў.

Зборнік «Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павету» ўбачыў свет пры новым сацыяльным ладзе, які палажыў канец эксплуатацыі чалавека чалавекам. Змянілася палітычная сітуацыя, погляды чалавека на свет, прыроду. Іншымі сталі яго духоўныя запатрабаванні. Паступова страчвалася вера ў старажытныя фантастычныя вобразы, што не магло не адбіцца на трансфармацыі чарадзейнай казкі. Яна стала больш дынамічнай, у яе канву пачалі ўплываць матывы новага жыцця. Больш месца займалі апісанні прыроды, аўтарскія адступленні, якія адлюстроўвалі адносіны казачніка да ўчынкаў сваіх герояў.

З народнай памяці паступова сціраліся ўспаміны перыяду прыгонніцтва. У зборнік трапіла ўсяго некалькі твораў на гэтую тэму. Самым цікавым з іх з'яўляецца апавяданне «Пан і мужык», якое данесла да нашых дзён страшэнную карціну бяспраўнага жыцця беларускага селяніна. Паразітызм, жорсткасць, чэрствасць – такія рысамі характарызуецца памешчык-самадур. Аднак якой бы вялікай ні была яго ўлада, апошняе слова часта заставалася за сялянамі. Яны адкрыта насміхаюцца з новага пана, які выдае сябе за вялікага знаўцу земляробчай справы. На вачах сялян ён бярэ ў рот кавалак зямлі і пачынае жаваць яе. Мужыкі яхідна раяць пану замест зямлі пакласці на язык кавалак гною.

Аналагічны сюжэт запісаны на Смаленшчыне⁹⁰. Аднак апавяданне беларускага казачніка Данілы Куляша больш каларытнае, жывое. Сцэна сустрэчы сялян з новым панам пададзена тут па-майстэрску, з уласцівымі гэтаму казачніку камізмам, вобразнасцю.

Зброю смеху ўмела выкарыстоўваюць беларускія казачнікі і ў іншых творах зборніка. Так, у казцы «Недапад» высмейваецца пан, які патрабуе ад свайго повара такіх вытанчаных страў, каб «усё было не па-людску». І мужык стараецца выканаць загад. Вальможныя госці, што прыехалі па запрашэнні пана на званы абед, прагна ядуць «недапад» – страву, прыгатаваную з памёту каровы.

У вострай гратэскай форме малюецца сцэна гэтага застолля. Важныя паны, якія вельмі баяліся стаць вядомымі як «простыя» людзі, а таму стараліся гаварыць «па-свойму» – «гугнявілі, шапялявілі, балбаталі ці заікаліся ды цягнулі кожнае слова...», накінуліся на «недапад» «бы сабакі на косці або свінні на мякіну, лопалі, мялі, аж за вушамі трашчала». Сюжэт гэтай казкі ў фальклоры іншых народаў не адзначаецца.

У большасці казак сяляне заўсёды разумнейшыя за паноў, лёгка іх ашукваюць, падманваюць. Герой апавядання «Аўсяная дворня» Нічыпар пераконвае пана ў тым, што яго сяляне ператварыліся ў коней, бо пан корміць іх адным аўсом.

Хаця здаровая сялянская мараль супярэчыць падману, ілжы, ліхадзейству, палешукі з вялікай сімпатыяй ставяцца да герояў казак, якія насміхаюцца з паноў, помсцяць ім, крадуць у іх. «У пана красці не грэх, бо пан багаты. Ён у нас накраў, а мы сваё дабро возьмем назад. Дак гэта ж не грэх», – разважае батрак Сцяпан Штукар у казцы «Іншы сон як у руку дасць». Гэты распаўсюджаны сюжэт у казцы Сержпудоўскага набыў ярка выражаную антыпанскую накіраванасць, адлюстраваў настроі беларускага сялянства напярэдадні першай рускай рэвалюцыі.

Значнае месца ў зборніку займаюць антыклерыкальныя казкі. Падрабязны аналіз твораў гэтай тэматыкі, змешчаных у зборніку А. К. Сержпудоўскага «Сказки и рассказы белорусов-полешуков» 1911 г., зроблены намі вышэй. Усё, што было сказана пры разборы антыклерыкальных казак, можа быць з поўнай падставай аднесена і да ацэнкі новага зборніка. У ім народ таксама бязлітасна высмейвае папоў, ксяндзоў, выкрывае падман і крывадушнасць царкоўнікаў. У казках падкрэслены такія рысы характару боскіх служак, як сквапнасць, абмежаванасць, распуснасць. У казцы «Сабака і грошы», запісанай у 20-я гг. XX ст. ад Лявона Лебедзіка, мужык просіць папа адслужыць малебен па сабаку. Спачатку раз'юшаны поп пагражае селяніну

⁹⁰ Сказки Смоленского края / сост. и обраб. В. С. Шуригин. Смоленск, 1950. С. 83.

адлучэннем ад царквы і ссылай у Сібір, але, убачыўшы грошы, адпявае сабаку і шкадуе, што «больш не хаваюць сабак». Поп можа адабраць грошы ў жабрака («Бог ведае, што робіць»), украсці ў пана вала («Іншы сон як у руку дасць»). Поп угаворвае селяніна прадаць сярэбраны крыж, украдзены ў царкве, а грошы падзяліць («Дабро і ліха»).

У многіх творах зборніка адлюстравана класавая раслаенне ў беларускай вёсцы. Запісаныя ў 1890–1923 гг., яны ўвабралі ў сябе рэальныя рысы вясковага жыцця тых далёкіх гадоў. У беларускіх казках эпохі капіталізму з’явіўся створаны народам вобраз эксплуатацара-кулака. Адвечны канфлікт паміж беднымі і багатымі перарастае ў вострую класавую барацьбу. Кулак-міраед надзелены ў казках толькі адмоўнымі рысамі. Ён скупы, зайздросны, жорсткі і бессардэчны. Адзіная мэта яго жыцця – яшчэ больш разбагацець, не спыняючыся ні перад чым, нават перад забойствам брата, суседа. На слёзную просьбу селяніна прадаць або пазычыць сена для галоднай жывёлы багацей Нічыпар, персанаж апавядання «Суседская справа», адказвае: «Усяму свету не надаешся». Багатыя людзі глухія да патрэб і просьбаў беднякоў. У казцы «Праўда і Крыўда» старэйшы брат, у якога свірны ломяцца ад зерня, адмаўляецца пазычыць сям’і малодшага брата трохі хлеба да новага ўраджаю. «Нясі залог – тады дам», – кажа ён. У бедняка ў хаце нічога няма, і ён прапануе брату-міраеду свае ўласныя вочы. Той згаджаецца і выколае брату вочы.

Міраеду-багацею супрацьстаіць у казках бядняк. Ён нічога не мае за душой, але гатовы падзяліцца апошнім кавалкам хлеба, заробленым сумленнай працай. У казцы «Багаты і бедны» расказваецца пра селяніна, які цяжкай працай зарабіў тры грошы. Нягледзячы на сваю беднасць, ён ахвотна аддае адзін з іх жабракам. Багацей просіць бедняка пазычыць яму астатнія грошы. Праз некаторы час бядняк ідзе да суседа па доўг. Багацей здзекліва патрабуе рэшту з дзесяці рублёў, хаця добра ведае, што ў бедняка ніколі не было такіх грошай. Калі праз некалькі дзён бядняк зноў пастукаў у дзверы багацей, той прытварыўся мёртвым. Зразумеўшы падман, бядняк прапануе памыць «пакойніка» і вылівае на яго гаршчок кіпню, а сам усю ноч чытае над ім псалтыр. З-за скупасці і нежадання вярнуць доўг багацей стойка церпіць усе мукі.

Своеасаблівым Плюшкіным паўстае перад намі герой казкі «Хто выдумаў грошы» Мякіннік. У адрозненне ад іншых казак падобнага тыпу ў дадзеным творы значнае месца адведзена псіхалагічнай абмалёўцы адмоўнага героя. Дзякуючы гэтаму ствараецца яркі вобраз багачаснары.

Мякіннік такі скупы, што шкадуе даць людзям вады са студні. «У яго ўсяго было многа: поўныя хлявы гаўяда, а ён трасецца, як здохне паршывае парасятка; свіран ломіцца ад хлеба, а яму ўсё мала – крукам вісіць над кожным зярняткам і нікому не дасць і панюхаць. Сваё гніе ў засеках, а ён зайздросціць, калі ўбачыць у людзей якую-небудзь слімазарную пшаніцу. Ад хцівасці высах, як ражон, ані што яго не натоіць. От пачаў ён ужо есці толькі адзін раз у дзень да і то бульбу або мякіну. Намесіць з бульбай, спячэ на вуголі да есць з халоднаю вадою, а каб смачней было, дык яшчэ пасыпае попелам».

У шэрагу народных твораў праявілася стыхійна-матэрыялістычнае разуменне прычын класавай няроўнасці. Частка сялян абвінавачвае ў сваім жабрацкім становішчы ўласны лёс. Але роздум аб вытоках багачы і беднасці ўсё часцей прыводзіць да думкі, што «з працы рук многа не нажывеш», што «багацце туды ідзе, дзе няма крыжа». У казцы «Хто выдумаў грошы» чорт робіць золата з поту, слёз і крыві людзей, у казцы «Усё ў галаве не змесціцца» сын даведваецца, што яго бацька нажыўся на поце і слязах сваіх аднавяскоўцаў. Народная мараль сцвярджае недаўгавечнасць такога дабрабыту. У выніку ў многіх казках золата зноў ператвараецца ў пот, слёзы і кроў, у якіх патанаюць багацеі. Творы такога зместу мелі велізарнае значэнне для росту самасвядомасці беларуса-палешука. Сяляне вучыліся распазнаваць сваіх класавых ворагаў, прыходзілі да думкі аб неабходнасці барацьбы з імі.

У казках зло заўсёды пакарана, а праўда і справядлівасць перамагаюць. Пасля ўсіх бедстваў да бедняка прыходзіць дастатак. Аднак і ў такіх выпадках селянін не перастае працаваць, не імкнецца памножыць сваё багацце махлярствам і ашуканствам, як робяць гэта багацеі.

Вялікай павагай карыстаўся ў народзе працалюбівы чалавек, які сумленна зарабляў хлеб для сваёй сям'і, і, наадварот, крытыкаваліся гультаі, няўмекі. У казцы «Цесля» высмейваецца малады цясляр, які вучыць майстра, як трэба будаваць дом, хаця сам за сваё жыццё не пабудоваў нават куратніка.

Не выклікалі ў народа сімпатыі і людзі, што не хацелі весці сваю гаспадарку, займаліся справай, якую не паважалі земляробы («Стралец і рыбак», «Валачашчы парабак»). Уменне добра гаспадарыць на сваёй зямлі – асноўная якасць мужчыны, сцвярджае казка.

Адмоўна ставіліся казачнікі і да п'янства, падкрэслівалі ў сваіх творах, што п'яніца – дрэнны гаспадар, які не варты павагі. Яны сцвярджалі, што гарэлку прыдумаў чорт, каб збіць чалавека з правільнай дарогі.

У многіх сатырычных казках зборніка размова ідзе пра п'яніц – выхадцаў з асяроддзя панюў, царкоўнікаў. Так, у казцы «П'яніца» гаворыцца пра тое, як святы евангеліст у раі напаіў гарэлкай п'яніцу.

Светлымі фарбамі малюе казка ўзаемаадносіны паміж хлопцам і дзяўчынай, якія кахаюць адно аднаго. Не заўсёды лёс спрыяе ім. Перашкодай да шчасця часта з'яўляецца сацыяльная няроўнасць. У казцы «Няхай так будзе» бацькі багатай дзяўчыны ўсяляк працівяцца замужу дачкі з бедным парабкам. І тым не менш казка заканчваецца вяселлем. За дабрату і спагадлівасць маладога работніка, які аддаў жабраку ўсе заробленыя на сплаве грошы, Бог (а гэта ён выступае ў ролі жабрака) дапамагае закаханым. Бацькі дзяўчыны не толькі пасаромлены, але і вымушаны згадзіцца на шлюб дачкі з бедняком.

Казачнік тонка перадае душэўны стан дзяўчыны: яна не можа не паслухацца бацькоў, але гатова лепш пакончыць з сабой, чым расстацца з каханым.

Перажыванні гераіні казкі «Таварышы» складаныя. Яе пакахалі два неразлучныя сябры, але дзяўчына не хоча парушыць іх дружбу, а таму адмаўляе абодвум, прапанаваўшы хлопцам назаўсёды застацца сябрамі. Гэты сюжэт пакладзены ў аснову многіх шырокавядомых песень, апавяданняў.

Чысціня пачуццяў, вернасць любаму, гатоўнасць да самаахвяравання дзеля шчасця блізкага чалавека – такі лейтматыў многіх твораў зборніка А. К. Сержпутоўскага. Жанчына падзяляе з мужам радасць і цяжкасці няпростага сялянскага жыцця, вядзе гаспадарку, выходзіць дзяцей. Аднак працуючы з раніцы да ночы, яна тым не менш застаецца бяспраўнай, забітай, прыгнечанай не толькі ў грамадстве, але падчас і ў сваёй сям'і.

Аддаючы належнае жанчыне-працаўніцы, клапацівай гаспадыні, любячай жонцы і маці, стваральнікі фальклору ў той жа час высмейваюць някемлівых, няспрытных і нядбайных жанчын («Упартая жанчына»). Народ асуджае таксама жанчын, якія дрэнна ставяцца да сваіх і асабліва да няродных дзяцей («Дзеўкі і чорт»), пустых і балбатлівых («Цікаўная жонка»), нячыстых на руку («Хітрэй свету не будзеш»). Розныя «выхаваўчыя метады» прапануе казка. Адну жанчыну муж саджае на мурашнік («Упартая жанчына»), другую – на павозку і гоніць каня па дрогkай дарозе («Упартая баба»). Занадта пераборлівая дзяўчына вымушана ўрэшце выйсці замуж за самага незайздроснага хлопца. Аб'ядноўвае ўсе гэтыя казкі здаровы народны гумар. Смех – лепшае лякарства ад многіх чалавечых недахопаў.

Зборнік А. К. Сержпутоўскага «Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павета» ўразіў чытачоў і спецыялістаў навізнай, незвычайнасцю матэрыялаў. Вядомы беларускі фалькларыст А. Шлюбскі ў рэцэнзii на зборнік пісаў: «Не ўмаляючы значэння зборнікаў Бяссонава, Шэйна, Раманава, Нікіфароўскага, Дабравольскага, кніга Сержпутоўскага «Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павета»... з'яўляецца першай кнігай, якая падводзіць фундамент пад беларускую этнаграфічную казку. З гэтага пункту гледжання з'яўленне ў друку кнігі ў 252 старонкі

з'яўляецца фактам вельмі выдатным у развіцці беларускай этнаграфіі»⁹¹. Рэцэнзент высока ацаніў змест казак і апавяданняў зборніка, навуковы характар запісаў, у якіх захаваны асаблівасці мясцовай гаворкі.

Б. Эпімах-Шыпіла ставіў зборнік Сержпутоўскага вышэй за ўсе раней апублікаваныя зборнікі беларускіх казак⁹². Ён адзначаў асаблівую літаратурную стройнасць твораў, высокую якасць запісаў, што садзейнічала вывучэнню дыялектных уласцівасцей мовы беларусаў-палешукоў.

Станоўча ацаніў зборнік Сержпутоўскага ўкраінскі фалькларыст М. Тарасенка⁹³. Ён падкрэсліў высокую мастацкую якасць казак, адсутнасць у іх штампаваных, цікавую кампазіцыю, наяўнасць адступленняў і разважанняў, не звязаных з асноўным сюжэтам, апісанні прыроды, быту сялян. Канкрэтызацыя дзеянняў казачных персанажаў, прывязка да пэўнай мясцовасці, сацыяльнае асяроддзе надаюць зборніку, па словах рэцэнзента, ярка выражаную сацыяльную накіраванасць.

Вялікую цікавасць выклікаў зборнік А. К. Сержпутоўскага за мяжой – у фалькларыстаў Чэхаславакіі, Польшчы. Рэцэнзія вядомага чэшскага фалькларыста Іржы Поліўкі⁹⁴ на зборнік перарасла ў спецыяльнае даследаванне беларускай і славянскай казачнай традыцыі. Аўтар падрабязна і ўсебакова прааналізаваў казкі зборніка, адзначыў ідэнтычнасць некаторых беларускіх сюжэтаў з сюжэтамі балгарскіх і польскіх казак, спасылаючыся на крыніцы, у тым ліку на зборнікі Е. Раманава, П. Шэйна, М. Федароўскага. Поліўка падкрэсліў наватарскі падыход А. К. Сержпутоўскага ў выбары казачнікаў, многія творы якіх не маюць аналагаў у сусветным фальклоры.

«Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў». У беларускім фальклоры знайшлі ўвабленне глыбокія думкі працоўных, меркаванні аб шляхах пазнання чалавекам навакольнага свету. У легендах, казках, прымаўках і прымхах адлюстраваны вопыт, да якога прыходзіў чалавек у працэсе працы, назірання за рознымі з'явамі прыроды. Не заўсёды, вядома, меркаванні пра ўзнікненне Сусвету, жыцця на зямлі былі правільнымі. Прычына таго – няведанне законаў прыроды, непісьменнасць, засілле царквы, якая тлумачыла паходжанне свету, чалавека, усяго жывога на зямлі магутнасцю Бога, паляхала людзей байкамі аб сіле і вераломстве чорта, духаў.

Першыя апісанні беларускіх народных вераванняў з'явіліся ў друку ў пачатку XIX ст. Гэта былі артыкулы М. Чарноўскай⁹⁵ і В. Быкоўскага⁹⁶, кніга Е. Тышкевіча⁹⁷.

Светапогляд беларускага народа і яго адносіны да прыроды грунтоўна ахарактарызаваны ў працах А. Я. Багдановіча⁹⁸, Е. Р. Раманава⁹⁹, М. Я. Нікіфароўскага¹⁰⁰, М. Федароўскага¹⁰¹.

Гэтыя працы не страцілі свайго значэння і ў нашы дні як крыніца вывучэння старажытных звычаяў, вераванняў, прымхаў, прыкмет, абрадаў.

У галіне вывучэння старажытных вераванняў і светапоглядаў беларусаў асаблівая роля належыць зборніку А. К. Сержпутоўскага «Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў» (1930).

⁹¹ Наш край. 1927. № 4. С. 70.

⁹² Запіскі аддзела гуманітарных навук: працы класа філалогіі. Мінск, 1928. Кн. 2, ч. 1. С. 377–380.

⁹³ Етнографічний вісник. 1930. Кн. 9. С. 228–293.

⁹⁴ Poliwka J. Kritiky a referaty. Slawia. Praga, 1929. Rocnik 8. Sesit 2. S. 404–416.

⁹⁵ Czornowska M. Zabytki mifologii slawianskiej w Zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowana (gub. Mogilewska) // Dzennik Wilejski. 1817. T. 6. S. 396–408.

⁹⁶ Быковский В. О празднике Купалы // Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства за 1868 год. СПб., 1869.

⁹⁷ Tyaszkiewicz E. Opisanie powiatu Borysowskiego. Wilno, 1847.

⁹⁸ Богданович А. Е. Пережитки древнего мировоззрения у белорусов: этногр. очерк. Гродно, 1895. С. 8.

⁹⁹ Романов Е. Р. Белорусский сборник. Вильна, 1912. Вып. 8–9.

¹⁰⁰ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. Витебск, 1897; *Ён жа*. Нечистики: свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе. Вильна, 1907.

¹⁰¹ Federowski M. Lud bialoruski na Rusi Litewskiej. Krakow, 1897.

У гэтай кнізе, якая з'яўляецца вынікам шматгадовай збіральніцкай дзейнасці вучонага, змешчаны вялікі фактычны матэрыял – 2275 запісаў легенд, паданняў, прымхаў, апавяданняў, сабраных у паўднёвых раёнах Слуцкага павета. Кніга мае дзве прадмовы і аўтарскі ўступ. Адкрываецца яна кароткім артыкулам прафесара С. Вальфсона, які з пазіцыі прадстаўніка пануючай ідэалогіі дае ацэнку шматгадовай працы А. К. Сержпутоўскага. «Міталёгіяй дзікуноў» называе ён змешчаныя ў зборніку народныя творы, а сам зборнік – яскравым помнікам «праклятага мінулага». На думку Вальфсона, змест кнігі складаюць «сырыя фальклорныя матэрыялы», якія толькі ў руках даследчыка-марксіста могуць даць каштоўныя вынікі. Вучоны-філосаф усаўляе кастрычніцкі трактар, здольны ўзараць глебу, «...на якой узрасталі розныя плады цемнаты, культурнай адсталасці, рэлігійных забабонаў, расавай нянавісці, знахарскай магіі».

Хто даў сацыяльны заказ «марксісцкаму трактарысту» Вальфсону на негатывную ацэнку народнай творчасці цэлага Палескага рэгіёна, чаму выбар прыпаў менавіта на гэты зборнік, сказаць цяжка.

Але трэба аддаць належнае А. К. Сержпутоўскаму, які не пабаяўся ўступіць у спрэчку з прафесарам-сталіністам, аргументавана адстаяў сваю навуковую канцэпцыю. На думку Аляксандра Казіміравіча, вартасць фальклорных матэрыялаў правяраецца часам. Уключаныя ў яго зборнік прымхі, забавоны, вераванні захаваліся ў народнай памяці і могуць служыць зыходным матэрыялам для вывадаў і абагульненняў адносна высвятлення светапогляду нашых продкаў. Менавіта гэтыя практычныя веды, на думку вучонага, былі «...тым маленькім зярняткам, з якога вырасла вялікае дрэва сучаснай цывілізацыі і культуры». Матэрыялы ж, што адлюстравалі народныя веды і сведчылі аб стыхійна-матэрыялістычным падыходзе беларуса-палешука да з'яў прыроды, павінны былі скласці наступны зборнік.

А. К. Сержпутоўскі быў цвёрда перакананы ў тым, што, каб зразумець сучаснае жыццё людзей, трэба азірнуцца назад, у глыбіню вякоў, паглядзець і паслухаць, як даўней жыў, пра што думаў і ў што верыў чалавек. А гэта куды больш складана, чым пусціць трактар і пераараць беларускую глебу, каб нават не пахла ў тых краях сівой мінуўшчынай, якая так не ўпісвалася ў сацыялістычную канцэпцыю рэцэнзента.

Аналізуючы свае запісы, звяраючы іх з жыццём, Сержпутоўскі падмеціў, што ў многіх народных прымхах (прошках) застылі залацінкі народнай мудрасці, што ёсць «...многа такіх учынкаў, якія маюць разумную аснову. Больш за ўсё гэта можна сказаць пра народную медыцыну, пра ўсякія зеллі, якімі лечаць хваробы, ды пра розныя прыкметы, па якіх адгадваюць надвор'е». Адсюль важнейшая задача, што паставіў перад сабой аўтар зборніка: прасачыць за тым, як трансфармавалася з гадамі свядомасць чалавека, як упісваўся ён у прыроду, пазнаваў яе законы.

«Запісваць пачаў яшчэ 40 гадоў таму назад, – пісаў А.К. Сержпутоўскі ў прадмове, датаванай 1924 г. – Запісваў галоўным чынам ад жанок ды старых, якія яшчэ да самага апошняга часу самі шчыра верылі ў тое, што мне гаварылі». Гэтыя абставіны дазваляюць лепш зразумець светапогляд жыхароў дарэвалюцыйнага Беларускага Палесся, іх уяўленні аб прыродзе, паходжанні чалавека, жывёльнага і расліннага свету.

Зборнік складаецца з пяці частак: прырода, чалавек, заняткі, звычаі, вера.

Першая частка змяшчае запісы пра паходжанне свету, нябесных свяціл, прыродных з'яў, чалавека, жывёл – пытанні, якія з даўніх часоў хвалявалі людзей. Імкнучыся спасцігнуць гэтыя таямніцы, чалавек у працэсе працоўнай дзейнасці, асабістых назіранняў выказваў розныя здагадкі, ствараў міфы. Бяссілле і страх перад непазнаным, перад грознымі сіламі прыроды выклікалі розныя рэлігійныя ўяўленні. Гэта пацвярджаецца і матэрыяламі, прыведзенымі ў зборніку А. К. Сержпутоўскага. Вось як тлумачылі палешукі ўзнікненне Сусвету: «Спачатку нічога не было: ні зямлі, ні неба, ні яснага сонейка, а так сабе было пуста і цёмна, што хоць вока выкалі».

Таямнічымі і загадкавымі бачыліся палешукам нябесныя свяцілы. Чаму бывае сонечнае зацьменне? Чаму сонца свеціць днём і не свеціць ноччу? Не маючы навуковага адказу на свае пытанні, народ зноў звяртаўся да легенды аб стварэнні свету Богам. Ён стварыў сонца, «каб яно свяціла ды грэла». Такім жа чынам тлумачылі змену дня і ночы. Стварыўшы свет, Бог загадаў сонцу свяціць на добрых і дрэнных людзей. Свяціла не захацела служыць дрэнным людзям, і тады Бог загадаў сонцу «свяціць толькі ўдзень, а ўночы, калі гуляюць ліхія, адпачываць». Побач з ідэалістычным апісаннем сонца, створанага па волі Бога, сустракаецца ў зборніку інфармацыя матэрыялістычнага толку. Ад сонца ўсяму на свеце радасна, бо яно свеціць, грэе і дае рост усялякай расліне і жывёліне.

Сонца жыве на небе. Адсюль спроба старажытнага чалавека высветліць, што ўяўляе сабой неба, як яно ўзнікла. «Неба зроблена так, што яно мае сем столак, ці п'янстраў. Мы бачым толькі першае неба. А Бог жыве аж на сёмым. З чаго зроблена неба, ніхто не ведае».

Неба здавалася чалавеку вельмі блізкім: узнімі ўверх вочы – і вось яно перад табой. Але дабярэся да яго...

«Перш неба падыходзіла да зямлі так, – паведамляе легенда, – што можна было на яго ўсходзіць, але як людзі саграшылі, то Бог аддзяліў неба ад зямлі і закрыў тую дарогу».

Падборка матэрыялаў пра месяц адкрываецца цудоўнай легендай Рэдкага, якая заслугоўвае таго, каб прывесці яе поўнасю.

Былі ў бацькі два сыны, два ўдалыя малайцы. Не захацелі яны жыць дома, займацца чорнай мужыцкай работай, а пайшлі ў свет шукаць лёгкага хлеба ды добрай жыткі. Выйшлі яны з дому разам, і пайшлі па адной дарозе. Неўзабаве падышлі да скрыжавання дарог. Большы і кажа:

– Чаго нам хадзіць разам? Разам мы знойдзем толькі адно дабро, а як пойдзем асобна, то можам знайсці два.

– Добра прыдумаў, – сказаў малодшы. – Толькі дабро дзяліць не будзем. Што хто знойдзе, той і забярэ сабе.

Як казалі, так і зрабілі. Большы пайшоў направа, а меншы налева. Свет вялікі. Доўга яны хадзілі, доўга шукалі шчасце. Старэйшы брат прышоў у чужое царства, наняўся там на службу да аднаго багатага ды знакамітага пана.

Неяк паехаў пан да цара і брата старэйшага забраў з сабой. Спадабаўся цару хлопец: прыгожы, статны, ветлівы. І, адчуваецца, не з палахлівых. Такі і пры двары і ў войску спатрэбіцца. Адным словам, угаварыў цар пана падарыць яму слугу.

Вядома ж, слова царскае для любога – закон. Хаця і не хацелася пану з хлопцам расставіцца, а мусіў.

Жыве старэйшы брат у цара пан панам. Усяго ў яго даволі, хіба што птушынага малака не хапае.

Доўга хадзіў і малодшы брат па белым свеце, многа бачыў і добрага і ліхога, але ліхога больш, чым добрага. Урэшце рэшт прывяла яго дарога ў царства, дзе старэйшы брат жыў. Пачаў ён там вучыць людзей, як на свеце жыць, каб усім было добра, каб усе былі шчаслівымі. Пайшла пра яго размова, пачалі збірацца вакол яго людзі, каб паслухаць разумныя рэчы.

Дачуўся пра невядомага прамойцу старэйшы брат і вырашыў паслухаць яго, даведацца, ці не падбівае мудрэц людзей на бунт.

Не спадабаліся царскаму служку словы пра роўнасць, народнае шчасце, да чаго заклікаў заезджы агітатар, данёс на яго цару. А цару, вядома ж, некалі разбірацца, хто правы, хто не, асабліва, калі справа ідзе аб непаслухмянасці яго паднявольных. Загадаў свайму вернаму служку забіць мудраца.

Не ўздрыгнула рука забойцы. Але калі цела юнака ўпала на зямлю, стала страшна старэйшаму брату. Так страшна, што не ведае, куды бегчы, дзе падзецца. Пабег ён напразткі лесам. Зірне ўверх, на месяц, ажно і той бяжыць за ім удагонку. Спыніцца царскі служба, і месяц на небе замрэ. Пабяжыць старэйшы брат, і месяц імчыць за ім. Бег ён, бег да таго часу, пакуль з сіл не выбіўся. Упаў на зямлю, ляжыць і на месяц пазірае. І здаецца яму, што бачыць, як брат брата забівае на далёкай загадкавай планеце. Тут і капцы яму прыйшлі. Вось з тых часоў сталі заўважаць людзі на месяцы такі малюнак – быццам стаіць на ім чалавек і трымае на вілах другога чалавека.

У дадзеным выпадку мы назіраем мастацкае пераасэнсаванне старажытнай легенды пра Каіна, які забіў свайго брата Авеля. У пакаранне за гэта Бог загадаў забойцу вечна трымаць сваю ахвяру на вілах, якімі ён здзейсніў злачынства.

Высокай мастацкай вартасцю вызначаецца легенда Кузьмы Галыша з вёскі Калкі Слуцкага павета «Рабінавая ноч». Апошняя сваёй інтанацыяй, багатым ужываннем метафар, параўнанняў вельмі нагадвае вядомае гогалеўскае апісанне майскай ночы.

– Ці вы бачылі калі рабінавую ноч? – пытае ў сваіх слухачоў казачнік.

І, не чакаючы адказу, пачынае расказваць пра памятную рабінавую ноч, запоўненую грывамі перуна, стогнам лесу, крыкамі перапалоханых птушак і звяроў.

...А тут раптам загаманіў лес... дзесьці далёка загуло, загрукатала, як абоз на мосце, і сціхла, толькі маланка паліць раз за разам. Паліць ды паласуе неба то на захадзе, то на ўсходзе, то раптам загарыцца ўся палавіна неба, то зробіцца цёмна, бы ноччу Бахаўскае возера, аж табе страшна робіцца. <...> Жажнуўся я і зірнуў на неба. Што за ліха! Там бы ў гаршку кіпіць, так таўкуцца хмары, а маланка крышыць ды рве на кускі, рве ў шмаццё і кідае праз усё неба з аднаго боку да другога. Маланка паліць, неба раве, стогне ды так грываціць, бы там тысяча гармат смаліць...

З’яўленне на небе новай зоркі азначала нараджэнне новага чалавека, падзенне зоркі (метэарыта) – смерць чалавека. Шмат самых розных павер’яў жыло ў народзе аб прыродзе дажджу, граду, навальніцы, маланкі.

Вядома, не ўсе ў гэта верылі. Многія скептычна ставіліся да іх, самастойна спасцігалі тое, што мы называем узаемазалежнасцю і ўзаемаабумоўленасцю з’яў.

Назіранні над працэсамі і з’явамі прыроды і іх узаемасувяззю ўзбагацілі чалавека вопытам і ведамі, якія шмат у чым дапамаглі яму ў пераадоленні сляпой веры ва ўсемагутнасць звышнатуральных сіл, Бога. Чалавек заўважыў, напрыклад, «як туман упадзе на зямлю, то будзе вялікая раса, але не будзе дажджу, а калі туман узнімецца ўверх, то можа пайсці дождж», «калі ластаўкі лятаюць высока – будзе добрае надвор’е, калі лятаюць над вадой або над самай зямлёй – на дождж».

Здаўна пакланяўся чалавек агню і дажджу. Агню ў старажытнасці прыпісвалася ахоўная сіла. Задойга да таго, як ператварыцца ў прадмет пакланення, агонь адыгрываў чыста практычную ролю – адганяў ад жылля звяроў, ратаваў людзей ад холаду і голаду. І толькі пасля, калі чалавек навучыўся здабываць агонь трэннем, ён назваў яго свяшчэнным і ператварыў у прадмет культу. Гэта быў вялікі крок наперад у справе пазнання прыроды.

У вераваннях беларусаў агонь акрамя ахоўнай меў і іншыя функцыі, у прыватнасці быў лекавым сродкам. «Калі што хочучь ачысціць, то яго кідаюць у агонь і самі ачышчаюцца, скачучы на Купалу праз агонь. Агонь выкарыстоўвалі ў сваіх мэтах знахары – агнём або вугальком акурвалі хворых, выганялі ў дзяцей “начніц”, “крыкс”, лячылі “вогнік”»¹⁰².

¹⁰² Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1902. Т. 3. С. 323.

Вера ў чароўную сілу агню, здольнага падказаць людзям у хвіліну небяспекі правільнае рашэнне, была ўласціва ў мінулым і іншым народам і народнасцям. Добрыя адносіны да агню можна, напрыклад, сустрэць у многіх эвенкійскіх казках. Цікавыя ў гэтым сэнсе запісы фалькларысты Т. Л. Пятровай. «У час маёй паездкі, – пісала яна, – сустракаліся такія выпадкі: збіраюцца эвенкі ўжо зусім у дарогу, як агонь «чыкне», і эвенкі адмаўляюцца выязджаць з дому, запэўніваючы, што ў дарозе чакае няшчасце, агонь не дазваляе ехаць»¹⁰³. Няцяжка заўважыць, што ўсе гэтыя прымхі і забабоны з’яўляліся водгукамі культу агню, які існаваў у старажытнасці.

Ва ўсходніх славян, як і ў многіх іншых народаў, такія адносіны былі і да вады. Усе вераванні, што звязаны з вадой, С. А. Токараў зводзіць у дзве асноўныя групы: адны ўзыходзяць да агульнага ўяўлення аб вадзе як ачышчальнай, лекавай сіле, другія – да канкрэтных крыніц, рэчак, азёр, якія лічыліся свяшчэннымі і называліся ў Беларусі прошчамі¹⁰⁴.

Ачышчальная роля вады разумелася ў прамым сэнсе – яна змывала бруд. Вада давала жыццё і раслінам, ад яе залежаў лёс ураджаю. Вада лячыла розныя хваробы. Адсюль вера ў звышнатуральную сілу вады. С. В. Максімаў указваў на цудадзейную сілу першага веснавога дажджу. Дажджавой вадой мыліся, яе захоўвалі для лекавых мэт на працягу года¹⁰⁵. Шанаванне крыніц, азёр часта абумоўлівалася лекавымі ўласцівасцямі вады, якая ўтрымлівае розныя мінеральныя солі. Такую ваду часта лічылі «жывой», сцвярджаючы, што яна можа не толькі вылечыць хворага, але і ажывіць мёртвага. Падобныя меркаванні сустракаюцца і ў зборніку А. К. Сержпудоўскага.

Веру ў «прошчы» актыўна падтрымлівала духавенства. Каля вадаёмаў будавалі капліцы, манастыры. У Беларусі такія «цудадзейныя крыніцы і калодзежы сустракаліся яшчэ ў канцы XIX – пачатку XX стагоддзяў»¹⁰⁶.

Старажытныя погляды беларусаў-палешукоў на прыроду раскрываюцца ў раздзелах, прысвечаных расліннаму і жывёльнаму свету. Многія вусныя творы сведчаць перш за ўсё аб працавітасці народа, аб яго спробах актыўна ўздзейнічаць на прыроду, паставіць яе сабе на службу. У зборніку нямала запісаў аб карысных раслінах, дрэвах, аб розных жывых істотах, а таксама назіранняў над прыродай. Гэтыя звесткі былі набыты жыццёвым вопытам людзей.

Шматгадовая практыка пераканала чалавека, напрыклад, у даўгавечнасці і сіле дуба. Ведаючы, што альховае лісце змяшчае рэчыва, якое надае асаблівы пах малаку і мёду, людзі запарвалі збанкі для малака лісцем вольхі, свежымі альховымі галінкамі накрывалі вулі.

Другая частка зборніка «Прымхі і забабоны...» складаецца з запісаў пра чалавека і яго жыццё. Праўда, паходжанню чалавека тут прысвечаны толькі адна легенда і адно павер’е. Легенда рэзка адрозніваецца ад біблейскай версіі. Насуперак ёй Бог стварыў чалавека з хвастом, з якога пасля вырасла жанчына.

Значна больш твораў, дзе адлюстраваны спадзяванні людзей, іх погляды на лёс, долю, што быццам бы вызначаюць жыццёвы шлях чалавека. Не ведаючы сапраўдных прычын сацыяльнай няроўнасці, не бачачы шляхоў да шчаслівага жыцця, людзі спрабавалі растлумачыць свае няшчасці дзеяннем непадуладных чалавеку сіл. Адсюль успрыманне біблейскай легенды пра рай, які быў прыгатаваны для людзей і якога яны пазбавіліся з-за сваіх грахоў, вера ў замалёнае жыццё.

Аднак далёка не ўсе верылі ў казкі пра тое, што справядлівасць наступіць толькі пасля смерці. Зараджэнне класавай свядомасці адчуваецца ўжо ў прымхах: «Мабыць, каму на гэтым свеце добра, таму і на том свеце не ліха, а каму тут ліха, таго і на том свеце чэрці ў смале смажаць».

¹⁰³ Материалы по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору. Л., 1936. Вып. 1. С. 156.

¹⁰⁴ Токарев С. А. Верования, связанные с существами и предметами реального мира. М., 1962. С. 18.

¹⁰⁵ Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила. СПб., 1903. С. 248.

¹⁰⁶ Нікольскі М. Рэлігійныя вераванні і абрады ўсходніх славян // Беларусь. 1945. № 7–8. С. 66.

Стагоддзямі пераконвалі чалавека, што яго жыццё залежыць ад лёсу, а значыць, ён не павінен абурацца, што побач з галечай і бяспраўем існуе багацце. Чалавек павінен ведаць, што «ад самага пачатку свету Бог так даў, што ні горы, ні лес, ні людзі не роўныя. Яны цяпер не роўныя і ніколі не параўняюцца». Вера ў лёс, долю, дадзеную Усявышнім, атручвала свядомасць людзей думкай аб сваёй нікчэмнасці, падрывала іх упэўненасць ва ўласных сілах. Замест таго каб змагацца за свае правы, за свой лёс і лёс краіны, людзі звярталіся да варажбы, верылі ў розныя прыкметы. Нешчаслівым месяцам лічыўся май: «Хто ў маі родзіцца, той усю жытку будзе маяца». Нарадзіцца ў поўню – заўсёды заставацца маладым, не старэць. Паляшук верыў у сваю зорку. «Кожны чалавек мае на небе сваю асабістую зорку: каму добра живеца – таго зорка ясна гарыць, хараша блішчыць, а ў каго жытка цёмная, у таго і зорка цямная».

І сны не прыносілі радасці абяздоленаму чалавеку. Са 107 прыкладаў тлумачэнняў сноў, прыведзеных у зборніку, толькі каля дваццаці абяцалі чалавеку сустрэчу з прыемным. Астатнія прадказвалі голад, хваробы, клопаты, бяду, няшчасце, смерць: «Боль чуць у нагах – хвароба», «Вясёлку бачыць – дрэннае надвор'е», «Вадзю бачыць брудную – бяда», «Зграбаць сена – клопат і цяжкая работа», «Есці што-небудзь – галадаць», «Смяцца – плакаць» і г. д.

У сне працоўны чалавек бачыў сябе ў тым акружэнні, у якім ён знаходзіўся наяве, бачыў тых, на каго гнуў спіну, – пана, папа. Натуральна, што ім у першую чаргу і дае ацэнку, аб іх выказвае свае думкі ў раздзеле «Усялякія людзі ёсць на свеце». Паляшук, адрэзаны ад усяго свету балотамі, бездарожжам, быў пазбаўлены праўдзівай інфармацыі аб народах, якія насялялі зямны шар. Ён чуў ад некага аб тым, што ёсць на свеце людзі, ды такія маленькія, «што іх паўтузіна можна пасадзіць у кішэню». Хто гэтыя людзі, якія яны – дрэнныя ці добрыя, паляшук не ведаў. Яны далёка жывуць, за марамі, за гарамі. Іншая справа паны і папы. Яны заўсёды побач, ім можна і неабходна даць ацэнку. Як правіла, ацэнка гэтая была рэзка адмоўнай: «У папа вельмі вочы завідущыя ды такія ліхія, што яму нічога не можна паказваць, а то ўрачэ».

У народным успрыманні поп часта асацыіраваўся з вобразам чорта. «За папом чорт ходзіць следам, бы цень, от затым калі поп не моліцца ды не крэпіць святой вадой, то ў яго і думкі грэшныя і дзела грэснае». Як і ў казках, поп – жаночы спакусіцель. Пры сустрэчы з ім, каб пазбегнуць няшчасця, трэба тройчы плюнуць у яго бок.

З пагардай і нянавісцю ставіліся сяляне да паноў. Яны паказваліся дурнымі, ахвочымі да пахвалы. «Калі хочаш у пана заслужыць ласку, то схлусі яму ды скажы, што знатнейшага за яго няма на свеце. Пан паверыць, бо паны ўсе дурныя».

Сяляне, якія лічылі вялікім грахам узяць чужое, у выпадку, калі гаворка ішла аб панах, прытрымліваліся процілеглай думкі: «У пана не грэх красці, бо пан багаты, а грэх – у мужыка, бо ў яго апошнія». Гэтыя і іншыя прыклады сведчылі аб паступовым росце сацыяльнай свядомасці і палітычнага пратэсту ў сялянскай масе.

Трэцяя частка зборніка А. К. Сержпутоўскага прысвечана заняткам селяніна. У жыцці беларуса-палешука вялікае месца займала хатняя жывёла. «Гаспадар без жывёліны не гаспадар, а пустога хлява затычка», – гаворыць народная мудрасць. Нядзіўна, што жывёлагадоўлі ўдзялялася значная ўвага. Многія прымхі ў гэтым раздзеле вучаць, як атрымаць прыплод, захаваць жывёлу ад драпежнікаў, злодзеяў, хвароб, сурокаў і г. д.

Усе гэтыя ахоўныя меры ажыццяўляліся з дапамогай магіі, якая мела шырокае распаўсюджанне ў палескай частцы Беларусі. Каб уберагчы жывёлу ад хваробы, рэкамендавалася непрыкметна пранесці ў царкву падчас службы маленькае парася або цяля. Перад продажам каровы не рэкамендавалася даіць яе, здымаць з яе вярхоўку, а з каня – аброць. Апошнія рэкамендацыі мелі і чыста практычны сэнс. У выдаенай каровы змяншаецца вымя, і пакупнік мог падумаць, што карова дае мала малака. Вярхоўкі або аброці маглі не быць у новага гаспадара, а без яе як завесці дамоў жывёліну? Да таго ж пах чужой вярхоўкі, збруі мог яе напалохаць.

Існавала шмат спосабаў аховы ад ведзьмакоў, што «наганялі на жывёлу порчу».

Часта ў ролі лекара выступала бабка-шаптуха, якая над хворай жывёлінай «пашэпча-пашэпча, тры разы плюне, сілком увалье ў горла сырое яйка, абалье халоднай вадой і тройчы стукне па крупу жывёліны».

І ўсё ж часцей сяляне карысталіся сродкамі народнай медыцыны, набытым у гэтай галіне вопытам. Так, калі на сасках у каровы з'яўляліся трэшчыны, іх змазвалі маслам або барсучыным тлушчам. Потнаму каню не давалі халоднай вады, яго не ставілі на халодным ветры. Такія веды падрывалі веру ў магію, у сілу знахароў, шаптух.

Магічныя дзеянні суправаджалі і працу селяніна. Ён не толькі клапаціўся аб своєчасным ворыве глебы, аб сяўбе, але і павінен быў выканаць рад магічных дзеянняў, закліканых забяспечыць высокі ўраджай. За некалькі дзён да пачатку ворыва селянін запрагаў у саху валоў, браў з сабой хлеб, соль і ў поўню ішоў на поле. Там ён закопваў хлеб і соль у зямлю, каб «засекі былі поўныя і валы спасныя». У дзень вывазу на поле гною ці ў дзень сяўбы нельга было нічога пазычаць суседзям. Каб пазбегнуць засухі, набіралі вады з трох калодзежаў і разлівалі яе па сухой зямлі.

Селянін шырока карыстаўся выпрабаванай стагоддзямі народнай аграноміяй, якая ўказвала яму лепшыя тэрміны сяўбы, уборкі і г. д. Прыкметы папярэджвалі аб набліжэнні непагоды, холаду, марозу. «Жыта сей у прысак, а авёс у гразь – будзеш князь», «Калі зіма ўбогая снегам, то лета – хлебам». Многія прыкметы заснаваны на назіраннях над прыроднымі з'явамі.

Барацьба са стыхійнымі сіламі прыроды, актыўнае ўздзеянне на яе фарміравалі ў простых людзей пэўныя паняцці, якія адыгрывалі важную ролю ў развіцці чалавечага пазнання і сведчылі аб тым, што залежнасць чалавека ад прыроды становіцца меншай.

Цікавыя меркаванні, назіранні, прыкметы прыведзены ў раздзелах «Ежа і піццё», «Адзенне», «Будаўніцтва».

З вялікай павагай ставіўся селянін да хлеба, лічыў грахам кідаць яго на зямлю, пакідаць пасля абеду кавалкі на стале. Хлебную дзяжу рэкамендавалася рабіць з дубовых і кляновых клёпак, размешчаных па чарзе. У такім посудзе цеста добра выпявала, і хлеб атрымліваўся пахучым і смачным.

У новую дзяжу вопытныя гаспадыні раілі класці кавалачак цеста са старога посуду. У такім выпадку цеста будзе хутка закісаць. У той жа час народная мудрасць перасперагала, што нельга заліваць у новую дзяжу кіпень, бо цеста не будзе добра падыходзіць і хлеб атрымаецца нясмачны.

Народ асуджаў п'янства, сквапнасць, ухваляў працавітасць, даваў практычныя парады, дзе ставіць новую хату, у якім месцы капаць калодзеж.

Чацвёртая частка зборніка, самая вялікая, прысвечана звычайам. Сюды ўвайшло 1075 запісаў (агульная колькасць – 2275 запісаў), дзе закранаюцца самыя разнастайныя бакі сялянскага жыцця. Тут шмат запісаў пра святы каляндарнага года, якія мелі выяўную аграрную аснову. Думкі, што прыходзяць да селяніна ў тое або іншае свята, заўсёды звязаны з гаспадаркай, хлебам надзённым. Свята Грамніцы, напрыклад, цікавіць яго з практычнага пункту гледжання, па гэтым дні ён мяркуе, якімі будуць вясна, лета. І нават забабонная грамнічная свечка павінна захаваць пасевы ад навалніцы і граду. Адзначаючы гэту асаблівасць у характары рускага селяніна, М. А. Дабралюбаў пісаў: «Селянін... чалавек рабочы, ён задумваецца над тым, што можа мець адносіны да яго жыцця, і задумваецца іменна для таго, каб у душы сваёй знайсці падставу для практычнай дзейнасці»¹⁰⁷.

Многія запісы А. К. Сержпутоўскага сведчаць аб тым, як высока цанілі беларускія сяляне такія рысы характару, як гасціннасць, таварыскасць, добрасуседства. Лічылася непрыстойным праехаць міма хаты сябра і не зайсці да яго павітацца. Тады ў дарозе магла адбыцца нейкая

¹⁰⁷ Добралюбов Н. А. Собр. соч. М.; Л., 1963. Т. 6. С. 243–244.

непрыемнасць. Калі дрэнна прыняць сябра, можна выклікаць гнеў Бога, які абавязкова пакарае вінаватага. Асабліва гэта магло адбіцца на гаспадарцы.

Рэзкага асуджэння заслугоўваў той, хто не падтрымліваў сяброў у бядзе. Такому чалавеку пагражалі хвароба, адзіноцтва.

Меркаванні беларусаў-палешукоў аб самых разнастайных з'явах жыцця змешчаны ў раздзелах зборніка «Сватанне», «Вяселле», «Цяжарнасць», «Роды», «Хрэсьбіны», «Выхаванне падлеткаў і іх жыццё», «Жыццё моладзі».

Вельмі цікавы матэрыял пададзены ў раздзеле «Варажба моладзі на Каляды». Шмат весялосці, маладога імпульсу выклікала гэтае рытуальнае дзеянне. На поспую куццю пасля вячэры дзяўчаты беглі на дрывотню, набіралі па ахапку дроў і неслі іх у хату. Калі пры падліку пален у нейкай прыгажуні аказвалася цотная колькасць, лічылася, што яна хутка выйдзе замуж.

Існавалі і іншыя спосабы выражбы. Дзяўчаты падбегалі да плота і стараліся абхапіць абедзвюма рукамі як мага больш калкоў. Цотная іх колькасць таксама абяцала хуткае вяселле.

Прымхі прадказвалі хуткае вяселле і той дзяўчыне, якая першай сярод сябровак данясе дадому ядро з вадой або ўбачыць выразны адбітак сваёй постаці на сцяне, асветленай лучынай.

Каб даведацца, дзе жыве суджаны, дзяўчаты пасля вячэры становіліся на сметнік і чакалі, з якога боку пачуецца сабачы брэх. Калі ж сабакі ў гэты вечар не падавалі голасу, лічылася, што нявесты застануцца ў дзеўках ці выйдуць замуж за ўдаўцоў.

На багатую куццю перад Новым годам (у народзе называлі Шчадрацом) дзяўчаты і хлопцы варажылі аб сваіх суджаных. Дзяўчаты выцягвалі са страхі саломінкі. Чым даўжэйшай аказвалася саломінка, тым хутчэй прыгажуня павінна была знайсці сабе жаніха. Калі колас на саломінцы быў неабмалочаным, гэта абяцала, што мужам дзяўчыны будзе юнак з багатай сям'яй. Саломінка без каласка адзначала, што дзяўчына выйдзе замуж за бедняка або ўдаўца.

Адказным момантам была варажба на вадзе. Рабілася гэта так. Дзяўчаты тапілі воск на агні і лілі яго на халодную вадку. Застываючы, ён набываў пэўныя абрысы – хаты, жывёліны, дарогі. Па іх рабілі вывад, што чакае дзяўчыну наперадзе.

У заключнай частцы зборніка змешчаны запісы аб веры ў Бога і святых, аб дэманалогіі.

Няведанне законаў развіцця прыроды, узнікненне розных хвароб прыводзіла палешука да вываду аб тым, што ў свеце ўладараць два пачаткі, дзве аднолькава магутныя сілы – добрая і злая, светлая і цёмная, дзень і ноч, Бог і нячыстая сіла.

Багатая народная фантазія акружыла Бога многімі памагатымі – анёламі, святымі. У сваю чаргу злосная нячыстая сіла таксама мела цэлую пloidму самых розных падручных – чарцей, дамавых, вадзяных, ведзьмаў і ведзьмакоў, якія прадалі чорту свае душы.

Ствараючы чалавека, Бог, на думку палешукоў, разлічваў зрабіць усё для іх шчасця і радасці. Нячыстая сіла сваімі хітрыкамі і вераломствам стараецца насаліць Богу і нашкодзіць людзям. Яна штурхае чалавека на кепскія ўчынкі, насылае розныя хваробы.

Кожная хвароба ўяўлялася палешуку ў вобразе злага духа. Паколькі любое захворванне ў сваім развіцці мае некалькі стадый, то і духаў, якія выклікалі гэтую хваробу, было многа. Так, напрыклад, толькі ліхаманку выклікалі 12 духаў.

Усе хваробы насілі назвы жаночага роду. Палешукі ўяўлялі іх у выглядзе старых, страшных, праставалосых жанчын, якія падкрадваюцца да чалавека, пасяляюцца ў ім.

Шмат розных прымхаў, легенд захавала народная памяць пра хваробы. У легендзе «Пошасць», запісанай А. К. Сержпутоўскім ад Данілы Куляша, расказваецца наступнае.

Пошасць прыходзіць у постаці вельмі худой і страшнай жанчыны. Я ўжо памятаю кепска, але бацькі расказвалі, што ва ўсёй акрузе была вельмі вялікая пошасць: людзі мерлі, бы мухі, толькі пакуль што трымалася наша вёска. Яна, як бачыце, далёка ад Бога і людзей залезла ў лес, бы крот у нару, ды і сядзіць сабе ў гэтай нары за бродамі ды балотамі. Ва ўсёй акрузе смерць косіць старых і малых, быццам атаву з расою, а пра нашу вёску і забыла.

Толькі вось ужо пад самую восень паехаў адзін чалавек на поле жыта сеяць. Пасеяў, колькі Бог даў, пабаранаваў, палажыў барану на воз ды і хацеў ужо ехаць дадому, як выходзіць з лесу нейкая худая, страшная жанчына і просіць, каб ён падвез яе ў вёску. Спачатку мужык не згаджаўся, казаў, што на драбінах толькі адна барана, а больш нічога няма, няма на чым сядзець, але тая кажа, што нічога не трэба, што яна паедзе і на баране, абы ногі крыху адпачылі.

Наламаў той чалавек вещь, паклаў на воз, пасадзіў тую жанчыну і паехаў у вёску. Пад'ехалі яны да яго хаты, спыніліся. Жанчына саскочыла з воза і кажа: «Дзякуй табе, чалавеча, што ты мяне сюды прывёз» – і тут жа знікла. Пайшла яна касіць людзей, пайшла класці. Не ўпраўляліся людзі мёртвых на могілкі адвозіць. А хату таго чалавека мінула. Дагадаўся ён тады, што прывез тую самую пошасць.

Нашэсцем рознай пошасці, паморку тлумачылі легенды і падзеж жывёлы. Гэтая бяда прыходзіла ў вёскі ў выглядзе тых жа худых і страшных жанчын, а таксама ў выглядзе ялавай каровы, якая з'яўляецца ў вёсцы ў такі час, калі ўсе людзі спяць. А калі жывёліна сустрэнецца на дарозе з паморкам, то адразу ж пачынае раўці немым голасам.

У вёсцы Вялікі Рожан, па словах Рэдкага, ад паморку і пошасці бараніліся наступным чынам.

...Як пайшла чутка, што ў акрузе аб'явілася пошасць і ўжо падбіраецца да нашай вёскі, дак яшчэ раненька да сонейка сабраліся дзеўкі, запрагліся ў саху голыя, у чым маці радзіла, ды і абаралі кругом усю вёску. У нас, кажуць, што цераз тую баразну не пяройдзе ніякая пошасць, чым бы яна ні прыкінулася.

А ў выглядзе каго толькі яна не паказвалася – то худой, страшнай жанчыны, то жывёлы! Толькі ёй не ўдаецца прыкінуцца птушкай, а то б яна ўвесь свет загубіла, пералятаючы з вёскі ў вёску. Вось і ходзіць яна пешшу, стараецца любым чынам трапіць у вёску. А тут людзі то абаруць вёску, то абчэрцяць яе асмелым з абодвух канцоў кіем, а то на канцах вуліцы дзень і ноч кладуць агонь, ды не просты агонь, а той агонь, што выціраюць брускамі дзерава, палажыўшы адзін з іх на парозе ў царкве.

Ніяк не можа паганая пошасць пераскочыць праз баразну ці праз ачэрчаную мяжу. Сунецца яна пралезці па вуліцы, але куды там – святы агонь пячэ, бы ў горне. От і штукуе яна, каб каго абшукаць і якнебудзь праплішчыцца ў вёску... Але хоць і праплішчыцца, пачне там завіхацца, ды вось зноў бяда – збіраюцца бабы з усёй вёскі і ў адзін дзень напрудуць, аснуюць і выткуць такое палатно ці рушнікі, што ім апярэжуць усю царкву. Потым пасцелюць тое палатно на зямлю, а другі канец яго падымуць угару ды ўсім сялом пройдуць самі пад ім і прагоняць жывёлу. Тады пошасць ужо не можа тут даць рады і хутчэй пойдзе далей шукаць, дзе ёй лепш.

Можа, вы бачылі, каля Дзярэчына яшчэ і цяпер стаяць на ўзгорачку тры высокія крыжы. Гэта як была тут пошасць, дык дзярэчынцы пайшлі ў лес аж за дзесяць ці больш вёрст, спуцілі там тры вялізныя хвоі, прывезлі іх саматугам ды і зрабілі тыя крыжы. Як толькі паставілі іх, дык пошасць, кажуць, чорт ведае куды і падзелася, бо ж, кажуць людзі, што і на ліха ёсць ліха.

Абарону ад нячыстай сілы, злых духаў шукаў паляшук у малітвах, шматлікіх абрадах, рытуалах, удзельнікамі якіх часта выступалі сяляне і знахары. Вось як апісваў, напрыклад, казачнік Савіцкі метады лячэння жывёлы, да якога звярталіся сяляне вёскі Бохава.

Як захварэе жывёла, з яе выстрыгаюць кавалачак шэрсці і нясуць яе знаючаму чалавеку. Ён па гэтай шэрсці пазнае, якая хвароба і адкуль яна трапіла. Калі гэта не моцна ўздзеяна, то ён тут жа дома дае якога-небудзь зеля і навучае, як яго даваць жывёле, ці якія зрабіць прымхі. Напрыклад, бярэ тры вугалькі, кладзе іх у ваду, шэпча над той вадой якіясь шэпты і загадвае даць жывёліне тую ваду, а вугалькі палажыць у выкручаную ў хляве дзірку і забіць асінавым калочкам. Але калі моцна ўздзеяна, то чараўнік ідзе на месца сам. Там ён аглядае ўвесь двор, а больш усяго хлявы, лазіць у калодзеж, капаецца на сметніку – шукае той прадмет, што шкодзіць жывёле. А як усё добра разведае, дык пачынае лячыць. Тут ён бярэ ўсялякія розгі, перавязвае іх суроваю ніткаю, кладзе ў гаршчок і спачатку варыць, а потым вешае ў коміне і вэндзіць у дыме, каб так вэндзіўся той чараўнік, які зрабіў гаспадару шкоду. Чым больш чараўнік выдумляе, тым больш яму вераць і больш плацяць.

Калі ў кароў прападала малако (а здаралася гэта, на думку некаторых сялян, па віне ведзьмакоў), самадзейныя лекары раілі пакласці падзілку ў гаршчок, запоўнены свяцонай вадой, і паставіць яго ў гарачую печ. Калі вада закіпіць, ведзьма або чараўнік прыбягуць прасіцца злітавацца над імі і вернуць карове малако.

Уберагчы жывёлу ад бяды магла, на думку сялян, і знойдзеная падкова, якую трэба было прыбіць у хляве да шула.

Бараніліся ад хваробы людзі і іншым чынам. Іван Порца, напрыклад, лічыў сябе спецыялістам па лячэнні хворых на зрок. Бяльмо на воку ён раіў выводзіць шляхам прыкладвання да яго гарачых вантроб рыбы ментуза. Гэтую ж хваробу, на яго думку, можна было вылечыць вараным яйкам ад белай курыцы. Яйка разразалася ўздоўж, з яго вымаўся жаўток і прыкладваўся да хворага вока. Пасля трэцяга сеанса бяльмо, па словах чудзінскага эскулапа, знікала.

Не цураўся вядзьмак звяртацца і да Боскай дапамогі. Раіў хворым прамыць вока з бяльмом расою і выцерці яго фартухом, што вісеў на крыжы каля дарог. Пры гэтым ён перасцерагаў не карыстацца фартухом, які мог вісець на крыжы на могілках, інакш хворы можа наогул аслепнуць.

Вядома ж, існаваў і іншы погляд на прычыны захворвання і лячэнне. Каб пазбавіцца ад кашлю, хворым рэкамендавалі піць чай, завараны ліпавымі кветкамі, чабрацом, націраць грудзі казіным тлушчам. Пры рэўматызме балючае месца трэба было націраць гарэлкай, настоенай на мурашках, пры болю ў касцях – барсуковым тлушчам.

Абмрожаныя або апечаныя ўчасткі цела народная медыцына раіла змазваць гусіным або барсучыным тлушчам, мядзведжай жоўцю. Дарэчы, гэтыя парады даюць і сёння лекары сваім пацыентам.

Бог уяўляўся палешуку ў выглядзе сівога гожага старога, які ходзіць па зямлі і павучае, як і што трэба рабіць. Ён справядлівы, але сярдзіты, ліхога нікому не даруе. Ён стварыў сабе неба, а людзям – зямлю, але не можа перамагчы створанага ім жа чорта.

Значнае месца ў зборніку прымхаў і забабонаў адведзена святым. Народ ставіцца да іх даволі крытычна, дае станоўчую або адмоўную характарыстыку іх ролі заступнікаў асобных галін сельскай гаспадаркі. Святы Юрый (Ягорый, Георгій), напрыклад, «наглядае» за жывёлай, а таксама «адмыкае» вясной зямлю.

Самым папулярным святым у беларускіх сялян лічыўся Мікола (Мікалай-угоднік). Ён уціхамірваў раз'юшаных Іллю і Пятра, ахоўваў жывёлу ад звяроў, засцерагаў людзей у дарозе. Палешукі асабліва ўшаноўвалі веснавога Міколу за тое, што да яго дня (9 мая) ужо з'яўлялася трава і становілася менш клопатаў аб кармах.

На зімовага Міколу (6 снежня) замярзалі балоты, выпадаў снег, усталёўвалася надзейная санная дарога. С. А. Токараў тлумачыць папулярнасць Міколы-ўгодніка тым, што ў яго дні

існаваў звычай наладжваць гасціны¹⁰⁸. Думаецца, што больш пераканаўчым будзе тлумачэнне папулярнасці Міколы-ўгодніка гаспадарчымі меркаваннямі.

Легенды, паданні беларусаў-палешукоў немагчыма зразумець без уліку асаблівасцей іх жыцця, канкрэтных умоў з'яўлення тых або іншых твораў. У іх адлюстроўваюцца перш за ўсё цяжкія прыродныя ўмовы, адарванасць палешукоў ад вялікага свету. Усё гэта трымала людзей у страху перад стыхіяй прыроды. Адсюль і ўяўленні аб нячыстай сіле, чарцях, прывідах.

Ад Івана Порцы А. К. Сержпутоўскі запісаў невялічкую легенду пра шапку-невідзімку, якая сюжэтна адрозніваецца ад падобных легенд. Да гэтага нам ніколі не сустракаўся сюжэт, каб шапкай-невідзімкай карысталіся звычайныя зладзеі – вясковыя канакрады. Магчыма, прыдумаў легенду сам Порца, які таксама быў нячысты на руку: за шчодрую плату знішчаў сялянскую жывёлу.

Зладзеі, гаворыцца ў легендзе, каб ніхто не бачыў, як яны крадуць, дастаюць сабе шапку-невідзімку. Для гэтага яны шукаюць струк такога гароху, у якім было б дзевяць зярнят. Той гарох сеюць на полі, дзе не чуваць спеваў пеўняў. Калі гарох вырасце, вырываюць сем каліў і моўчкі нясучь іх у той час, як жывёла ідзе з пашы дадому. Жывёла ўбачыць зялёнае гарахавінне і пацягнецца да яго, каб з'есці. Тут зладзей прыглядаецца, дзе на валу або карове едзе нейкі немчык¹⁰⁹ у шапцы. Трэба хуценька схапіць з яго галавы тую шапку. Гэта і будзе шапка-невідзімка.

Знаёмства з матэрыяламі зборніка А. К. Сержпутоўскага «Прымхі і забабоны...» дае ўяўленне аб светапоглядзе беларусаў-палешукоў і дазваляе раскрыць творчую ролю народа ў стварэнні духоўных каштоўнасцей. Запісаныя з вуснаў такіх народных казачнікаў, як Рэдкі, Лябедзік, Круглік, Бохмат, Кулеш, Савіцкі, творы ўраджаюць сваёй адшліфаванасцю, вобразнасцю. У кнізе называюцца прозвішчы Паўлюка Рэпчака, Ганны Бурба, Паўліны Цундрыкавай з вёскі Гаўрыльчыцы, Паўлюка Крумкача з вёскі Барок, Ганны Бохмат, Матруны Гаравых, Рыпіны Гаравых, Купрэя Гаравых, Матруны Саўкавай з вёскі Чудзін, Палашкі Гурлавай з вёскі Замагільнае, Кузьмы Галыша, Сямёна Кручка, Сёмкі Юрчына з вёскі Калкі, Паўлюка Саўчыка з вёскі Захэвічы, Грышкі Бондара, Рыпіны Бортнікавай з вёскі Бучча, Рамана Канцавога, Сёмкі Галузы з вёскі Вёска і інш. Асабліва багаты і самабытны рэпертуар назіраецца ў Сёмкі Галузы, Матруны Саўкавай, Паўлюка Саўчыка.

Здараецца, што замест прозвішча інфарматара ўказваецца толькі назва вёскі. У канцы твора падчас напісаны словы «ўсюды», што сведчыць пра пашырэнне пэўнага звычаю, прымхаў, забабонаў на шэраг населеных пунктаў.

Праўдзівасць паданняў, легенд, былічак расказчык часта пацвярджае такімі словамі: «У нас лічаць», «Што вы ні кажыце, а я сам добра чуў, як пішчала нячыстая сіла», «Гэта недалёка было, у суседнім сяле».

Своеасаблівым мастацкім прыёмам казачніка з'яўляецца спроба заручыцца падтрымкай слухача, уцягнуць яго ў размову: «Можа ведаеце – у нас рэчка невялічкая, ды праходу не дае...». Як правіла, у такіх былічках канцоўка падпарадкавана зачыну, падкрэслівае значнасць падзеі: «Дык вось які са мной быў выпадак», «Я ніколі не забуду, якога страху набраўся ў тую дарогу». Канцоўка ў многіх выпадках сведчыць аб веры сялян у чуды і духаў.

Многія творы зборніка складаюцца з аднаго або некалькіх сказаў, аднак, нягледзячы на гэта, яны вызначаюцца структурнай цэласнасцю і мастацкай завершанасцю. Для тых з іх, што з'яўляюцца вынікам назіранняў над прыродай, характэрны перакананасць, бясспрэчнасць меркаванняў: «Сонейка – гэта той агонь, што грэе неба, каб там было цёпла»; «Вясной, як пачнуць

¹⁰⁸ Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. М.; Л., 1957.

¹⁰⁹ Немчыкамі на Палессі звалі чарцей.

араць і сеяць, няможна прасці пасля захаду сонца, бо на пашні будзе вельмі шмат усялякага зеляня»; «Калі бацян выкіне з гнязда бацяня, то будзе галодны год».

Пад рубрыкай «Хмары» змешчана восем маленькіх апавяданняў аб тым, калі і як утвараюцца хмары, якой сілай валодаюць яны, як прымусяць хмары павярнуць у іншы бок і г. д. Такага ж характару і апавяданні, змешчаныя пад рубрыкамі «Град», «Мароз», «Іней», «Сонца».

Істотна, на наш погляд, тое, што адна тэма часта раскрываецца ў некалькіх сюжэтах, ствараючы мастацкі вобраз. Напрыклад, вусныя расказы і былічкі аб нячыстай сіле. Сюжэты: чараўнік камандуе чарцямі, за здзеку з людзей чэрці на тым свеце мучаць чараўніка; каб мёртвы чараўнік не нарабіў бяды, яго трэба прыбіць да зямлі асінавым калом; чараўніку трэба адсячы галаву; змей цягне грошы чараўніку.

Аўтарскія адступленні ў апавяданнях – спроба зняць з сябе адказнасць за праўдзівасць расказанага або, наадварот, падкрэсліць яго праўдзівасць: «Старыя людзі кажуць...»; «У нас у кожнай вёсцы знойдзецца такая баба, якая хутка ўмее адхадзіць ад урокаў ці падзіву».

Да паэтычных сродкаў, што выкарыстоўваюцца ў апавяданнях і былічках, варта аднесці пейзажныя замалёўкі. Яны займаюць значнае месца ў гэтых творах: «Маланка паліць раз па разу, паліць да паласуе неба та на захадзе, та на ўсходзе, та раптам загарыцца ўся палавіна неба, та зробіцца яно цёмнае, бы ноччу Бахаўскае возера». Выразнасці, вобразнасці апавядання садзейнічаюць трапныя маляўнічыя параўнанні: «Зорак столькі на небе, колькі на свеце людзей», а таксама эпітэты: яснае, ласкавае, чырвонае сонейка; добрыя ці ліхія людзі; вялікая, чорная, страшная хмара.

Асобную групу твораў зборніка складаюць тапанімічныя паданні аб паходжанні курганоў, валоў, гор, рэк, азёр і іх назваў, а таксама паданні аб волатах, цэрквах, якія праваліліся ў бяздонне, і г. д.

У паданнях «Асілак» і «Веліканы» расказваецца аб тых далёкіх часах, калі людзі быццам былі велізарнага росту, незвычайнай сілы. Аднак усю сваю сілу, спрыт яны трацілі марна: перакідваліся вялікімі камянямі, выварочвалі лес з карэннем, губілі жывёлу, людзей. За гэта Бог раззлаваўся на волатаў, забіў самага моцнага з іх, а астатніх ператварыў у звычайных людзей. Такі матыў не сустракаецца ні ў адным іншым паданні аб волатах-веліканах. Аб вялікага росту людзяў расказваецца і ў паданнях, звязаных з курганамі, якія быццам былі насыпаны волатамі.

У паданнях няма той маляўнічасці, якая характэрна для казак, расказаў, легенд зборніка. Гэта тлумачыцца тым, што яны ўзніклі з мэтай расказаць аб паходжанні пэўных геаграфічных аб'ектаў.

На жаль, большасць паданняў зборніка даецца ў пераказе і таму страціла многія свае сродкі мастацкага адлюстравання. І ўсё ж некаторыя прыёмы, уласцівыя толькі паданню, можна адзначыць. Яны вынікаюць з асноўнай функцыі падання – перадачы інфармацыі. Гэта і пацвярджэнне сапраўднасці апісанай падзеі («Ніколі таго не было, як адно лета ў нас»), і спасылкі на канкрэтны адрас («Мо ведаеце – каля Вызны ляжыць цудоўны камень») і г. д.

Большасць паданняў – творы кароткія, іншы раз складаюцца з некалькіх сказаў. Персанажы іх, як правіла, характарызуюцца схематычна, звычайна падкрэсліваецца нейкая адна дэталі: сіла, спрыт. Між тым апавяданне ў іх вядзецца строга эпічна: «Рэкі папрамывала вада, як быў патап», у пацвярджэнне дадаецца: «Рэкі і цяпер вясною робяцца, як часам вясною вялікая вада».

Разам з творамі, што адлюстроўвалі матэрыялістычны светапогляд беларуса-палешука, у зборнік А. К. Сержпутоўскага трапілі творы, у аснове якіх ляжаў скажоны ідэалістычны погляд на ўзнікненне прыроды, яе з'яў, развіццё чалавецтва. На гэту акалічнасць указваў і сам вучоны.

Беларускія казачнікі. Даследаваннем казкі, яе прыроды, гісторыі ўзнікнення займаліся рускія фалькларысты М. К. Азадоўскі, М. П. Андрэеў, А. М. Афанасьеў, А. М. Весялоўскі, Д. К. Зяленін, Ю. М. і Б. М. Сакаловы, І. П. Сахараў, С. В. Саўчанка і інш. У сваіх працах яны пісалі і пра людзей, якія расказвалі казкі, пра асяроддзе, у якім жыла казка. Ёсць і спецыяльныя

даследаванні, прысвечаныя выдатным рускім казачнікам¹¹⁰. Што датычыцца беларускіх казачнікаў, то мы ведаем пра іх вельмі мала, хаця казкі беларускага народа здабылі сабе сусветную вядомасць і славу. Можна назваць толькі некалькі імён. Гэта Піліп Гаспадароў, творчы партрэт якога ва ўступным артыкуле да зборніка казак намалюваў М. В. Новікаў¹¹¹, ды цудоўны казачнік Беларускага Палесся Рэдкі, ад якога запісваў А.К. Сержпутоўскі. Вельмі мала звестак засталася пра гэтага дзіўнага казачніка. Аб творчасці палескага самародка сцісла расказваецца ў невялікім нарысе Л. Р. Барага¹¹², артыкуле пісьменніка У. Калесніка¹¹³, імя яго ўпамінаецца ў асобных публікацыях сучасных даследчыкаў беларускай казачнай прозы.

А. К. Сержпутоўскі паведамляе толькі, што Рэдкі нарадзіўся ў вёсцы Вялікі Рожан Вызенскай воласці Слуцкага павета (цяпер Салігорскі раён). Ёсць і іншыя меркаванні наконт месца нараджэння гэтага славутага казачніка. Так, напрыклад, пісьменнік А. Каско, урадженец вёскі Чудзін, выказвае думку, што Рэдкі нарадзіўся ў іх вёсцы, бо яшчэ і па сённяшні дзень у Чудзіне жывуць людзі з мянушкай Рэдкія, хаця самі і не прэтэндуюць на роднасць са славым земляком, нічога пра яго не чулі і не ведаюць. У вёсцы ж Вялікі Рожан, па словах Каско, нават перад вайной не было чалавека з такім прозвішчам або нават мянушкай. Але не важна, дзе нарадзіўся Рэдкі. Важна тое, што менавіта беларуская зямля дала свету выдатнага казачніка, майстэрствам якога захапляліся і захапляюцца людзі.

Ужо ў той час, калі Сержпутоўскі запісваў яго казкі, Рэдкаму было больш як 100 гадоў. Нягледзячы на свой узрост, ён быў вясёлы, бадзёры чалавек, мог гадзінамі расказваць казкі. Дзе, калі і ад каго ён іх пачуў – невядома. Багацце сюжэтаў здзіўляе тым больш, што Рэдкі не ўмеў чытаць і пісаць. Значыць, усе казкі, што некалі чуў, учэпіста трымаў у памяці. Вядомая руская плакальшчыца Ірына Фядосава расказвала: «Я непісьменная. Затое памяць у мяне добрая: дзе што чула, прыйшла дамоў – усё расказала, быццам у кнізе зацвердзіла, ці песню, ці казку, ці даўніну якую...»¹¹⁴. Вядома, што Рэдкі за ўсё сваё жыццё ніколі не выязджаў з родных мясцін. Асобныя казкі ён, магчыма, мог пачуць ад іншых людзей. Можа, сам ствараў свае казкі або ў традыцыйны казачны сюжэт уплятаў факты, падказаныя жыццём.

А. Сержпутоўскі адзначаў, што Рэдкі нават у добра вядомых рэчы заўсёды «дадаваў ад сябе шмат пабочных абставін і аздабляў свой расказ вобразным апісаннем карцін і псіхалагічнага стану дзеючых асоб... Словам, – падкрэсліваў Сержпутоўскі, – гэты стары валодаў вялікім мастацкім талентам»¹¹⁵.

Адметная рыса казак Рэдкага – іх вострая сацыяльная накіраванасць. Нават у чарадзейных і волатаўскіх казках, дзе творацца розныя цуды, асноўная роля адводзіцца сацыяльным матывам. Герой казкі «Асілак» адбірае ў разбойнікаў лес і аддае яго людзям. Галоўная мэта яго жыцця – «аслабіць свет ад паноў». Называючы сапраўдных віноўнікаў людскога гора – паноў, Асілак заклікае народ згуртавацца. «А каб гэтае ліха зламаць, – гаворыць ён, – трэба ўсім як адзін чалавек стаць; не грызціся паміж сабою да ад ворагаў бараніцца гурбою».

Асоба таленавітага апавядальніка паўстае ў многіх казках Рэдкага. Ён арыгінальна пераказвае сюжэты чарадзейных і гераічных казак, уводзіць у іх дэталі сялянскага побыту. Замест традыцыйнага пачатку «У некаторым царстве...» ён ужывае свой: «Быў сабе...», «Жыў сабе...», «Жыў калісь...».

¹¹⁰ Азадовский М. К. Русские сказки. М., 1932; Гринкова Н. П. Сказки Куприяники // Художественный фольклор. М., 1926. Т. 1; Гофман Э. В. К вопросу об индивидуальном стиле сказочника // Художественный фольклор. М., 1929; Милиц С. И. Куприяники // Литературный критик. 1933. № 4; Русские сказочники. М., 1976.

¹¹¹ Новиков Н. В. Сказки Ф.П. Господарева. Петрозаводск, 1941.

¹¹² Бараг Л. Р. Казачнік Рэдкі // Полымя. 1946. № 4. С. 143–150.

¹¹³ Калеснік У. Жыў-быў казачнік... // Полымя. 1981. № 8. С. 202–226.

¹¹⁴ Этнографическое обозрение. 1904. № 2. С. V.

¹¹⁵ Сержпутовский А. К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков. С. V.

У асобных выпадках для большай пераканаўчасці Рэдкі называе месца дзеяння, імёны людзей. «Пэўна, знаеце Данілу Канцавейку з Пірачыч. Дак от з гэтым самым Данілам мы набраліся такога страху, што й цяпер валасы паднімаюцца, як уздумаю» – пачынаецца казка «Вісельнік».

І ўсё ж не канкрэтныя мясціны ці імёны дзеючых асоб у казках Рэдкага прыкоўваюць увагу слухачоў, а іх змест, які адлюстроўвае сацыяльна-грамадскія адносіны, няроўнасць і несправядлівасць, што панавалі ў дарэвалюцыйны перыяд. Гэтыя казкі імкнуліся выправіць рэчаіснасць, паказаць маральную перавагу простага мужыка над панам. Так, у казцы «Мужык і пан» бесчалавечнаму, злему пану супрацьпастаўлены вясковы весялун Стопак. Ён са сваім вострым розумам, кемлівасцю, смеласцю не толькі не баіцца пана, але і адкрыта з яго насміхаецца, ставіць у няёмкае становішча. Памыляўся С. В. Максімаў, які вывучаў этнаграфію беларусаў, калі сцвярджаў, што ў беларускіх казках «рэдка праяўлялася азлобленае пачуццё, выкліканае цяжкім прыгонніцкім правам і ўсялякімі няпраўдамі»¹¹⁶.

У сапраўднасці ж у многіх беларускіх казках, асабліва ў казках Рэдкага («Іванка Прастачок», «Каваль», «Мядзведзь»), знаходзім выкрыццё ладу, заснаванага на прыгнечанні і сацыяльнай няроўнасці.

Час, калі Сержпудоўскі рабіў свае запісы, быў асаблівым – прэдадзень рэвалюцыі 1905 года. Вёска і горад бурлілі. Нездарма большасць казак Рэдкага прасякнута бунтарскімі рэвалюцыйнымі ідэямі.

Па сваёй натуры Рэдкі – філосаф. Многія яго казкі пачынаюцца адступленнямі ад асноўнага сюжэта, разважаннямі аб сэнсе чалавечага жыцця, загадкавасці Сусвету. «Кажуць, што край, то абычай, што сяло, то нораў, а што чалавек, то розум» – гэтымі словамі пачынаецца яго казка «Стары бацька». Сержпудоўскі пісаў: «Рэдкі звычайна заводзіў размову на фальклорныя тэмы і потым для пацвярджэння таго ці іншага свайго палажэння пераходзіў да апавяданняў або казак. Далей яго ўжо захопліваў сам працэс апавядання. Тут расказчык захапляўся, забываў папярэднюю размову і ўвесь аддаваўся ва ўладу фантазіі і мастацкай творчасці»¹¹⁷.

Героі Рэдкага актыўныя, мэтанакіраваныя. Мова іх жывая, трапная, насычаная прыказкамі і прымаўкамі, мудрымі народнымі выразамі. Прыказкамі і прымаўкамі заканчваецца большасць казак. Яны як бы падводзяць вынік расказанаму.

Важнае месца ў казках Рэдкага займае пейзаж. Ён служыць тым фонам, які прыхарошвае казку, прыдае ёй незвычайную прыгажосць. Успомнім эпізод з казкі «Любошчы». Зачараваны царэвіч нясе на руках маладую дзяўчыну. «Сонейка даўно зайшло, толькі яшчэ чырванелі хмаркі. І пачаў пачвара са свіным лычам пець песню, пачаў пець так гожа, што от голас лезе аж у самую душу і разам хочацца плакаць і смяцца. І думаецца дзяўчыне, што от так слухала б усё жыццё і нічога б больш не хацела. От ужо сцямнела. Заблішчалі на небе ясныя зоркі ды толькі мігаюць мілымі вочкамі ды шэпчуць: «Гожа свет, добра на ім жыць і любіць. Любі, дык усё адалееш». Гэты эпізод сведчыць аб знітаванасці маральнага і мастацка-псіхалагічнага ў творчасці Рэдкага.

Таленавітымі мазкамі палескага казачніка створана цудоўная казка «Музыка і чэрці». Яе сюжэт прасты. Маленькі пастушок з дзяцінства любіў іграць на скрыпцы. Неяк у лесе сустрэлі яго галодныя ваўкі. Перад смерцю хлопчык вырашыў у апошні раз паіграць на скрыпачцы: «Прысланіўся к дзраву да й пацёг смыкам па струнах. Як жывая загаварыла скрыпка, раздаўся пошчак па лесе. Прытаіўся лес і лістком не варухне, а ваўкі як стаялі разявіўшы горла, так і акамянелі: стаяць да слухаюць, а слёзы так і цякуць з воўчых ачоў. Перастаў Музыка граць, а ваўкі, бы сонныя, пасунулі ў лес».

¹¹⁶ Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила. СПб., 1903. С. 268.

¹¹⁷ Сержпутовский А. К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков. С. V.

Казкі Рэдкага вызначаюцца адчуваннем вялікай чалавечай годнасці, а гэта абвяргае думку аб беспрасветнай цемры, бескультурнасці, дзікасці звычаяў і нораваў жыхароў дарэвалюцыйнага Беларускага Палесся, якая бытвала ў той час.

Другім па майстэрстве таленавітым казачнікам, ад якога запісваў А. К. Сержпутоўскі, быў Іван Азёмша, па-вясковаму Шавец. Біяграфічныя даныя аб гэтым чалавеку таксама вельмі скупыя. Сержпутоўскі ведаў яго як ураджэнца вёскі Лучыцы Мазырскага павета (зараз Петрыкаўскі раён), бадзёрага старога гадоў пад семдзесят. Бацька Івана, Павел Шавец, пражыў каля ста гадоў: быў прыгонным, затым вольнанаёмным, займаўся шавецкім рамяством. Ён ведаў шмат казак, але не ўмеў вобразна данесці іх да слухачоў. Гэта рабіў за яго сын Іван, які, паводле слоў Сержпутоўскага, быў вялікім аматарам расказваць казкі, мог займацца гэтай справай цэлымі доўгімі зімовымі вечарамі.

Рэпертуар Азёмшы складалі пераважна казкі і былічкі пра чарцей, вадзяных, вурдалакаў, іншую нечысць. Але сапраўдным героем большасці яго казак быў просты мужык: неадукаваны, забіты, зацуканы жыццёвымі нягодамі. Ён, заўсёды знаходлівы, востры на слова, смелы і моцны, атрымліваў верх над чортам, ставіў у смешнае становішча папоў, ксяндзоў, розных ведзьмакоў-цемрашалаў. У казцы «Аб тым, як ксяндзы вылечыліся» размова ідзе пра трох атлусцелых ад гультайства ксяндзоў, якія вырашылі ехаць на мора лячыцца, але па волі лёсу аказаліся на панскім бровары ў якасці простых работнікаў.

Казачнік параўноўвае службаў касцёла з вепрукамі. Іх прагнасць не мае меж. Яны накідаваюцца на ежу, быццам гайня галодных ваўкоў. Хапаюць і цягнуць у рот усё без разбору, што на стала ляжыць, а наеўшыся і напіўшыся, ксяндзы «храпуць на ўсё застаўкі, спяць так моцна, што хоць з гармат страляй – не пачуюць». Самаўпэўненыя і нахабныя сярод беднага люду, сваіх прыхаджан, ксяндзы малююцца палахлівымі, бязвольнымі людзьмі, якія трасуцца ад страху, заўважыўшы панскага аканома.

Большасць твораў, запісаных Сержпутоўскім ад Азёмшы, можна толькі ўмоўна назваць казкамі. Гэта ў большасці сваёй рэалістычныя сацыяльна-бытавыя апавяданні, замалёўкі з жыцця сялян дарэформеннага Беларускага Палесся.

Аб жаклівым становішчы сялян расказваецца ў казцы «Пісар». «Быў адзін ліхі пан, – гаворыцца ў пачатку твора. – Цяжка пад ім жылося людзям: цэлы тыдзень хадзі на паншчыну, а што заробіш у нядзельку, й то аддай пану». Казачнік малюе страшэнную карціну паднявольнага жыцця, дзе людзі цаніліся танней за жывёлу. Пан за пару загранічных коней і сабак аддаў увесь маёнтак з людзьмі.

Антыпамешчыцкія і антыклерыкальныя творы Івана Азёмшы блізкія казкам Рэдкага. Яны таксама будзілі гнеў, выклікалі ў сэрцах людзей нянавісць да сваіх прыгнятальнікаў, заклікалі на барацьбу з самадзяржаўем.

Творы Азёмшы – гэта ўзор яркай народнай мовы, яны перасыпаны сакавітай лексікай, у іх шмат назіранняў над жыццём палешукоў. Усё гэта сведчыць аб здольнасцях і высокім майстэрстве казачніка, яго прагрэсіўных поглядах.

Гаворачы аб традыцыйным і індывідуальным у мастацкіх творах, запісаных ад Азёмшы, няцяжка заўважыць, што традыцыйнае найбольш прыкметна ў стылі яго казак. Аналагічныя формулы ёсць у зачынах: «Жыў даўней адзін мудры цар» («Чалавечае вока»), «Жылі сабе старэнькі дзед з бабаю» («Смерць»), «Даўно тое было, як яшчэ сам Бог па зямлі хадзіў» («Ілья і Пятро»).

Да традыцыйных прыёмаў адносяцца і канцоўкі яго казак: «І пайшла ж яна (смерць) з тае пары на галодныя зубы касіць і старых і малых» («Маскаль і смерць»), «З тае пары живуць маладзіца з гаспадаром ладком і ніколі не сварацца» («Вада памагла»).

Як і ў казках Рэдкага, у казках Азёмшы часта сустракаюцца сінтаксічныя паўторы: «Думаў, думаў цар. Думаў ён думаў, нічога не прыдумае» («Чалавечае вока»), «Ідуць да йдуць» («Стральцы»).

Адзначаючы традыцыйныя элементы ў творчасці Азёмшы, варта падкрэсліць і яго індывідуальныя рысы, наватарства. Гэта бачна ў выбары тэм, прыбліжаных да жыцця, у праблематыцы яго твораў. Параўнанні, прыказкі і прымаўкі, якімі казачнік шчодро перасыпае сваю мову, часта выражаюць галоўную думку твора. Так, у апавяданні «Кузьма» прыказка «На свеце ўсяго нажывеш і Кузьму бацькам назавеш» паўтараецца двойчы – у пачатку і ў канцы твора. Гэтым самым як бы падкрэсліваецца асноўная ідэя апавядання – чалавек павінен паважаць сваіх бацькоў.

Адсутнасць шырокіх пейзажных замалёвак у творах Івана Азёмшы не зніжае іх паэтычнай каштоўнасці. Пейзажы замяняюцца трапнымі саркастычнымі характарыстыкамі персанажаў, дыялогамі.

Шмат цікавых казак запісаў А. К. Сержпутоўскі ад таленавітых палескіх казачнікаў Савіцкага, Сасноўскага, Болбата, Кулеша, Бохмачыхі. Амаль усе яны жылі ў Слуцкім і Мазырскім паветах (паводле сённяшняга тэрытарыяльнага падзелу – у Ганцавіцкім, Слуцкім і Салігорскім раёнах). «Тут у кожнай хаце па тваёй просьбе праспяваюць песню, раскажуць казку, легенду, замову», – згадаў старэйшына даследчыкаў беларускай народнай творчасці Р. Шырма.

У гэтым аўтар дадзенай кнігі пераканаўся ў першы ж свой прыезд у вёску Чудзін у цудоўны восеньскі дзень 1978 г. Песняй тут адорвалі літаральна ў кожнай хаце. Асабліва шмат старадаўніх твораў было запісана ад 103-гадовай Аўдоцці Сцяпанаўны Захарчэні.

– Казка – справа сур’ёзная. Да яе трэба яшчэ быць здатным, – тлумачыла Аўдоцця Сцяпанаўна.

– Гэта праўда, – пагаджаўся з ёй сусед Васіль Васільевіч Цалагуз, вельмі гаваркі, красамоўны стары. – У нашай вёсцы ды, бадай, ва ўсёй акрузе нямногія жанчыны мелі талент казкі расказаць. Хіба толькі Матруна Бохмачыха ды Сцепаніда Умінская. Праўда, казкі Сцепаніды сяляне не вельмі любілі. Яна шляхцянкай была, дык усё больш пра шляхту і казкі яе былі, а ў нашых мясцінах шляхту не любілі. А вось Рэдкі, Дудар, Кравец, Азёмша – вялікія майстры былі.

– А Бохмата, выпадкова, не ведалі? – пацікавіўся я.

– Бохмат – гэта мянушка, – зазначыў Цалагуз. – На самай жа справе прозвішча яго Бараноўскі. Будчаніна Круглікам называлі. Невялічкага росту ён быў, кругленькі такі. Вось і Круглік. Мяне асабіста Бакалярам называюць старыя людзі. Напэўна, таму, што ў свой час у вёсцы адзін умеў распісацца і па складах чытаць.

Мой субяседнік гаворыць не спяшаючыся, мова яго сакавітая, трапная. На пытанне, колькі яму гадоў, адказвае: «А тры разы па дваццаць восем». – «Ці шмат казак ведаеце?» – «Шмат. Калі ёсць час, настрой – суткі можаце слухаць».

І сапраўды, яго казкі было цікава слухаць. Якіх толькі герояў няма ў іх! Лірычны Іванка, што стаў асілкам, і прыгажуні дзяўчаты, і хітры селянін, што ашукаў самога Змея Гарыныча, і каваль-волат, які за кароткі тэрмін навучыўся кавальскай справе, а таксама навучыў людзей кавец жалеза і рабіць нажы.

«Вы не бачылі нашы палескія рэкі? – на развітанне спытаў В.В. Цалагуз. – Непрыкметныя яны на выгляд, спакойныя, нетаропкія. А між тым ніколі не прападае ў іх вільгаць, бо сілкуюцца яны крыніцамі. Бывае так: знікае рака. Аднак не знікаюць крыніцы. Міне час, і праб’юцца яны ў іншым месцы. Так і казка. Любяць яе людзі, і жыць ёй, значыць, вечно...»

Жылі ў Чудзіне і многія іншыя казачнікі – Алесь Бубноў, Міхал Каско, Андрэй Рулінскі, Мікалай Сергіеня. Асабліва вылучалася сваім уменнем расказаць казкі, замовы, спяваць песні Матруна Савеня. Алесь Каско так успамінаў пра яе: «Ці песня, ці “шэпты” (замовы), ці

казка – усё ў яе мудрае і сапраўды мастацкае. Кожная казка нясе ў сабе адбітак характару апа-
вядальніцы, нават яе лёсу»¹¹⁸.

А лёс у Матруны Савені быў няпросты. Ад цяжкай працы, беднасці рана памерлі бацькі. Гадавалася яна ў бабулі, а пасля яе смерці пайшла па чужых людзях. Пасвіла свіней, кароў, даглядала дзяцей. А вечарам, сцішыўшыся за комінам на печы, слухала гамонку жанок, муж-
чын, што збіраліся на вячоркі бавіць доўгія зімовыя вечары. А гаварылі тут пра жорсткіх паноў, што здзекаваліся з людзей, пра народных заступнікаў – Рымшу, Стопака, Несцерку. Асабліва ледзянілі душу розныя байкі, былічкі, казкі пра змеяў, цмокаў, чарцей, ваўкалакаў, ведзьмаў, якімі быццам бы некалі кішэлі палескія абшары балот. У дзіцячым успрыманні вобразы гэтых пачвар набывалі новую афарбоўку. З’яўлялася жаданне самой дамаляваць пэўную дзею казкі, дапоўніць уласнымі назіраннямі, бачаннямі. Так пакрысе складваўся ўласны рэпертуар будучай казачніцы, цэнтральнае месца ў якім займалі творы сацыяльна-бытавога зместу. Гэты матыў гучаў ужо ў самым пачатку казак – у зачынах. «Якую ж вам казку раскажаць? – звычайна пыта-
лася яна ў сваіх слухачоў. – Мо пра сірату, бо й сама я гадавалася ў бабы, адале па чужых людзях служыла. Дак здаецца часамі – гэта ўсе казкі пра мяне».

Такі ўступ сам па сабе наводзіў на думку, што слухач не проста стане сведкай бяс-
страснага пераказу нейкага займальнага сюжэта, а дакранецца сэрцам да гісторыі з сапраўднага жыцця.

Пра гаротны лёс маленькіх сірот раскажваецца ў казцы Матруны Савені «Бабка». Пасля смерці мужа жонка не доўга гаравала аб ім і пачала шукаць сабе любоўніка. Дзяцей жа пакідала дома адных – галодных і халодных. Не дала памерці сіротам з голаду бабуля. Дзялілася апошнім акрайчыкам хлеба, міскай нішчымнай поліўкі. А калі ў самой і гэтага не стала – пашыла сабе і дзецям торбы і пайшла з імі жабраваць. Ведала – не пакінуць людзі без міласціны бедных, падзяляцца апошнім кавалкам хлеба.

Твор звяртае на сябе ўвагу незвычайнасцю жыццёвай сітуацыі – маці адмаўляецца ад сваіх дзяцей. Такія прыклады вельмі рэдкія ў беларускім фальклору. Галоўная вартасць і каш-
тоўнасць твора заключаецца ў яго мове – яркай, сакавітай, выразнай, стылізавана-рыфмаванай пабудове кожнага радка, удалым выкарыстанні метафар, параўнанняў, эпітэтаў.

Памёр бацька маладзенькі – пакінуў дзетачак маленькіх. Маці пагаравала
ды й гараваць перастала. Яна, маладая, новага бацьку шукае, а пра дзетачак ані
дбае. Дзетак бабка даглядае.

Прыйшла бабка ў хату, а ў хаце есці небагата. Сядзяць дзеткі на печы ў
куточку. Дала ім хлеба па кусочку і поліўкі ў чарапочку.

Незвычайны каларыт казцы надаюць рыфмаваныя дыялогі, якія ўзмацняюць драматыза-
ваны напал твора, перадаюць духоўны стан маленькіх сірот, чэрствай маці-адступніцы.

- Дзеткі ж мае маленькія, а дзе ваша матка?
- Пайшла наша матка ў луг па каліну.
- А што яна гаварыла?
- Я вас пакіну.

Эмацыянальнасці твора дапамагае ўмелае выкарыстанне дзеясловаў: «Бабка слязьмі
залілася ды й з хаты падалася. А дзеткі пакінулі куток – упалі бабцы ў падалок».

Сюжэт пра ласкавую дзяўчынку-сірацінку і злую мачыху шырока бытуе ў казках роз-
ных народаў. Выкарыстаўшы яго ў казцы «Ведзьма», Матруна Савеня між тым па-новаму спа-
лучыла элементы сацыяльна-бытавой казкі з чарадзеянай, прыблізіла яе да рэальнага жыцця. У
інтэрпрэтацыі аўтара мачыха – жорсткая, бяздушная жанчына, якіх у народзе называлі ведзь-
маммі. Яна надзяляецца рысамі самай злоснай і каварнай казачнай істоты – Бабы Ягі. Каб зжыць

¹¹⁸ Савецкае Палессе. 1994. 17 чэрв.

са свету падчарку, мачыха-ведзьма просіць дзяўчынку, якую па яе ж загадзе бацька завёз у лес і кінуў там на верную смерць, не толькі пусціць пераначаваць у мышынай норцы, дзе жыла сірацінка, але і прыгатаваць пасцель. Ды такую, каб па падлозе быў высланы «адзін рад каменяў, адзін рад паленняў, а пад галавой ступа з таўкачом ляжала».

Напамінкам пра ступу з таўкачом і вычэрпваецца чарадзейны сюжэт. Перад намі жорсткая «страшная старая баба», якая гатова помсціць падчарыцы за тое, што тая маладая, прыгожая, ласкавая, любіць бацьку, а таксама звяроў і птушак, увасабляе дабрату і радасць жыцця.

Дзеля дасягнення сваёй мэты ведзьма пускаецца на розныя хітрыкі: прыкідваецца стомленай, сляпой, просіць падчарыцу пазвоньваць ключыкамі, каб яна магла чуць, дзе знаходзіцца дзяўчына. Падкраўшыся бліжэй, ведзьма пачала хапаць з-пад сябе камяні, паленні і кідаць іх у падчарыцу. Не пацэліла – за таўкач схавалася, потым за ступу.

Але, як і ў іншых казках, дабро перамагае зло. Упала ступа на галаву страшыдле, застагнала-завойкала ведзьма і ногі выпруціла.

Зусім іншымі фарбамі малюе Матруна Савеня вобраз падчарыцы і яе лясных сяброў. Дзяўчына добрая, ласкавая, паслухмяная, даверлівая, не тоіць злосці на бацьку, які па загадзе мачыхі завёз яе ў лес і пакінуў там.

І лясныя насельнікі ацанілі дабрату дзяўчыны – ніхто не пакрыўдзіў яе, наадварот, пастараліся прызнаць яе правы на жыццё ў лесе. У казцы няма разгорнутых характарыстык, апісанняў нораваў і паводзін звяроў. Паводзіны гэтыя прасочваюцца ў лаканічным дзеяслоўным радзе, што ўласціва апаведавальніцкай манеры казачніцы. «Сядзіць яна на калодзе, каля агню грэецца. А паўз яе ўсе бягуць: зайцы і козы прабеглі, воўк працелюхаў, жаба праскакала, гадзюка прапаўзла – ніхто не зачапіў дзяўчыны».

Казкі Матруны Савені не разлічаны на знешні эфект, як, скажам, казкі Рэдкага. У іх значна менш мастацка-выяўленчых сродкаў, амаль адсутнічае гіпербала, больш сціпла прадстаўлены метафары, эпітэты, параўнанні. Гэта можна растлумачыць некаторым затуханнем чарадзейнай казкі ў другой палове ХХ ст., узмацненнем у ёй сацыяльна-бытавых матываў, нарэшце, характарам казачніцы, падыходам да выбару тэматыкі, манерай апавядання.

Дзея чарадзейнай казкі «Іванка», якая сюжэтна нагадвае славуцкія творы Рэдкага «Музыка» і «Гуслі», пачынаецца са звычайнай бытавой сцэны – падзелу маёмасці памерлага бацькі. Меншаму сыну Іванку дасталася скрыпка, на якой калісьці іграў бацька. У адрозненне ад музыкаў Рэдкага, якія з дзяцінства прызвычаліся да ігры на скрыпцы, выказвалі ў музыцы свой настрой, смутак і радасць, герой Савені бачыць спачатку ў скрыпцы малапатрэбную ў гаспадарцы рэч, якой сыты не будзеш. Ён без жалю перадае скрыпку хвой. І другую скрыпку робіць хлопец не таму, што не можа пражыць без музыкі, а таму, што за бацькаў інструмент хвоя дала яму «многа-многа залатых манет». Можа, і не раскрыўся б музычны талент Іванкі, калі б не сустрэча з прыгожай жанчынай, якая аказалася душой хвой. Пад яе ўплывам нешта новае, раней невядомае прачнулася ў душы хлопца. Яму хочацца атрымаць за свой інструмент грошы, але яшчэ больш хочацца пайграць на новай скрыпачцы.

З гэтага месца ў казку Матруны Савені ўплываецца матыў казак Рэдкага. Скупое на апісальніцтва апавяданне расшырае свае межы. Здаецца, выглянула з-за хмар доўгачаканае сонца і шчодрай жменяй пачало рассыпаць золата на палі, лугі, лясы. Широка і вольна ўздыхнула зямля, радуючыся цяплу і святлу, зашчабяталі птушкі. Але варта было Іванку і жанчыне ўзяць у рукі скрыпкі, як адразу «птушкі аціхлі, дрэвы перасталі шумець».

Матыў уздзеяння музыкі на людзей і прыроду ў казках Матруны Савені сведчыць аб уплыве творчасці апаведавальнікаў Беларускага Палесся на яе ўласную творчасць. І гэта яскравае сведчанне пераемнасці і бясконцасці працэсу стварэння і захоўвання вусна-паэтычных твораў у памяці народа.

Шырокае бытаванне казак на Беларускім Палессі можна растлумачыць рознымі прычынамі, у прыватнасці высокім мастацкім узроўнем, эмацыянальнай выразнасцю, вострай сацыяльнай накіраванасцю.

Паэтыка беларускай казкі да апошняга часу належным чынам не вывучалася. Мова казак у большасці выпадкаў прыцягвала ўвагу толькі лінгвістаў. Па-за полем зроку даследчыкаў заставалася і эстэтычная роля мовы. Спецыяльных работ, прысвечаных вывучэнню паэтыкі казкі, сувязі беларускіх казачных стыляў з рускімі і ўкраінскімі, творчасці асобных казачнікаў, няма. Заслугоўваюць увагі працы К. П. Кабашнікава¹¹⁹, А. С. Фядосіка¹²⁰, якія паставілі перад сабой задачу – вызначыць месца беларускай казкі ў казачным эпасе славян, а таксама паказаць ролю сатыры ў казачным эпасе беларусаў.

Л. Р. Бараг прысвяціў сваё даследаванне стылю беларускай народнай казкі¹²¹. Ён разгледзеў некаторыя мастацкія прыёмы, якімі карысталіся казачнікі пры перадачы зместу твора, характэрныя ў першую чаргу для беларускай чарадзейнай казкі, яе нацыянальныя каларыт, адзначыў асноўныя тэндэнцыі ў вывучэнні ўсходнеславянскага казачнага эпасу. Вучоны ўказаў на ўплыў стылістычных выразаў беларускіх казак на польскія і літоўскія. Пры гэтым ён падкрэсліў, што выпадкі ўплыву беларускіх казак на прыбалтыйскія абмежаваныя. Фактаў запазычання беларускіх сюжэтаў казачнікамі суседніх дзяржаў ён не адзначыў. А між тым такія факты сустракаюцца. Ад літаратуразнаўцы Іозаса Мажэйкіса аўтар гэтай кнігі запісаў некалькі літоўскіх казак, уплыў на якія беларускіх казак відавочны. Блізкімі паводле тэксту аказаліся казка І. Азёмшы «Вада памагла» і літоўская казка «Лякарства ад усіх хвароб». У апошняй, як і ў беларускім варыянце, размова ідзе аб залішне гаварлівай жанчыне, якую муж лупцуе за доўгі язык. Дзед Вільгельмус (у беларускім варыянце – проста дзед) раіць жонцы пры размове з мужам набраць у рот вады з бутэлькі і маўчаць. Гэтае «лякарства» ўнесла ў жыццё сям’і згоду і мір.

На наяўнасць падабенства некаторых матываў у мастацкай творчасці розных народаў указвае Р. Музафарав у рэцэнзіі на кнігу «Казкі і апавяданні Беларускага Палесся. Са зборнікаў А. К. Сержпутоўскага»¹²². Ідэнтычнасць беларускіх і татарскіх казак «За добрае злым заплаці» («Не плаці злом за добро»), «Хлапец-удалец» («Маленькі»), «Марцыпаны» («Ахмет-Ахай») ён тлумачыць запазычанасцю татарамі лепшых фальклорных твораў беларусаў.

Беларускія казкі, асабліва чарадзейныя і сацыяльна-бытавыя, маюць свае нацыянальныя асаблівасці, свае непаўторныя рысы. Так, у большасці чарадзейных казак зборнікаў А. К. Сержпутоўскага адсутнічаюць традыцыйныя формулы. Замест іх уводзяцца зачыны бытавога або маральна-філасофскага характару. Яны ўказваюць, што ў цэнтры апавядання будзе просты чалавек з яго клопатамі і марамі. У казцы «Бортнік» зачынам служыць апісанне прыроды.

Падабенства з чарадзейнымі казкамі са зборнікаў Е. Раманава, П. Шэйна, Ч. Пяткевіча і іншых вучоных мае толькі асноўная, апавядальная, частка. Тут і цудоўнае зачацце асілка («Каваль-багатыр», «Каваль», «Асілак»), і фантастычныя пачвары, і спосаб здабывання каня, і апрабаванне булавы, і паядынак волата са Змеем, Кашчэем, і традыцыйныя формулы аб сіле багатыра, і г. д. Аднак і казкі Сержпутоўскага маюць свае асаблівасці. Герой казкі «Асілак» змагаецца не з фантастычнымі істотамі, а з разбойнікамі і панамі. Мэта яго барацьбы не вырашэнне царэўны, а жаданне дапамагчы людзям вызваліцца ад засілля паноў. Гэта сведчыць аб пазнейшым пераасэнсаванні старажытнага сюжэта, што надае казцы большую сацыяльную вастрыню. Нават казка «Бортнік», якая хутчэй за іншыя творы зборніка можа быць аднесена да ўзораў класічнай чарадзейнай казкі (прыгажуня царэўна, украдзеная Змеем, цудоўныя памоч-

¹¹⁹ Кабашнікаў К. П. Беларуская казка ў казачным эпасе славян. Мінск, 1968.

¹²⁰ Фядосік А. С. Беларуская народная сатырычная проза. Мінск, 1969; *Ён жа*. Антырэлігійныя матывы ў беларускім фальклоры. Мінск, 1968.

¹²¹ Бараг Л. Стыль беларускай народнай казкі // *Полымя*. 1967. № 10. С. 217–232.

¹²² Музафаров Р. Родственные мотивы // *Неман*. 1966. № 4. С. 183.

нікі – пчолы, арлы і інш.), вылучаецца сваім беларускім нацыянальным каларытам. Бортнік не волат, а звычайны чалавек, які здзяйсняе падзвігі не з дапамогай звышнатуральных сіл, а дзякуючы сваёй надзвычайнай сіле, розуму, знаходлівасці. Пры апісанні бою са Змеем няма ў казцы і трохразовых паўтораў.

Далёка не ўсе казкі зборнікаў Сержпутоўскага маюць традыцыйныя для чарадзейнай казкі канцоўкі. У казцы «Каваль-багатыр», напрыклад, пасля традыцыйнай формулы «...сталі жыць-пажываць да добра нажываць» ідзе такое дапаўненне: «да старэнькіх бацьку з маткаю даглядаць».

Незвычайная канцоўка і ў казцы «Каваль»: пасля традыцыйнага «...пачаў жыць-пажываць да добра нажываць» ідзе размова аб тым, як Каваль, стаўшы царом, не забывае свайго роднага дому, прыязджае ў вёску да маці і вучыць кавальскаму рамяству аднавяскоўцаў.

У казцы «Бортнік» герой, стаўшы царом, клапаціцца пра тое, каб добра жылося ўсім людзям, бо ён памятае: «...той самы дужэйшы, хто робіць дзеля людзей».

У адрозненне ад рускіх і ўкраінскіх казак, у якіх зачын і канцоўка з'яўляюцца самастойнымі, у большасці казак Сержпутоўскага яны зліты ў адно цэлае з тэкстам. І гэта таксама адна з асаблівасцей кампазіцыі чарадзейных казак, запісаных на Палессі.

Атрыбутам чарадзейнай казкі, як вядома, з'яўляюцца і пастаянныя трафарэтныя казачныя формулы, якія, па словах Э. Памяранцавай¹²³, надаюць казцы мудрагелісты расфарбаваны характар, служаць адным з прыёмаў запавольвання расказвання, хаця гэты прыём больш дакладна можна было б назваць прыёмам працягу дзеяння. У зборніках Сержпутоўскага сустракаецца формула: «Ідуць яны ды ідуць, перайшлі лясы, дзікія балоты, падыходзяць к гарам. Пачалі яны лезці на горы. Лезлі, лезлі, дак і канца няма» («Бортнік»). Або ў гэтай жа казцы пры апісанні прыгажосці дзяўчыны: «Зірне Бортнік, аж перад ім стаіць такая гожая дзяўчына, што ні ў казцы сказаць, ні пяром апісаць». Запаволенасць дзеяння ў першым выпадку дапамагла звярнуць больш увагі на цяжкасць дарогі, вялікую адлегласць, асобу героя, такія яго рысы, як настойлівасць, мэтанакіраванасць, у другім – засяродзіць увагу на прыгажосці дзяўчыны.

Шырока распаўсюджаны прыём чарадзейнай казкі – гіпербалізацыя. З дапамогай гіпербалы ствараецца вобраз смелага і моцнага героя, які перамагае самых злосных і дужых пачвар, пераадольвае ўсе перашкоды на сваім шляху. Каваль-багатыр праз тыдзень пасля свайго нараджэння ўжо мае такую сілу, што «як дасць молатам, дык аж кавадла ў зямлю хаваецца», як махне дзесяціпудовай «сакерай, дык дзесяць дубоў і паляцяць, бы чарацінкі». Лёгка зрушвае волат з месца горы, перамагае страшэннага Змея.

Незвычайнай сілай надзелены Асілак. Ён вырывае з карэннем дуб у тры абхваты.

Каваль з аднайменнай казкі адзін перамагае цэлае царскае войска. Калі на яго з усіх бакоў накінуліся салдаты, хлопец «ухапіў аднаго за чуб да як замахнецца кругом сябе, дык войска пластам лажыцца».

Каб яшчэ больш падкрэсліць сілу і спрыт сваіх герояў, казка гіпербалізуе і вобразы іх праціўнікаў. Калі ляціць Змей, каб забіць Кавалю-багатыра, «за ім такі віхар паднімаецца, што ўсе дзеравякі з карэннем выдзірае з зямлі». Такой жа фантастычнай сілай надзелены і Кашчэй Бессмяротны. Адным подыхам ён ператварае царэвіча з дружнай у камяні («Каваль»). Калі ён ляціць – узнімаецца бура: «Лес трашчыць, ломіцца, от так і кладзецца лоскам». Вораг не толькі валодае велізарнай сілай, але і здольны павялічваць яе. Адсячэ волат Змею галаву, а «замест яе вырасце пяць, а то і больш» («Іванка Прастачок»).

Гіпербалізацыя ворага ўзмацняла ў слухачоў нянавісць да прыгнятальнікаў: «І разросся той Змей, бы гара, разросся і абняў увесь агарод. Загніўся агарод, пайшла вонь на ўвесь свет».

¹²³ Померанцева Э. В. Русская народная сказка. М., 1963. С. 68.

У гіпербалізаваных вобразах, створаных старажытнай фантазіяй, народ бачыў рэалістычныя элементы свайго жыцця.

Казкі зборнікаў А. К. Сержпудоўскага насычаны нацыянальнай антрапаніміяй, прафесіянальнымі назвамі, прозвішчамі і імёнамі. Асабліва гэта характэрна для сацыяльна-бытавых казак, хаця сустракаюцца такія атрыбуты і ў чарадзейных казках. У казцы «Хвароба над хваробамі» ёсць імёны Янка, Сёмка, Матруна. У творы «Грошы цвітуць» казачнік называе чорта Нічыпарам (відаць, гэтае імя пайшло ад Люцыпара, Люцыфера – сатаны). Часта імем героя служыць назва яго прафесіі: Каваль, Бортнік.

Каб надаць большую праўдзівасць апавяданню, казачнік акрамя імён указвае і месцы, дзе разгортваюцца падзеі. У казцы «Вісельнік» гаворка ідзе пра Данілу Канцавейку з Пірачыч. Называюцца іншыя населеныя пункты, дзе адбываліся неверагодныя падзеі з мужыком, якога палохаюць мерцвякі. Усё гэта робіць казкі, запісаныя Сержпудоўскім, непадобнымі на казкі іншых збіральных.

Мова многіх чарадзейных казак Палесся рытмізаваная. Своеасаблівая вершаваная форма заснавана на пэўнай сінтаксічнай пабудове, якая выкарыстоўвае антытэзу. Ужо ў пачатку казкі «Асілак» мы сустракаем рыфмаваныя радкі: «Разам гаравалі, працавалі, разам аддыхалі». Тое ж назіраем і ў канцы твора. Звяртаючыся да сялян, Асілак гаворыць: «Браткі, калі б паноў чорт узяў, то б свет бяды не маў, а без гарапашнікаў мужыкоў не было б ні хлеба, ні асьмакоў».

Рыфмаванымі словамі заканчваецца казка «Іванка Прастачок»: «І пачаў Іванка Прастачок па свеце хадзіць, у дудачку іграць, людзей збіраць да ім праўду казаць. Як зайграе, дак і ўбачаць людзі, што вялікая крыўда на свеце, што адны пануюць, другія гаруюць: адны багаццю лічбы не маюць, другія з голаду паміраюць».

Мастацкія выяўленчыя сродкі шырока выкарыстоўвае і сацыяльна-бытавая казка. Для яе таксама характэрны гіпербала, гратэск, іронія, хаця функцыі іх некалькі іншыя, чым у чарадзейнай казцы. У апошняй гратэск завастрае найбольш агідныя рысы Кашчэя, Бабы Ягі, Змея – падман, зладзейства. А ў сатырычнай казцы гэты ж прыём падкрэслівае адмоўныя ўласцівасці рэальных сацыяльных тыпаў.

Казкі, запісаныя Сержпудоўскім, перасыпаны прыказкамі, прымаўкамі. Л. Бараг¹²⁴ тлумачыць гэта багаццем мовы палешукоў, схільнасцю палескіх казачнікаў да вобразна-паэтычных разваг аб учынках і дзеяннях сваіх герояў. Людзям, якія ў поце здабывалі сабе кавалак хлеба, спачувалі такім жа абяздоленым, як і самі, былі даспадобы прыказкі, укладзеныя ў вусны народнага заступніка Асілка: «Еш хлеб і людзям дай», «Жыві, спажывай да людзей не забывай». Прыказкі адлюстроўваюць бязрадаснае, поўнае гора і нягод жыццё народа: «Гараваў, працаваў, а дастатку не маў», «Як ні б'ецца, а яму нічога не даецца» і г. д.

У казцы «З чаго ліха на свеце» ў вусны паноў укладзены выразы класавага і прыгонніцкага характару: «Над мужыком трэба стаяць з бізуном над каркам ды яшчэ трымаць воз лазы за фальваркам», «У мужыка такая натура, што без бізуна свярбіць шкура».

Народ хацеў бачыць сваіх прыгнятальнікаў высмеянымі, зняважанымі, прыніжанымі. Для гэтай мэты выкарыстоўваюцца эпітэты, якія трапна характарызуюць адмоўных герояў. Эпітэты «ліхі, паганы, люты, дурны, злосны» ў сацыяльна-бытавых казках – своеасаблівыя дадаткі да слоў «пан, лакей, поп»: «Быў сабе адзін пан, ды такі паганы, злосны, што проста бяда» («Мужык і пан»); «Цяжка, вельмі цяжка было за ліхімі панамі» («Пану навука»). Стварэнню вобразаў адмоўных персанажаў дапамагаюць эмацыянальныя параўнанні: пан – «звер паганы», «чорт» («Пану навука»), з раскормленымі вепрукамі параўноўваюцца ксяндзы («Аб тым, як ксяндзы вылечыліся»).

¹²⁴ Бараг Л. Стыль беларускай народнай казкі // Полымя. 1967. № 10. С. 224.

Як правіла, станоўчы герой характарызуецца эпітэтамі *ўдалы, здатны* («Пану навука», «Поп»). Ужо ў пачатку апавядання эпітэт дае агульнае ўяўленне аб героі. У смеласці, адвазе і знаходлівасці Рымшы слухачы пераконваюцца пасля таго, як той чатыры разы правучыў пана.

Для характарыстыкі людзей, якія не з'яўляюцца ворагамі, але не карыстаюцца павагай у народзе, ужываюцца эпітэты *нядбалы, гультаяваты* («Няхай»), *паганая, ліхая* баба («Каваліха»), *языкатая, заядлая* («Калатня»).

Нярэдка эпітэты ўжываюцца іранічна: *добры, лагодны* пан, *жаласлівая* пані. «За паншчынай было добра, калі трапляўся добры пан. Было так добра, так добра, што не трэ і паміраць. Добры пан даглядаў сваіх мужыкоў, як родны бацька» («Пану навука»). Гэтыя словы гучаць злой іроніяй, бо сяляне ведалі паноў зусім іншымі – злоснымі, бязлітаснымі, бесчалавечнымі.

У сатырычных казках Сержпутоўскага падзеі разгортваюцца больш імкліва, чым у чарадзейных. У адрозненне ад апошніх апісанне прыроды ў сацыяльна-бытавых казках займае нязначнае месца. У большасці выпадкаў гэты мастацкі прыём служыць эпізодам, які не адыгрывае істотнай ролі ў разгортванні падзей. У казцы «Жаласлівая пані», напрыклад, прырода апісваецца ўсяго трыма сказамі: «Ночка была летняя, цёплая, аж парыла. Ужо даў Бог дзень. Сонейка паднялося высока...» Гэтая пейзажная замалёўка ўказвае на час, у які працягвалася оргія, наладжаная «жаласлівай» пані і яе сябрамі. Апісанне прыроды тут можна апусціць, і канва казкі не парушыцца, як гэта здарылася б, калі б казачнік апусціў апісанне прыроды ў казках «Музыка і чэрці» або «Бортнік».

Сацыяльна-бытавая казка часта выкарыстоўвае дыялогі. Як правіла, яны складаюцца з кароткіх трапных, вострых пытанняў і адказаў. У дыялогу праяўляюцца розум, знаходлівасць селяніна і дурасць, някемлівасць яго праціўнікаў. Гэты кантраст асабліва яркая бачны ў казцы «Мужык і пан». «Паведамленні» Стопака аб здарэннях у панскім маёнтку поўныя гумару, кпінаў з пана. Ён шырока ўжывае жартаўлівыя параўнанні, прыказкі, у сваіх адступленнях падкрэслівае жорсткасць пана, яго самадурства. Пытанні ж пана, наадварот, бязглуздыя, не да месца, слоўнік яго бедны, прымітыўны. Не разумеючы, аб чым гаворыць Стопак, пан злуецца, абзывае мужыка «галганам». Камічнасць казкі ўзмацняецца ўвядзеннем у мову пана скажоных польскіх слоў.

- Цо ж, і свінух спалісе? – пытае пан, даведаўшыся пра пажар.
- Згарэў, паночку.
- ...То і пакоі зпалілысен?
- Згарэлі, пане, суздром усё змокла, от як бы хто языком злізаў.

У дыялогу прыкметна праявілася творчая індывідуальнасць казачніка, багацце яго мовы, мастацкі талент.

Багатая і экспрэсіўная лексіка, поўны гумару дынамічны дыялог, перасыпаны трапнымі фразеалагізмамі, займальнасць і зладзённасць тэмы, вострая палітычная накіраванасць вызначылі жыццёвасць і папулярнасць вусна-паэтычнай народнай творчасці.

Аб папулярнасці казачных зборнікаў А. Сержпутоўскага сведчыць той факт, што многія творы, змешчаныя ў іх, неаднаразова перадрукоўваліся газетамі, часопісамі, выходзілі асобнымі кніжкамі. Так, казка «Хвароба над хваробамі» была змешчана ў зборніку «Нашай нівы» (Вільня, 1912), у «Беларускім календары “Нашай нівы”» (Вільня, 1913), у беларускім гаспадарчым календары «Рольнік» на 1931 г. (Вільня, 1930). У гэтым жа выпуску «Рольніка» ўбачыла свет казка «З чаго ліха на свеце». Казку «Упартая жанчына» перадрукаваў часопіс «Чырвоны сейбіт» (1927. № 16).

У 1929 г. у Вільні выйшла кніга «Беларускія (крывіцкія) казкі», складзеная з твораў, якія друкаваліся ў зборніку «Сказки и рассказы белорусов-полешуков».

У рэкламным дадатку ў канцы зборніка «Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў» пад рубрыкай «Выданні аддзела гуманітарных навук. Акадэмічная бібліятэка беларускіх пісьмен-

нікаў» ёсць спасылка на творы, якія выйшлі або неўзабаве ўбачаць свет. Побач з прозвішчамі М. Багдановіча, А. Гаруна, П. Базука, М. Гарэцкага, А. Ягорава, А. Астрэйкі ўпамінаецца прозвішча А. Сержпутоўскага і называюцца яго працы – «Отчет о поездке в Гомельскую губернию в 1926 году», «Беларускія казкі. 1927» і «Прымхі і забабоны. 1930».

Ведаюць і любяць казкі са зборнікаў А. К. Сержпутоўскага і ў нашы дні. Не заляжаліся на прылаўках кніжных магазінаў «Казкі і апавяданні Беларускага Палесся» (складальнік А. С. Фядосік. Мінск, 1965), «Беларускія народныя казкі» (складальнікі Г. А. Барташэвіч, К. П. Кабашнікаў. Мінск, 1981), «У трыдзевятым царстве» (складальнікі У. К. Касько, А. С. Фядосік. Мінск, 1995), поўнасю або часткова складзеныя з твораў, запісаных нашым славым земляком.

«У нейкім царстве, у нейкім гасударстве...», «Было тое так даўно, што нашым дзядам і прадзедам іх бабкі і дзяды апавядалі гэтую гісторыю...» Хто ў дзяцінстве не затойваў дыханне пры гэтых словах, абяцаючых захапляльнае падарожжа ў казку! Нават і зараз, калі мы сталі дарослымі, гэтыя словы вяртаюць у маленства, прымушаюць на нейкі час забыцца пра клопаты, справы, адпачыць душой. М. М. Прышвін гаварыў, што казка, легенда – гэта сувязь тых, хто прыходзіць, і тых, хто адыходзіць: «Стаў я на сцяжынку і ведаю дакладна, што рана ці позна пройдзе па ёй іншы чалавек. Слухаю казку і ведаю, што іншы чалавек прыйдзе і будзе слухаць яе. Сцяжынка і казка ў роднасці, гэта – сёстры, адну ў прыроду аддалі, другую – у сэрца чалавека».

Вякамі ішло чалавецтва сцяжынкамі казкі, легенды, падання, захоўваючы ў іх самае галоўнае – іх цэльнасць, светаўспрыманне, сцвярджаючы перамогу дабрыні, прыгажосці, ісціны.

У вянок народнай мовы

За чысціню роднага слова. Значны ўклад унёс Аляксандр Казіміравіч Сержпудоўскі ў развіццё беларускага мовазнаўства. Ён рэзка крытыкаваў дарэвалюцыйных дэмографаў, якія не лічылі беларускую мову самастойнай, адносілі тых беларусаў, што прызнавалі каталіцкую веру, да палякаў, а тых, што прытрымліваліся праваслаўнага веравучэння, – да рускіх. Свае думкі і назіранні аб гаворцы беларусаў-палешукоў Сержпудоўскі выклаў у грунтоўнай працы «Грамматический очерк белорусского наречия дер. Чудина Слуцкого уезда Минской губернии»¹²⁵. Этнаграфічны аддзел Рускага музея 25 кастрычніка 1908 г. высока ацаніў працу і пастанавіў надрукаваць яе ў сваім зборніку. Па незразумелых прычынах нарыс убачыў свет толькі ў 1911 г.

Асновай для напісання працы паслужылі запісы, зробленыя вучоным у 1906–1907 гг., а таксама назіранні і нататкі больш ранняга перыяду. Нарыс быў напісаны ў адпаведнасці з праграмай Аддзялення рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук, складзенай акадэмікам Я. Ф. Карскім, які даў яму высокую ацэнку.

У кароткім уступе даецца прыродна-геаграфічнае апісанне вёскі Чудзін і навакольных населеных пунктаў, прыводзяцца этнаграфічныя даныя аб іх жыхарах. Чудзін была ў той час адной з самых глухіх палескіх вёсак, схаваных сярод непраходных балот удалечыні ад шасэйных дарог і чыгункі.

Тутэйшыя жыхары рэдка выязджалі за межы сваіх вёсак, яшчэ радзей прыязджалі сюды людзі з іншых месцаў. «Такі замкнуты лад жыцця, – пісаў А. К. Сержпудоўскі, – садзейнічаў тым абставінам, што тут, больш чым у іншых месцах, захаваліся характэрныя рысы народнай гаворкі, старажытныя звычаі, прымхі і ўсе асаблівасці няхітрага жыцця палешука-беларуса, які моцна трымаецца ўсяго дзедаўскага і вельмі туга ўспрымае навізну» (Грам. очерк. С. 2).

Гэтыя абставіны, напэўна, і абумовілі выбар аб'екта даследавання вучонага. Да таго ж вёска Чудзін знаходзілася на радзіме Аляксандра Казіміравіча, які добра ведаў звычаі, адчуваў усе адценні гаворкі сваіх землякоў.

Для зручнасці ўвесь сабраны матэрыял размешчаны па параграфам.

Асобны раздзел нарыса прысвечаны фанетыцы, словаўтварэнню, сінтаксісу і лексіцы чудзінскай гаворкі. Сержпудоўскі падрабязна апісвае вымаўленне гукаў у розных фанетычных пазіцыях, параўноўвае агульнапрынятае і мясцовае вымаўленне асобных гукаў, адзначае ўплыў на беларускія гаворкі моў суседніх народаў (напрыклад, у паўднёвай частцы Мазырскага павета сустракаліся ўкраінскія *шо, що* замест беларускага *што*). Уважліва фіксуе вучоны націскі, у алфавітным парадку дае ўказальнік слоў пад націскам.

Мяккасць і напеўнасць гаворкі чудзінаўцаў вучоны тлумачыць спецыфікай беларускай мовы наогул. «Амаль паўсюдна ў Беларусі, – піша ён, – на месцы *д* і *т* мяккіх, г. зн. такіх, за якімі стаяць *ь, е, ё, і, я, ю, ь*, чуецца гук *дз*, вымаўляемы злітна і мякка, аналагічна мяккаму *ц*, якое, у сваю чаргу, замяняецца рускім *т*. Такім чынам гавораць: *пиць, ці́хо, будзе, дзики*» (Грам. очерк. С. 10).

Адзначаючы шматлікія факты ўзаемаўплыву беларускіх і рускіх гаворак, Сержпудоўскі піша, што ўплыў польскай гаворкі на беларускую быў значна меншым.

У беларусаў, пісаў А. К. Сержпудоўскі, «гук *г* не такі, як у польскіх словах *ганакъ (ganek), гузікъ (guzik)*, або нават у народных словах *руоска (розга)* і *маски (мозги)* *г* вымаўляецца так, як у кніжных словах *Гасподзь, Бог*, г. зн. як *h*, а не *g*» (Грам. очерк. С. 10).

¹²⁵ Сержпутовский А. К. Грамматический очерк белорусского наречия дер. Чудина Слуцкого уезда Минской губернии. СПб., 1911 (далей – Грам. очерк).

Каштоўным у працы Сержпутоўскага з’яўляецца, на наш погляд, спроба прасачыць за ўжываннем асобных гукаў, слоў у жывой, штодзённай і кніжнай мове. Так, ён аспрэчвае думку некаторых даследчыкаў, якія сцвярджалі, што ў тых выпадках, дзе ў кніжнай мове зычны павінен стаць перад Ъ, за якім ідзе галосны, у беларускай мове зычны звычайна ўзмацняецца.

«Такое агульнае правіла памылковае для дадзенай мясцовасці, – гаворыць вучоны, – і не ўласціва беларускай мове наогул. Приведзеныя прыклады і падобныя ім словы звычайна вымаўляюцца так: *вясіэлля* або *вяселле*, *ичаісце*, *бо́жае*, *суддзя́* і г. д.» (Грама. очерк. С. 11).

Цікавыя назіранні А. К. Сержпутоўскага над рытмамелодыкай гаворака чудзінцаў: «Тут гавораць мужчыны даволі павольна, а жанчыны некалькі хутчэй. Размова цячэ плаўна, без перапынкаў паміж словамі... Толькі пад уплывам якога-небудзь моцнага пачуцця, напрыклад гневу, страху і г. д., размова становіцца адрывістай, з вялікімі перапынкамі, некаторыя склады і нават цэлыя словы вымаўляюцца хутка, невыразна, або, як гавораць, праглынаюцца, а іншыя словы або склады ўзмацняюцца, прычым галосныя пад націскам як бы падвойваюцца» (Грама. очерк. С. 27).

Сержпутоўскі паказвае ролю суфіксаў у словаўтварэнні. На шматлікіх прыкладах ілюструе ўтварэнне з дапамогай суфіксаў назоўнікаў розных семантычных груп са значэннем прадметнасці, асобы, месца і г. д., а таксама розныя формы зменных часцін мовы – памяншальныя ад назоўнікаў, ступені параўнання ад якасных прыметнікаў.

Навуковай навізнай вылучаюцца параграфы, у якіх даследуюцца выпадкі ўжывання некаторых часцін мовы, выразаў, якія не ўпісваюцца ў агульнапрынятыя рамкі не толькі чудзінскай, але і наогул беларускай гаворкі.

Уяўляюць пэўную цікавасць у размове чудзінцаў дзеясловы *райці*, *сапці*, *перці*, *стрыгці*, *бёгці*, *лёгці*, *берагці*, *валакці*, *пагульваць*, *расхва́льваць*, *расхільваць*, *разгрэ́бваць*, *раско́льваць*, *разічываць*, прыслоўі, прыназоўнікі і злучнікі, якія заканчваюцца на *-лі*, *-ль*: *калі*, *даку́ль*, *паку́ль*, *атту́ль*, *атсю́ль*; на *-ма*, *-мо*, *-мі* – *лёжма*, *дарма* і *дарма́*, *дармо* і *дармо́* і г. д.

Своеасаблівы непаўторны каларыт мове чудзінцаў надаюць словы *але*, *алешака* (так), *уз* (ідзе паўз хату), *удойж* (*уздойш*); выразы *рабіць па канец рук* (дрэнна, без старання), *замест гэтага зрабіў другое*, *батицэ* (здаецца), *покатам* (лежачы побач), *пакомсе* (быццам бы), *сюдою* і *сюдама* (рухацца праз гэтае месца), *аднож* (між іншым).

Сюды ж можна аднесці асобныя складаныя словы: *трын-трава*, *перакаці-поле*, *даўга-носы*, *абяруч*, *выперадкі*, *рыжабароды*, *тайстаморды*, *галапята*, *самадзёлак* і інш. (Грама. очерк. С. 31–32).

Прыводзяцца ў нарысе і такія выразы, як *што маю пачаць?*; *не было ліха, да ўзяло і зрабілася*; *чым нагдырацца, лепш бы сам стаў рабіць*.

У марфалагічнай частцы нарыса Сержпутоўскі характарызуе схлонавыя формы назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, а таксама формы дзеепрыслоўяў. Як і ў папярэдніх раздзелах, тут прыводзіцца шмат слоў, характэрных для дадзенай мясцовасці.

Спецыяльны раздзел прысвечаны асаблівасцям сінтаксісу. У ім прыведзены шматлікія прыклады характэрных пабудов сказаў: *У часу голада людзі бы мухі ўміралі*; *У тых дзён і мякну паелі, а сяголета вымышляюць і хлёбам гардзяць*; словазлучэнняў: *навучыць розуму*, *навучыць ліхому* і г. д.

Вялікую каштоўнасць уяўляюць прыкладзеныя да нарыса «Матэрыялы для слоўніка», якія змяшчаюць звыш 2,5 тыс. слоў і фразеалагізмаў. Усе яны падзелены на 35 семантычных груп, што складаюць назвы прыродных з’яў, рэчаў сялянскага дамашняга ўжытку, адзення, птушак, хвароб, саслоўяў і званняў, рамёстваў і вытворчасці, раслін, дрэў і г. д.

Матэрыялы слоўніка ўраджаюць навізнай, вобразнасцю, сведчаць аб назіральнасці, мудрасці чудзінцаў. Гаворачы аб прыродзе, палешукі ўжывалі такія словы і выразы, як *зорка*, *птушачая дарога* (Млечны шлях), *тры каралі* (Арыён), *сітко* (плеяды); надвор’е характарызаваў прыметамі: *ясно*, *хмара*, *абалачок*, *хмура*, *снег валіць па бабінаму кускаму*.

Паняцце вёскі ўключала не толькі населены пункт у геаграфічным плане, але і вуліцы, дамы і хатнія пабудовы, іх элементы: вёска (сяло), вуліца, сядзіба, гаспода, хата, халупа, сенцы, камора, адрына, млын, свіран, варыўня, пограб, стог, скірда, царква, званіца, капліца, крыж, комін, прызба, свяцільня і г. д.

Дзякуючы матэрыялам слоўніка можна даведацца, як жылі, што пілі і елі, у што апра-наліся чужынцы, з кім знаходзіліся ў сваяцтве, класці ўяўленне пра рамёствы і сялянскую вытворчасць, пра людское і жывёльнае акружэнне.

У слоўніку шырока выкарыстаны словы і выразы, якія ўжываліся пры сватанні, на вяселлі (прыведы, запоіны або заручыны, завіванне, пярэзвы, пасаг), пры называнні характэрных гульняў і забаў (мяцеліца, гусак, каваль, бычок, лявоніха, казачок, чыжык). Прыводзіцца шмат ласкальных слоў (лебедзік, саколік, галубка, пташачка, сонейка, матачка і інш.).

Асобную групу складаюць прыказкі і прымаўкі, выслоўі, зычэнні, лаянкі: *Дабры вечар вам. Ці рады вы нам? Калі вы нам рады, дык і мы к вам да парады; Жонка ці звонка? Дзеткі ці гудуць?; Ліхім на безгалоўе, а добрым на здароўе* (Грам. очерк. С. 60).

Прыводзячы памяншальныя і ласкальныя ўласныя імёны (*Дар'я – Адарка, Адарачка; Анна – Гануся, Гануська; Праскоўя – Параска, Парахна; Іван – Янка, Яначка; Іосіф – Ёсін, Ёсіпка і інш.*), А. К. Сержпутоўскі заўважае, што ў адрозненне ад рускіх у палешукоў амаль што адсутнічаюць памяншальныя імёны. Дзяцей тут называлі тымі ж імёнамі, што і дарослых.

Сержпутоўскі дае кароткія тлумачэнні маларазумелым словам. Заканчваецца нарыс тэкстам казкі «Бусел», якую вучоны ў якасці ўзору запісаў з захаваннем усіх фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцей гаворкі чужынцаў.

Матэрыялы для слоўніка Сержпутоўскі выбраў пераважна з запісаных ім казак, легенд, паданняў. Перадаючы з вуснаў у вусны гэтыя творы, людзі ўзбагачалі іх новымі фактамі, шлі-фавалі, умела ўвязвалі з новымі гістарычнымі ўмовамі, выказваючы свае заповітныя мары і імкненні.

Матэрыялы слоўніка не страцілі свайго значэння і сёння, могуць быць выкарыстаны моваведамі, літаратарамі, этнографамі і фалькларыстамі, усімі, хто неабыхавы да ўчарашняга, сённяшняга і будучага Беларусі.

У 1907 г. у зборніку аддзялення рускай мовы і славеснасці Імператарскай акадэміі навук былі апублікаваны «Матэрыялы для изучения белорусских говоров», падрыхтаваныя Я. Ф. Карскім. У аснову іх леглі запісы, зробленыя ў мястэчку Ілья Вілейскага павета настаўнікам М. П. Альшуком. А. К. Сержпутоўскі напісаў на гэтую працу водгук¹²⁶. На думку рэцэнзента, мясцовы этнограф запісаў у адным населеным пункце такую колькасць беларускіх слоў і выразаў, што іх хапіла б на цэлы арыгінальны зборнік. Сваёй публікацыяй вучоны звярнуў увагу шырокай грамадскасці Расіі на прыгажосць, самабытнасць беларускай народнай лексікі, высокую культуру яе носбітаў, заявіў аб неабходнасці прыцягнення да шырокай збіральніцкай дзейнасці адукаваных людзей, якія добра ведаюць духоўнае і матэрыяльнае жыццё, звычаі і традыцыі свайго народа. Ён лічыў, што патрэбна наладзіць спецыяльную падрыхтоўку людзей, якія займаліся б назіраннямі над асаблівасцямі роднай мовы.

Высока Сержпутоўскі ацаніў тое, што, запісваючы словы з усімі адценнямі мясцовай гаворкі, Альшук прыводзіў факты з народнага жыцця, падмячаў найбольш характэрныя рысы народнага быту. У матэрыялах Альшука, падкрэслівае рэцэнзент, «заўважаецца многа фактаў для меркавання як аб гаворцы, так і аб этнаграфічных асаблівасцях беларусаў».

Аляксандр Казіміравіч пастаянна цікавіўся культурай свайго народа, гісторыяй яе вывучэння, радаваўся кожнай працы, прысвечанай праблемам фалькларыстыкі, этнаграфіі, славістыкі Беларусі. Рэцэнзуючы кнігу І. С. Свянціцкага «Возрождение белорусской письменности», апублікаваную ў 1908 г. у Львове, ён адзначаў, што ў ёй змяшчаюцца цікавыя звесткі аб

¹²⁶ Живая старина. 1908. Вып. 1. С. 252.

стане беларускай літаратуры, культуры, навукі, прыводзіцца мноства ўрыўкаў з твораў беларускіх пісьменнікаў і паэтаў, дзякуючы чаму шырокая грамадскасць Расіі можа пазнаёміцца з беларускай літаратурай.

Вялікую каштоўнасць працы бачыць Сержпутоўскі ў частых спасылках аўтара на шматлікія граматы, урадавыя акты, рукапісы XIII–XVI стст., якія сведчаць аб шпэркім развіцці самасвядомасці, навуковай думкі, пісьменнасці беларусаў. У той жа час ён не згаджаецца з І. Свянціцкім, які сцвярджае, што ў другой палове XVIII і ў пачатку XIX ст. гэты працэс на Беларусі поўнасьцю спыніўся. У вострай палемічнай форме на прыкладах творчасці Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, І. Лучыны Аляксандр Казіміравіч даказвае, што народная творчасць нагадвае сабой рэчку. Яна можа абмялець у сухі год, застыць у марозную сцюжу, але пойдучь дажджы, прыгрэе сонца, і рака зноў панясе наперад свае воды, бо поўніцца яна сотнямі ручайкоў, крыніц, якім наканавана вечнасць.

А. К. Сержпутоўскага радуе тое, што пасля працяглага застою ў час рэвалюцыі 1905/1907 гг. аднавілася выданне брашур, кніг, газет на роднай мове. Нараджаліся першыя легальныя беларускія газеты, у 1906 г. узнікла выдавецкае таварыства «Загляне сонца і ў наша аконца», якое пачало выдаваць кнігі на беларускай мове. У Магілёве ў 1905 г. было створана таварыства па вывучэнні беларускага краю. Невялікая група маладых дзеячаў беларускай культуры прыступіла ў Вільні да выпуску газет «Наша доля» і «Наша ніва», убачылі свет каля 50 нумароў газеты «Белая Русь».

Шмат увагі ўдзяліў А. К. Сержпутоўскі фанетычным асаблівасцям гаворкі жыхароў Палесся і ў прадмове «От собирателя» да зборніка «Сказки и рассказы белорусов-полешуков». «Пры запісванні была звернута асаблівая ўвага на правільную перадачу зваротаў мовы апавядальніка і, па магчымасці, на дакладнае адлюстраванне вымаўлення. Каб прыблізіцца да сапраўднага вымаўлення жывой беларускай гаворкі, мной прыняты фанетычны спосаб пісьма, для чаго ў рускі алфавіт уведзены наступныя знакі: *z*, *o*, нескладовае *й* і *e*», – пісаў вучоны¹²⁷.

Падкрэсліваючы своеасаблівасць мясцовага маўлення, ён заўважае, што рускае *г* сустракаецца даволі рэдка, пераважна ў словах, запазычаных з польскай і нямецкай моў. Гук *o* вымаўляецца як дыфтонг *yo* – адным гукам – і амаль заўсёды знаходзіцца пад націскам. Нескладовы *й* вымаўляецца коратка; заўсёды стаіць пасля галоснага гукa, без якога не ўтварае асобнага складу. Нават складовая літара *у*, якая стаіць у пачатку слова, у тым выпадку, калі папярэдняе слова заканчваецца галоснай літарай, пераходзіць у нескладовую *й*. Напрыклад: *Здуру йрэзайса аб сцену галавою*.

Такому змяненню падвяргаецца і гук *i*, калі ён стаіць пасля галоснага і не знаходзіцца пад націскам. Гук *e* вымаўляецца як закрыты дыфтонг *ьэ*, апошні амаль заўсёды знаходзіцца пад націскам. Акрамя таго, рускія гукі *e* і *ь* вымаўляюцца наступным чынам: *e* – як *юо* (дыфтонг) або нават як *йю* (трыфтонг) – адным гукам, а *ь* як *іэ* (дыфтонг).

Адзначаючы, што апошні дыфтонг цяжка ўлоўліваецца пры размове, Сержпутоўскі раіць, тым не менш, карыстацца ім пры пісьме, бо без яго губляецца своеасаблівы каларыт перадачы як высокага стылю старажытных помнікаў славянскага пісьменства, так і мовы асобных казачнікаў.

Параўноўваючы вымаўленне асобных гукаў у рускай і беларускай мовах, Аляксандр Казіміравіч заўважае, што гук *ы* ў Беларусі з'яўляецца больш прэдымі, чым у Расіі. Спалучэнне гукаў *дз* і *дж* у беларусаў вымаўляецца злітна, а слова *дождж* – як *дожджч*. Гукі, якія перадаюцца літарамі *я* і *е*, вымаўляюцца невыразна, асабліва калі на іх не падае націск, і нават зліваюцца.

¹²⁷ Сержпутовский А. К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков: материалы к изучению творчества белорусов и их говора. СПб., 1911. С. 1.

Такі сур'ёзны навуковы падыход да запісаў народных вусна-паэтычных твораў дазволіў Сержпудоўскаму данесці да нас казкі, паданні, песні нашых продкаў у тым выглядзе, танальнасці, з якімі ўспрымаў іх сам з вуснаў таленавітых беларускіх апавядальнікаў. Адсюль – сусветная вядомасць палескіх казачных, парэміяграфічных, песенных збораў.

У артыкуле «Беларуская народнасць і рэлігія»¹²⁸ А. К. Сержпудоўскі сцвярджае, што пры вызначэнні нацыянальнасці чалавека асноўнай прыкметай павінна служыць не рэлігія, а мова. Гэты тэзіс вучоны неаднаразова развіваў у сваіх навуковых працах, у дыскусіях з вучонымі, даследчыкамі. Лічачы мову, культуру народа галоўным крытэрыем у гэтых спрэчках, Сержпудоўскі зазначае: «...да гонару беларусаў, яны стойка вытрымалі невыносны прыгнёт на працягу цэлага шэрагу вякоў і ў чысціні захавалі сваю мову, звычаі і ўвесь уклад дамашняга і гаспадарчага побыту».

Вучоны патрабуе ад улад звярнуць увагу на цяжкае матэрыяльнае становішча беларусаў, дапамагчы ім хутчэй пазбавіцца ад непісьменнасці, культурнай адсталасці.

У гэтым жа нумары часопіса быў надрукаваны і другі артыкул А. К. Сержпудоўскага «К вопросу о белорусской орфографии»¹²⁹. У ім аўтар як бы працягвае размову аб нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, аб далейшым развіцці мовы, літаратуры і культуры.

Гаворачы аб нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, вучоны падкрэслівае, што ў плане яе павышэння зроблена вельмі мала. Не таму, што не было такога імкнення, жадання ў народа або адсутнічалі культурна-асветніцкія дзеячы. Бяда была ў тым, што «...усе гэтыя пачынанні пры старым рэжыме сустракалі непераадольныя перашкоды».

Асабліва востра ставіцца ў артыкуле пытанне аб неабходнасці выпрацоўкі адзінай арфаграфіі. Адсутнасць яе прывяла, па словах Сержпудоўскага, да таго, што беларуская літаратурная мова аказалася засмечанай паланізмамі, запазычаннямі з рускай і літоўскай моў. «Калі ж да гэтага дадаць, што мова гістарычных беларускіх актаў вельмі адрозніваецца ад сучаснай народнай мовы, то стане зразумела, якія разнастайнасці выяўляюцца як у мове, так і ў арфаграфіі беларускай літаратуры», – адзначаў Сержпудоўскі.

З мэтай назірання за найбольш адметнымі дыялекталагічнымі асаблівасцямі гаворак жыхароў паўночнай часткі Беларусі А. К. Сержпудоўскі распрацаваў падрабязную анкету з 33 пытанняў і разаслаў яе ў 1926 г. знаёмым беларускім моваведам, настаўнікам, якія пражывалі ў паўночных раёнах Беларусі (Віцебская, Магілёўская губерні)¹³⁰. Вось некаторыя з гэтых пытанняў: «Ці сустракаюцца выпадкі пераходу ненаціскага *а ў о?* Ці пераходзіць *е ў о(ё)* – (*ёсць, ідзёць*)? Ці сустракаюцца прыстаўкі галосных (*іржа*) і адпадзенне канчаткаў у назоўнікаў (*мам, Дунь, дзядзь*)?»

Асаблівую ўвагу Сержпудоўскі прасіў звярнуць на існаванне ў мове дзекання і цекання, цвёрдага *р* перад гукамі пярэдняга рада (*е, і*) і перад іншымі галоснымі, на канчаткі асабовых дзеясловаў у розных асобах адзіночнага і множнага ліку.

Вывучаючы беларускую мову як сродак зносінаў цэлага народа, Сержпудоўскі цікавіцца моўнымі асаблівасцямі розных раёнаў Беларусі. Наведаўшы ў 1920-я гг. Смаленскую, Віцебскую і Магілёўскую губерні, ён прыходзіць да вываду, што гаворка людзей, якія жывуць у гэтай мясцовасці, у многім адрозніваецца ад гаворкі насельніцтва Паўднёвага Палесся.

Разумеючы, што далёка не кожны рэспандэнт можа лёгка разабрацца ў тонкасцях дыялекталогіі, вучоны кожнае пытанне анкеты суправаджае кантрольнымі прыкладамі. Так, паставіўшы пытанне «Якія канчаткі маюць прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду?», вучоны дае прыкладную форму адказу: *добры* або *добрый*, *малады* або *маладой*, *ясны* або *ясный*.

¹²⁸ Чырвоны шлях. 1918. № 9-10. С. 25–26.

¹²⁹ Там жа. С. 26.

¹³⁰ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 584.

Рэспандэнт заставалася толькі звярнуць увагу на бытаванне гэтых ці іншых моўных форм, пры магчымасці дапоўніць пытанні новымі прыкладамі або адказаць адназначна: «Так» ці «Не».

Справіліся са сваёй задачай рэспандэнты ці не, нарэшце, ці ўбачыла свет работа Сержпутоўскага, на жаль, невядома. І тым не менш гэты прыклад сведчыць яшчэ аб адной вельмі важнай рысе вучонага – падмацоўваць свае здагадкі, вывады прыкладамі з практыкі, з жыцця народа.

Парэміяграфічная спадчына. Значную каштоўнасць для даследчыкаў духоўнай культуры беларускага народа мае рукапісны зборнік «Пословицы и поговорки белорусов». На працягу многіх гадоў А. К. Сержпутоўскі збіраў і запісваў народную фразеалогію, у тым ліку прыказкі, прымаўкі, выслоўі і г. д. Складзены ім зборнік беларускіх прыказак, прымавак і ўстойлівых выразаў змяшчаў 10000 тэкстаў і па колькасці запісаў пераўзыходзіў самыя буйныя дарэвалюцыйныя друкаваныя зборнікі¹³¹.

В. К. Бандарчык і А. С. Фядосік¹³², М. Я. Грынблат¹³³, спасылаючыся на Д. К. Зяленіна, прыводзяць лічбу 6225. Але гэта абвяргае сам А. К. Сержпутоўскі. У пісьме на імя прэзідэнта Акадэміі навук БССР ад 15 снежня 1939 г. чытаем: «17 жніўня 1939 года мной было адпраўлена заказное пісьмо кіраўніку Фальклорнай камісіі з просьбай паведаміць, як абстаяць справы з выданнем маіх 10 000 беларускіх прыказак, маючых, па прызнанню прадстаўнікоў Акадэміі, “вялікую навуковую і літаратурную каштоўнасць” і адносна якіх супрацоўнік Фальклорнай камісіі т. Грынблат у асабістай гутарцы са мной, якая мела месца ў 1935 годзе, паведаміў, што названыя вышэй прыказкі Беларускай Акадэміі навук мае намер надрукаваць, пасля чаго мне будзе выплачаны аўтарскі ганарар.

Але я да гэтага часу не толькі не атрымаў ніякага ганарару за сваю шматгадовую працу, але нават не атрымаў адказу, які лёс маіх беларускіх прыказак»¹³⁴. Як бачым, размова ішла аб выданні самага буйнога парэміяграфічнага збору.

На гэтую акалічнасць звярнуў увагу пры абмеркаванні рукапісу на пасяджэнні аддзялення этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства ў 1908 г. акадэмік Д. К. Зяленін. «У літаратуры маецца ўжо цэлы шэраг добрых зборнікаў беларускіх прымавак, – гаварыў ён. – Зборы Дабравольскага, Шпілеўскага, Ляцкага, Насовіча, калектыўныя зборнікі, надрукаваныя ў працах Шэйна і Гільтэнбранта, а таксама шэраг старажытных, маладаступных зараз зборнікаў Чачота, Дзмітрыева, Мальчэўскага і іншых. Зборнік Сержпутоўскага пераўзыходзіць усе гэтыя зборнікі багаццем матэрыялу, сістэмна сабранага ў адной пэўнай мясцовасці і запісанага з захаваннем фанетычных асаблівасцей мясцовых гаворак»¹³⁵.

Увесь фактычны матэрыял у зборніку быў размешчаны ў алфавітным парадку па пачатковай літары першага слова. Зяленін аднёс гэта да недахопаў навуковай працы.

Улічваючы той факт, што беларуская лексікалогія ўяўляла сабой амаль нескрануты пласт, з якім навуковая грамадскасць Расіі і Еўропы была незнаёма, вучоны раіў Сержпутоўскаму істотна пашырыць слоўнік, пазнаёміць чытача з прыгожай сакавітай народнай мовай, указаць канкрэтны адрас (вёску, прыход, павет), дзе запісаны пэўны твор, распрацаваць сучасную класіфікацыю прыказак і прымавак. На думку Зяленіна, варта было не толькі ўказаць на запа-

¹³¹ Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем. СПб., 1874 (3715 запісаў); Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник. Ч. 3. Пословицы. СПб., 1894 (крыху больш за 3000 запісаў).

¹³² Бандарчык В., Федосик А. А. К. Сержпутовский. Минск, 1966. С. 108.

¹³³ Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / складанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступны артыкул і каментарыі М. Я. Грынבלата. Мінск, 1976. С. 16.

¹³⁴ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 571.

¹³⁵ Отзыв д. чл. Д. К. Зеленина о трудах А. К. Сержпутовского. Отчет императорского Русского географического общества за 1908 г. СПб., 1909. Приложение к отчету, л. 19.

зычанасць асобных слоў, выразаў, але і падкрэсліць, што пэўнае слова, прыказка, прымаўка бытуюць толькі ў гэтым рэгіёне.

Паколькі многія паняцці былі невядомыя расійскаму чытачу, акадэмік прапанаваў даваць больш грунтоўнае іх тлумачэнне, указваць, дзе можна знайсці апісанне пэўнай рэчы, звычай, традыцый, выразаў і г. д. Адзначаныя недахопы акадэмік Зяленін назваў прыватнымі, якія маглі быць лёгка ліквідаваны. «Што ж тычыцца станоўчых бакоў абмяркоўваемай працы, – падкрэсліў ён, – то матэрыял, якім валодае складальнік, трэба назваць вельмі рэдкім па сваім багацці, веданне аўтарам мясцовай гаворкі і быту – выдатным»¹³⁶.

Высока ацаніў Зяленін і дадатак да слоўніка аб'ёмам у 158 старонак машынапіснага тэксту, які тлумачыў спіс і значэнне асобных слоў і выразаў многіх прыказак і прымавак. Зяленін выказаўся за тое, каб пасля дапрацоўкі зборнік Сержпутоўскага быў надрукаваны на сродкі Рускага геаграфічнага таварыства ў адным з навуковых выдавецтваў Пецярбурга або ў «Віленском временщике»¹³⁷. Па яго прапанове аддзяленне этнаграфіі РГТ прысудзіла А. К. Сержпутоўскаму малы залаты медаль¹³⁸.

У 1926 г. зборнік намерваўся выдаць Інбелкульт, аднак па невядомай прычыне ён не быў апублікаваны. Машынапісны экзэмпляр зборніка (лёс рукапісу невядомы) аказаўся ў архіве секцыі этнаграфіі і фальклору Інстытута гісторыі АН БССР. Падчас вайны зборнік разам з акадэмічным архівам быў захоплены нямецка-фашысцкімі акупантамі і вывезены ў Германію. У 1946 г. сярод матэрыялаў Радыёкамітэта, вярнутых на радзіму, была знойдзена і частка зборніка Сержпутоўскага. Захаваліся машынапісныя старонкі 1-99 і 127–186, якія змяшчаюць каля 5200 прыказак, прымавак, выслоўяў¹³⁹. Уцалелі таксама тытульны ліст з указаннем назвы працы «Пословицы и поговорки белорусов (материалы к изучению творчества белорусов и их языка)» і прадмова «От собирателя». На першай старонцы рукапісу стаіць афіцыйны штамп з указаннем друкаваць работу тыражом 500 экзэмпляраў.

Шмат цікавых звестак змяшчаецца ў прадмове «От собирателя». Сержпутоўскі піша, што ў зборнік трапілі прыказкі і прымаўкі, запісаныя ім у канцы мінулага стагоддзя ў Беларускай Палесі – паўднёвай частцы Слуцкага і паўночнай частцы Мазырскага павята Мінскай губерні. У большасці сваёй інфарматарамі былі пажылыя жыхары вёсак Чудзін, Будча, Колкі, Дзяніскавічы, Гаўрыльчыцы, Вялікі Рожан, Малы Рожан, Мазалі, Папоўцы, Люнгавічы, Старчыцы, Бучацін Слуцкага павята і Камаровічы, Бобрык, Лучыцы, Навасёлкі, Убібацька, Гарадзячыцы Мазырскага павята. Пры гэтым асабліва ўвага ўдзялялася падчас запісаў дакладнай перадачы тэкстаў, вымаўленню асобных гукаў. Навуковай каштоўнасці працы садзейнічаў фанетычны спосаб пісьма.

Запісы рабіліся пры кожным зручным выпадку: на начлезе ў полі, лесе, на пасеках, у млынах, ля кастра, у курнай сялянскай хаце. Галоўнае было – разгаварыць чалавека, дабіцца таго, каб ён адчуў сябе вольна і проста ў прысутнасці не знаёмых яму людзей.

Значнае месца ў прадмове адведзена гісторыка-геаграфічнай характарыстыцы мясцін, дзе рабіліся запісы парэміяграфічнага матэрыялу.

Мясцовасць... пакрыта лясамі і велізарнымі балотамі, якія прарэзаны рэкамі і ручайкамі, – гаворыцца ў прадмове. – Усе яны вельмі ціха нясуць свае поўныя воды ў раку Прыпяць. Сярод балот раскіданы запоўненыя цінай і зараслямі балотнай расліннасці рэкі і невялікія азёры, з якіх цэнтральнае

¹³⁶ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 571.

¹³⁷ Отзыв д. чл. Д. К. Зеленина о трудах А. К. Сержпутовского. Отчет императорского Русского географического общества за 1908 г. СПб., 1909. Приложение к отчету, л. 20.

¹³⁸ Известия РГО. 1909. Т. 4–6. С. 1–2.

¹³⁹ Дадзены экзэмпляр захоўваецца ў архіве Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору (ІМЭФ) АН Рэспублікі Беларусь, ф. 9, воп. 2, спр. 21.

месца займае даволі вялікае Князь-возера. Гэта мясцовасць справядліва носіць назву Беларускага Палесся ў адрозненне ад Пінскага і Зарэчнага Палесся, якія размешчаны па вярхоўях ракі Прыпяць і яе правых прытоках. Пінскае і Зарэчнае Палессе займаюць палешукі-пінчукі, якія па мове і сваіх бытавых рысах вельмі блізкія да бліжэйшых суседзяў – валынцаў, якія жывуць у паўночна-ўсходняй і паўночна-заходняй частцы Віленскай губерні.

Беларускае Палессе цягнецца шырокай паласой уздоўж ракі Прыпяці па сярэднім і ніжнім цячэнні яе левых прытокаў: Случы, Пцічы і Лані. Беларусаў, якія жывуць на Палессі, называюць «палешукамі» ў адрозненне ад беларусаў «палевікоў» або «літвінаў», месца жыхарства якіх – палявыя мясціны на ўсходзе і поўначы па цячэнню рэк Дняпра, Бярэзіны і Нёмана.

Палешукі – карэннае насельніцтва края, яны прамыя нашчадкі старажытных дрыгавічоў, якія жылі сярод балотаў і яшчэ да заснавання Рускай дзяржавы мелі горад Тураў, які захаваўся да гэтага часу ў выглядзе невялікага мястэчка. Ужо пазней сюды праніклі яўрэі, палякі – галоўным чынам памешчыкі і так званая дробная польская шляхта, велікарусы-стараабрадцы, цыганы, татары, літоўцы, латышы, украінцы і інш., якія пасяліліся галоўным чынам па берагах Прыпяці¹⁴⁰.

А. К. Сержпутоўскі піша, што, дзякуючы ізаляванасці палешукоў, адрэзаных ад усяго свету лясамі і балотамі, тут у чысціні захаваўся багаты фальклорны матэрыял. Ён адзначае плённы ўплыў, які аказвала творчасць беларусаў на фальклор суседніх народаў – рускіх, украінцаў, літоўцаў, падкрэслівае, што з гадамі многія запазычаныя творы ўсё больш і больш асімілююцца і трансфармуюцца, набываюць як па мове, так і па будове рысы творчасці карэннай нацыі.

Важным здаецца вывад Сержпутоўскага, што пад уздзеяннем казак, паданняў, песень, прыказак выпрацоўваўся светапогляд, жыццёвая мудрасць народа. Пры гэтым ён асабліва падкрэслівае ролю прыказак, паколькі ў іх адлюстроўваецца самабытнасць народа, высокі ўзровень яго разумовага і маральнага развіцця.

У многіх сваіх навуковых працах А. К. Сержпутоўскі звяртаў увагу на асобу казачнікаў, спевакоў, ад якіх запісваў шэдэўры вуснай народнай творчасці. Гэтай праблеме ўдзяліў ён значную ўвагу і ў дадзенай працы.

Хаця добрыя апавядальнікі трапляюцца даволі рэдка, – піша вучоны, – затое яны заўсёды прыцягваюць шмат слухачоў. Бо тут вусныя апавяданні замяняюць усю літаратуру, якой карыстаюцца адукаваныя людзі, і таму маюць велізарнае значэнне ў жыцці непісьменных. Пад уплывам апавяданняў, казак, прымавак і іншых прадуктаў вуснай народнай творчасці выпрацоўваецца часткова ўвесь светапогляд, уся жыццёвая мудрасць і ўсе этычныя ўяўленні цёмнага вясковага людзі. Як ужо было сказана вышэй, адукаваныя людзі, акрамя дамашняга і школьнага выхавання і зносін з сабе падобнымі, у вольны час, дзякуючы чытанню кніг, маюць магчымасць, гаворачы фігуральна, слухаць прамовы вялікіх і геніяльных людзей, павучыцца ў іх. Гэтыя непасрэдныя зносіны з адсутнымі або ўжо даўно памерлымі аўтарамі кніг, даступныя адукаванаму чалавеку, нярэдка даюць чытачу адказы на тыя або іншыя запыты духу і з'яўляюцца найвялікшым шчасцем, якое толькі дадзена разумнай істоце. Непісьменны чалавек пазбаўлены гэтага: ён вымушаны вучыцца толькі на прыкладзе вусных апавяданняў, бо слухаць чытанне кніг не заўсёды магчыма,

¹⁴⁰ Архіў ІМЭФ АН РБ, ф. 9, воп. 2, спр. 3.

ды, акрамя таго, кніжная мова наогул малазразумелая, асабліва беларусу, які ведае адну толькі сваю мясцовую гаворку. Да самага апошняга часу ў палескай частцы Беларусі больш або менш адукаваных людзей было вельмі мала, і паколькі кнігі друкаваліся на незразумелай царкоўнаславянскай або рускай літаратурнай мове, то такое чытанне не давала адказу на цікавячыя пытанні. Але ўласцівая чалавеку патрэбнасць адшукаць адказы на жыццёвыя пытанні выпрацавала любоў да твораў сваёй роднай народнай творчасці¹⁴¹.

У сваёй прадмове аўтар, на жаль, не называе канкрэтна, ад каго ён запісаў большасць асабліва цікавых прыказак і прымавак. Адказ на гэтае пытанне даюць шматлікія апавяданні, казкі, легенды з яго цудоўных зборнікаў, якія насычаны залацінкамі народнай мудрасці. У канцы іх ёсць указанні на аўтараў гэтых твораў: Рэдкі, Кулеш, Азёмша, Савіцкі, Бохмат, Круглік і інш.

Былыя супрацоўнікі А. К. Сержпутоўскага сцвярджалі, што ў справаздачах аб навуковай дзейнасці вучоны ўказаў далёка не ўсе напісаныя ім працы. Так, А. С. Бяжковіч расказаў аўтару гэтых радкоў, што ў 1917 г. на рабочым стане Аляксандра Казіміравіча бачыў невялікі зборнік прыказак і прымавак, запісаных рукой Сержпутоўскага. Жонка А. Супінскага, які працаваў разам з Сержпутоўскім у беларускім аддзеле Дзяржаўнага музея этнаграфіі народаў СССР, успамінала, што Аляксандр Казіміравіч не раз чытаў у іх доме ўласныя запісы песень, прыводзіў па памяці мноства арыгінальных прыказак, выслоўяў, загадак, якія, па яго словах, павінны былі неўзабаве ўбачыць свет.

Усё гэта наводзіла на думку, што недзе могуць захоўвацца яшчэ неведомыя працы Сержпутоўскага. І сапраўды, знаёмячыся з асабістым архівам Я. А. Ляцкага ў Інстытуце рускай літаратуры (Пушкінскі дом) у Санкт-Пецярбургу, я звярнуў у вагу на сшытак з надпісам: «Сержпутовский А. Белорусские пословицы и поговорки, записанные в Мозырском уезде»¹⁴².

У сшытку рукой А. К. Сержпутоўскага ў алфавітным парадку запісаны 493 прыказкі і прымаўкі з захаваннем асаблівасцей мясцовай гаворкі. Спачатку падумалася, што знойдзены сшытак з'яўляецца часткай зборніка «Пословицы и поговорки белорусов». Пасля супастаўлення тэкстаў высветлілася, што перад намі самастойная праца: супадалі толькі 58 тэкстаў.

Незразумела, чым выклікана складанне асобнага невялікага зборніка прыказак і прымавак, запісаных у Мазырскім павеце, і чаму яны не былі ўключаны ў агульны зборнік, падрыхтаваны да друку. Меркаванні, што да друку былі адабраны найбольш яркія тэксты, беспадстаўныя. Прыказкі і прымаўкі, запісаныя ў мазырскім сшытку, па сваіх ідэйна-мастацкіх якасцях не толькі не ўступаюць адабраным для публікацыі, але і ў некаторай ступені нават пераўзыходзяць іх. Думаецца, што ўключыць у зборнік новыя матэрыялы не дазволіў аб'ём рукапісу, вызначаны выдавецтвам. Як сведчыць перапіска А. К. Сержпутоўскага з кіраўніцтвам Інбелкульту адносна выдання яго прац, яму неаднаразова даводзілася скарачаць свае матэрыялы¹⁴³. Магчыма і такое: мазырскі сшытак Сержпутоўскі збіраўся выдаць невялікім лакальным зборнікам.

Увесь матэрыял Сержпутоўскі згрупаваў па тэматычных рубрыках, пададзеных у алфавітным парадку: «Абавязак», «Абмаўленне», «Абцяганне», «Адзінота» і г. д. Прынцып класіфікацыі парэміяграфічнага матэрыялу па асноўных паняццях-тэмах варта лічыць больш дасканалым, чым прынцып Адальберга і Федароўскага, якія сістэматызавалі матэрыял па апорным слове прыказкі. Прымаўкі Сержпутоўскага давалі шырокае ўяўленне пра шматлікія бакі вясковага жыцця, пра норавы, звычаі, мараль, заняткі беларусаў-палешукоў. У рубрыцы «Земляробства», напрыклад, нямала прыказак-прыкмет, абагульняючых шматвекавы гаспадарчы

¹⁴¹ Архіў ІМЭФ АН РБ, ф. 9, воп. 2, спр. 21, с. VI.

¹⁴² Архив ИРЛИ (Пушкинский дом) АН России, ф. 163, оп. 1, д. 39.

¹⁴³ Архіў РЭМ, ф. 139, воп. 2, спр. 64.

вопыт земляроба: «Без догляду зямля – круглая сірата», «Мятліца – хлеб дружыць», «У сошкі залатыя рожкі»¹⁴⁴.

Прыказкі і прымаўкі пад рубрыкай «Бяда» малююць гаротны стан сялян, якія жылі ў голадзе і жабрацтве: «Бяда бы дуда: пачне дуць, аж слёзы бягуць», «То не бяда, што ў жыце лебяды, няма горшай бяды, як ні жыта, ні лебяды», «Бяда ўсюды знойдзе», «Адкуль толькі тое ліха бярэцца, калі кепска живецца»¹⁴⁵.

Класіфікацыя прыказак і прымавак, прапанаваная Сержпудоўскім, хаця і мела шэраг пераваг перад алфавітным размяшчэннем матэрыялу, у той жа час не магла лічыцца дасканалай. Матэрыялы многіх рубрык былі падобныя па тэмах, змесце, не вытрымлівалася гістарычная паслядоўнасць у развіцці прыказак і прымавак, не захоўвалася функцыянальнае значэнне іх асобных катэгорый. На нашу думку, мэтазгодна карыстацца класіфікацыяй па асноўных сферах жыцця і быту народа, з якімі творы гэтага жанру непасрэдна звязаны.

М. Я. Грынблат вылучае дзевяць раздзелаў: прырода; гаспадарчая дзейнасць; праца, матэрыяльны быт; грамадскае жыццё; сям'я і сямейны быт; духоўнае жыццё, чалавек і яго якасці, мараль; агульныя разважанні; розныя павучэнні і жыццёвыя назіранні; прыказкі і прымаўкі савецкага часу¹⁴⁶. У сваю чаргу, раздзелы ўключаюць рубрыкі, якія ахопліваюць асобныя бакі жыцця народа, яго дзейнасць, сямейныя і грамадскія ўзаемаадносіны¹⁴⁷.

Значнае месца ў абодвух зборніках займаюць прыказкі пра зямлю-карміцельку: «Хто поле троіць, той хлеб кроіць», «Без догляду зямля – круглая сірата», «*Не звяжай на ўраджай, а жыта сей*», «*Уміраць збірайся, а поле пашы*». Яны цесна звязаны з народнай метэаралогіяй і народным календаром: «Май халодны – не будзеш галодны», «Дзе валошка, там хлеба крошка», «*Рэпу ды гарох не сей каля дарог*», «*Мокры май – жыта як гай*», «*Без прыкмет не будзе хлеба на абед*».

Аднак селянін разумеў, што лёс ураджаю перш за ўсё залежыць ад яго працы, адсюль прыказкі, якія праслаўляюць працавітага чалавека: «Дзе гаспадар ходзіць, там жыта родзіць», «Хто ў дождж косіць, той у пагоду награбе», «Работа хлеб салодзіць», «*Работа чалавека лечыць*», і, наадварот, прыказкі, якія асуджаюць ленаць, гультайства: «Не за сваё дзела не бярыся», «*Менш гавары, ды больш рабі*».

Многія прыказкі прысвечаны народным рамёствам: «Навучыўся сам – навучы іншых», «Што ўмець – за плячыма не насіць».

З асаблівай павагай ставіўся беларускі селянін да прафесій швачкі, каваля: «Не ўмееш шыць золатам, дык куй молатам», «*У каваля рукі па локці ў золаце*».

Адносіны да працы вызначалі, на думку народа, маральнае аблічча чалавека. Працавітасць, павага да прафесіі выступаюць у прыказках і прымаўках як катэгорыі прыгожага, узвышанага. Падкрэсліваючы гэта, У. Я. Гусеў пісаў: «Працоўная свядомая творчая дзейнасць чалавечага калектыву ляжыць у аснове эстэтычнага ідэалу народных мас заўсёды»¹⁴⁸.

Высока цаніліся на вёсцы прафесіі цесляра, бондара. Заняткі ж рыбака, паляўнічага, якія не дазвалялі забяспечыць сям'ю, сяляне адносілі да ліку несур'ёзных: «Юшкай сям'ю не пракарміш», «*У рыбака голыя бака, ды абед сыт, а ў стральца дым густы, ды абед пусты: ён пук і дзесяць грошай з рук*». Едка высмейваюць прымаўкі тых, хто працуе абы дзень да вечара, без душы: «Ці рабіў, ці не рабіў, абы бразгаў», «Не куецца ды плешчыцца», «*Нечага перад невадам рыбу лавіць*», «*У няўмекі рукі не баляць*».

¹⁴⁴ Архіў ІМЭФ АН РБ, ф. 9, воп. 2, спр. 83.

¹⁴⁵ Архіў ІМЭФ АН РБ, ф. 9, воп. 2, спр. 22.

¹⁴⁶ Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / складанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступны артыкул і каментарыі М. Я. Грынблата. Мінск, 1976. Кн. 1. С. 5–48.

¹⁴⁷ Для зручнасці пры аналізе фальклорных матэрыялаў машынапіснага зборніка А. Сержпудоўскага будзе выкарыстоўвацца звычайны шрыфт, рукапіснага – курсіў.

¹⁴⁸ Гусев В. Я. Эстетика фольклора. М., 1967. С. 272.

Гэтыя прыказкі і прымаўкі не страцілі свайго значэння і сэнна, іх можна і трэба выкарыстоўваць у выхаваўчай рабоце.

Значнае месца ў зборніках займаюць творы, якія адлюстроўваюць матэрыяльны быт селяніна дарэвалюцыйнай вёскі. Яны даюць уяўленне пра цяжкае жыццё беларуса-палешука, нясуць багатую інфармацыю аб яго гаспадарцы, расказваюць аб клопатах і перажываннях. М. Горкі пісаў: «Наогул прыказкі і прымаўкі вобразна фарміруюць увесь жыццёвы сацыяльна-гістарычны вопыт працоўнага народа»¹⁴⁹.

Старанныя гаспадары заўсёды карысталіся павагай у беларусаў: «Плача гумно без гаспадара, а хата без гаспадыні», «*Хата без хазяйкі, як пчолы без маткі*». Добры гаспадар павінен назапасіць сена для жывёлы: «Сена да Юр'я павінна быць і ў дурня». Дбайная гаспадыня абавязана не толькі выходзіць сваіх дзяцей, але і рыхтаваць ежу, быць ашчаднай: «З адных круп і каша, і суп», «*З аднае дзежкі трэба і хлеб, і ляпешкі*». На жаль, далёка не ў кожнай сялянскай сям'і круглы год вадзіліся мука і крупы. У зборніках вельмі мала твораў, якія гаварылі б аб дастатку ў доме беларуса-палешука. Большасць іх сведчыць аб страшэннай галечы, няўпэўненасці ў сваім будучым: «Галоднаму хлеб сніцца», «*Век смачна не пераесці, хараіша не перахадзіць*». Аднак нават у такім беспрасветным становішчы беларуса-палешука не пакідаў гумар: «Гора навучыць сала есці», «*Падзярыцца баімакі, дык будзіць асьмакі*».

Сярод прыказак і прымавак, аднесеных да раздзела «Грамадскае жыццё», асаблівай вастрынай вылучаюцца творы, накіраваныя супраць царскага самадзяржаўя, памешчыкаў, рэлігіі: «Надзеў ярмо, ды не скінеш», «*Ярмо лёгкае, а цяжка*».

Прыказка, як чуйны барометр, адклікалася на ўсе з'явы палітычнага жыцця. Свае адносіны да зямельных рэформ, ад якіх мелі карысць памешчыкі і буйныя землеўладальнікі, народ трапна выказаў у прыказках: «Кося, кося, каб толькі злавіць удалося», «*Кося, кося, у аглоблю, дам аброку, а там другою па боку*».

Насуперак сцверджанням асобных рэакцыйных дэмографаў аб тым, што беларускі народ, як ніякі іншы, верыў у добрага цара, народная мудрасць сцвярджала: «Горшага пекла няма, як тут», «*Брадзяга – усяму свету знявага, а сволач – цару помач*».

Спецыфікай беларускага парэміяграфічнага матэрыялу можна растлумачыць і наяўнасць у зборніках Сержпудоўскага прыказак і прымавак, якія высмейвалі паноў і памешчыкаў. Аналагічная рубрыка не сустракаецца нават у фундаментальных зборніках рускіх прыказак.

Вострая сатыра на паноў праяўляецца ў самых, на першы погляд, нечаканых словазлучэннях: «Свіння ў балоце, як пан у злоце», «*Пан багаты – яму добра, сабака калматы – яму цёпла*». Параўноўваючы ганарлівых паноў з сабакам і свіннёй, прыказка падкрэслівае нянавісць сялян да сваіх прыгнятальнікаў, жаданне высмеяць іх. Створаныя ў перыяд прыгоннага права і паслярэформенны час, многія прыказкі і прымаўкі сведчаць аб жорсткасці і бесчалавечнасці памешчыкаў і паноў, заклікаюць не верыць у іх дабрату: «Пан мякка сцеле, ды спаць колка», «*У пана ласка па парог*». У некаторых прыказках змяшчаецца прамы заклік да непакарэння ўладам: «Знойдзем дубінку і на панскую спінку», «*Хто гнецца, таго і гнуць*».

Без асаблівай павагі ставіўся беларускі селянін да царквы: «Радзіся, хрысціся, жаніся, памірай – за ўсё грошы аддай», «*Гразка ісці ў царкву, хіба хадзем у карчму*».

«Магчыма, ні ў адной з форм моўнай творчасці народа з такой сілай і так шматгранна не праяўляецца яго розум, так крышталёва не адбіваецца яго нацыянальная гісторыя, грамадскі лад, быт, светапогляд, як у прыказках»¹⁵⁰, – пісаў М. Шолахаў. Гэтыя словы адносяцца і да беларускіх прыказак і прымавак зборнікаў А. Сержпудоўскага.

Эгаістычнаму індывідуалізму прадстаўнікоў правячага класа народ супрацьпастаўляе сілы калектывізму, узаемадапамогі, грамады: «Дружна і горы раўняюцца», «*Моцны статак*

¹⁴⁹ Горький М. О литературе. М., 1953. С. 329.

¹⁵⁰ Шолохов М. А. Сокровищница народной мудрости // Пословицы и поговорки русского народа. М., 1957. С. III–IV.

чарадою, а людзі – грамадою», «З мірам гараваць, з мірам паміраць», «Грамада – вялікі чалавек». Высока цэніць народ традыцыйную гасціннасць, добрасуседства, спачуванне чужому гору.

Глыбокім сэнсам прасякнуты прыказкі і прымаўкі, якія характарызуюць сямейны быт беларускага селяніна, яго жыццёвы вопыт. Народжаныя ў сялянскім асяроддзі, гэтыя творы, натуральна, выражалі сялянскі погляд на жыццё. У чалавеку перш за ўсё паніліся працавітасць, розум, знаходлівасць, смеласць, цяпенне і, наадварот, высмейваліся ленасць, падман, хітрасць, бязвольнасць, а таксама п'янства і зладзейства.

У прыказках і прымаўках беларускі селянін адлюстравваў свае філасофскія погляды на жыццё і смерць, лёс і шчасце, дабро і зло, праўду і крыўду, сваё і чужое.

Прыказкі і прымаўкі матэрыялістычныя ў сваёй аснове. Рэлігійнаму вучэнню аб бессмяротнасці душы процістаіць разуменне таго, што ў свеце ўсё мае свой пачатак і свой канец: «Колькі ні жыві, а ўсё ж жыццё кароткае», «Ад смерці не адперці». Аднак песімізму ў гэтых творах няма. Жыццё дадзена чалавеку адзін раз. Яно не лёгкае, але пражыць яго трэба з карысцю для сябе і іншых: «Век звекаваць – усяго павідаць», «Век пражыць – не поле перайсці».

Жыццёвай мудрасцю, вопытам насычаны прыказкі і прымаўкі, у якіх размова ідзе пра чалавечую этыку, выхаванне дзяцей: «Які палец ні ўкусі, аднолькава баліць», «Без дзяцей ціха, ды на старасці ліха», «Вінавата хата, што спесціла Ігната», «Палажы гасцю ячынню лусту, а піанічнае слова».

Сваім паходжаннем многія прыказкі і прымаўкі абавязаны казкам, паданням, легендам, апавяданням. Вымаўленыя героем удалыя фразы, параўнанне западаюць у памяць слухачам і перадаюцца імі як крылатае слова, прыказка і прымаўка, выслоўе: «Сама пташка ў рукі не ўскочыць», «І не дай, і не лай».

Вялікая роля ў прыказках і прымаўках належыць рыфме, якая спрыяе вобразнасці, запамінальнасці твора: «На Іллю налью перапеч поўну печ», «Любіш спаць – любі і слаць».

Шырокае ўжыванне рыфмы ў парэміяграфічных творах, на думку А. К. Сержпутоўскага, тлумачыцца танічнай уласцівасцю беларускай мовы, дзякуючы чаму націск у словах не мае пастаяннага месца, як гэта назіраецца, напрыклад, у французскай мове. Акрамя таго, нескладовыя *i* і *й*, якія стаяць пасля галосных гукаў, даюць магчымасць размяшчаць словы так, каб атрымліваўся вершаваны памер. Адсюль – напеўнасць, меладычнасць, прыгажосць беларускай мовы.

У той жа час вучоны сцвярджае, што толькі таленавіты апавядальнік можа з усімі адценнямі, на якія здатна народная мова, данесці да слухача той ці іншы вусна-паэтычны твор, дадаючы ад сябе розныя падрабязнасці, упрыгожваючы іх рыфмамі, рознымі тропамі і фігурамі.

Як правіла, кожная прымаўка складзена з дзвюх аднолькавых або блізкіх па памеры частак: «Пастух рад лету, а пчылы цвету», «Купіў бы сяло, ды грошай гало». У той жа час нярэдка сустракаюцца і складаныя творы, якія маюць чатыры і больш часткі: «Што было, тое бачылі, а што будзе – пабачым ці пачуем, калі будзем жывы», «Непавінныя слёзы дарма не мінаюць, падуць на бел камень – камень прабіваюць».

У зборніках акрамя прыказак і прымавак ёсць гумарэскі, каламбурны і іншыя кароткія, часцей гумарыстычныя і сатырычныя творы. У іх адлюстроўваюцца розныя бакі жыцця і быту беларускага селяніна: «Сёння паабедзем, а як заўтра – не ведаем», «Мае бацькі добра жылі, а я лепш: у іх хлеб ёсць, а солі няма, соль ёсць, хлеба няма, а ў мяне ні хлеба, ні солі».

Большасць прыказак і прымавак зборнікаў А. К. Сержпутоўскага маюць эстэтычную і грамадскую каштоўнасць. Усталёўваючы гуманныя ідэі, аптымізм, яны ў той жа час нясуць у сабе рознабаковыя веды аб жыцці, абагульняюць багатыя працоўны вопыт народа, яго маральныя ідэалы, выступаюць супраць зла і несправядлівасці.

Аднак не ўсе матэрыялы раўнацэнныя ў ідэйных і мастацкіх адносінах. Сустракаюцца творы, якія перадаюць далёкую ад народа ідэалогію. Прыказкі і прымаўкі, што былі складзены

панамі і духавенствам, а потым трапілі ў народнае асяроддзе, вучаць пакорнасці, угодлівасці: «Ад паклону галава не баліць», «Панскі бой не ўкор», «Чым галей, тым смялей», «*Мужык п'е, як у лейку лье, а як прыйдзеца плаціць, то бы свіння глядзіць*». Многія прыказкі і прымаўкі прыніжаюць годнасць жанчыны: «У бабы розуму не пытай», «*Жонцы не вер дома, а каню ў дарозе*».

І ўсё ж, нягледзячы на гэтыя і іншыя недахопы, парэміяграфічныя зборнікі А. К. Сержпутоўскага маюць вялікую навуковую каштоўнасць, уносяць неацэнны ўклад у беларускую і сусветную фалькларыстыку. Заслуга вучонага ў тым, што ён захаваў для нашчадкаў скарбы народнай мудрасці беларусаў.

Сплаў думкі і мудрасці. Побач з прыказкамі і прымаўкамі ў рукапісным зборніку А. К. Сержпутоўскага налічваецца 536 выслоўяў, змешчаных пад рознымі рубрыкамі, а ў рукапісным сшытку беларускіх прыказак і прымавак, адшуканых аўтарам гэтай кнігі ў архіве Я. А. Ляцкага ў Пушкінскім доме ў Санкт-Пецярбургу, – звыш 70.

У невялікай прадмове да першага зборніка, названай збіральнікам «Хадзячыя сялянскія выслоўі. Матэрыялы да вывучэння беларускай мовы і этнаграфіі», гаворыцца, што асноўная частка матэрыялаў запісвалася ў Кругавіцкай воласці Слуцкага павета на працягу 1884–1915 гг. Сержпутоўскі меў спачатку намер выкарыстаць выслоўі як адну з важнейшых крыніц пры напісанні лінгвістычных прац па беларускай мове. Але неўзабаве дыяпазон збіральніцкай дзейнасці вучонага значна пашырыўся – ён захапіўся запісамі песень, казак, загадак, прымавак. Многія з гэтых народных твораў уключалі выслоўі, якія былі цікавымі не толькі ў мовазнаўчым аспекце, але і ў эстэтычным, філасофскім.

«...Помнікі вусных народных твораў, – гаворыцца ў прадмове, – нельга акурата падзяліць паасобку, бо яны заўсёды ў вуснах людзей выяўляюцца паміж сабою ў цеснай сувязі. Вось затым усялякія хадзячыя выслоўі, як, напрыклад, прывітанні, лаянкі, праклёны і іншыя характэрныя сказы, плятуцца разам з загадкамі, прыказкамі і іншымі слоўнымі твораў і робяць прыгожы вянок з жывых кветак народнай мовы. Тут малюнкава адбіваюцца выпешчаныя вякамі выразы агульнай народнай думкі і мудрасці»¹⁵¹.

Тлумачачы прычыны ўключэння ў зборнік некаторых недарэчных выказаў, лаянак, праклёнаў, Сержпутоўскі падкрэслівае, што яны не характэрныя для беларускіх сялян, уяўляюць сабой «сляды даўно аджыўшых рыс народнага жыцця». Такія выслоўі сведчаць пра адносіны людзей да прыроды і свайго жыцця, даюць багаты матэрыял як мовазнаўцу, так і этнографу.

Паколькі Сержпутоўскі не даў дакладнага азначэння тэрміна «выслоўе», не прапанаваў сваёй уласнай класіфікацыі, давядзеца разглядаць сабраны ім матэрыял па схеме, дадзенай іншымі даследчыкамі гэтага жанру.

Спачатку крыху гісторыі. Выслоўі ўвайшлі ва ўжытак адначасова з прыказкамі і прымаўкамі. Гэта можна прасачыць на прыкладзе парэміяграфічных зборнікаў П. М. Шпілеўскага¹⁵², У. М. Дабравольскага¹⁵³, Я. А. Ляцкага¹⁵⁴, І. І. Насовіча¹⁵⁵, М. Федароўскага¹⁵⁶. Як правіла, яны не вылучаліся ў асобныя раздзелы і друкаваліся побач з прыказкамі і прымаўкамі. Упершыню

¹⁵¹ Архіў ІМЭФ АН РБ, ф. 9, воп. 2, спр. 21, с. VII.

¹⁵² *Шпилевский П. М.* Народные пословицы с объяснением происхождения и значения их // Москвитянин. 1852. Ч. 4. № 16; *Ён жа.* Белорусские пословицы // Изв. Имп. АН по отд-нию рус. яз. и словесности. 1853. Т. 2 (приложение).

¹⁵³ *Добровольский В. Н.* Смоленский этнографический сборник. СПб., 1894. Ч. 3. Пословицы.

¹⁵⁴ *Ляцкий Е. А.* Материалы для изучения творчества и быта белорусов. М., 1898. Т. 1. Пословицы, поговорки, загадки.

¹⁵⁵ *Носович И. И.* Белорусские пословицы и поговорки // Изв. Имп. АН по отд-нию рус. яз. и словесности. 1852. Т. 1; *Ён жа.* Сборник белорусских пословиц. СПб., 1855; *Ён жа.* Белорусские пословицы // Записки РГО. 1867; *Ён жа.* Дополнение к «Сборнику белорусских пословиц» // Записки РГО. 1869; *Ён жа.* Сборник белорусских пословиц. СПб., 1874.

¹⁵⁶ *Federowski M.* Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Warszawa, 1935. Т. 4.

паспрабавалі гэта зрабіць П. В. Шэйн¹⁵⁷ і М. Я. Нікіфароўскі¹⁵⁸. П. Шэйн пад рубрыкамі «Прывітання і пажадання», «Бажба», «Клятвы і праклёны» надрукаваў каля 90 выслоўяў.

Шмат увагі ўдзяляў запісам, сістэматызацыі, друкаванню народных выслоўяў М. Я. Нікіфароўскі. На працягу 1910–1928 гг. ён апублікаваў каля 1400 запісаў. У 1928 г. на старонках навуковага выдання Інбелкульта ўбачылі свет яшчэ 800 тэкстаў.

М. Нікіфароўскі першым сярод беларускіх фалькларыстаў паспрабаваў даць азначэнне жанру выслоўяў. Ён называў іх «напаўпрыказкамі-напаўпрымаўкамі», а таксама «крылатымі словамі», «лятучымі словамі», «неперакладальнымі словамі». Побач з выслоўямі Нікіфароўскі апублікаваў шмат фразеалагізмаў у вузкім сэнсе гэтага паняцця, якія не мелі закончанасці выразу, што з’яўляецца важнейшым элементам выслоўя: «балі-балаваць», «гоц-гоц», «коль-коль» і г. д.

У асобныя раздзелы і рубрыкі паспрабаваў скампанаваць выслоўі М. Федароўскі: скоратворкі, дыялогі, вітання, благаславенні, просьбы, застольныя тосты, кпіны, жарты. На жаль, і ён не пайшоў далей у вывучэнні гэтага маладаследаванага жанру.

Шмат зрабіў у справе збірання і вывучэння выслоўяў вядомы даследчык вусна-паэтычнай творчасці беларусаў прафесар Ф. М. Янкоўскі. У зборніку «Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі», апублікаваным у 1957 г., ён вылучыў асобны раздзел устойлівых народных выразаў, у пераважнасці параўнанняў (585 запісаў).

У другім зборніку Янкоўскага «Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы», які выйшаў у 1962 г., у раздзеле «Фразеалагізмы і іншыя ўстойлівыя выслоўі», змешчана звыш 900 параўнанняў, каля 300 добразычлівых і жартоўных пажаданняў, жартаў і каламбураў, 57 зламысных пажаданняў-пагроз, прыказак-праклёнаў.

У 1979 г. убачыў свет трэці зборнік Янкоўскага «Беларускія народныя параўнанні: Кароткі слоўнік», у які ўвайшлі больш за 1700 выразаў. Частка з іх пачэрпнута з друкаваных крыніц, частку склалі ўласныя запісы вучонага.

Значны ўклад у справу збірання, вывучэння, сістэматызацыі выслоўяў унёс М. Я. Грынблат. Складзены і выдадзены ім том «Выслоўі»¹⁵⁹ не мае сабе роўных па колькасці змешчанага ў ім матэрыялу – 19 186 запісаў. У ім шырока выкарыстаны матэрыялы са зборнікаў М. Федароўскага, І. Насовіча, П. Шэйна, Ф. Янкоўскага, шматлікіх дыялектных і краёвых слоўнікаў, з архіўных крыніц, розных запісаў апошніх гадоў. Вялікая частка запісаў надрукавана ўпершыню.

Увесь матэрыял сістэматызаваны па раздзелах і падраздзелах з улікам жанрава-функцыянальных прыкмет у алфавітным парадку.

Пры падрыхтоўцы тома да друку складальнік імкнуўся захаваць лексічныя і марфалагічныя асаблівасці тэкстаў, прытрымліваючыся пры гэтым існуючых норм беларускага правапісу.

Навукова абгрунтаваны характар носяць прапанаваныя М. Я. Грынблатам класіфікацыя выслоўяў па раздзелах і рубрыках, а таксама каментарыі, якія ўключылі паказальнік збіральнікаў і геаграфічны паказальнік.

У «Русско-белорусском словаре» (Мінск, 1991) выслоўе называюць «афарызмам». У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (Мінск, 1977. Т. 1. С. 577) пра выслоўе гаворыцца: «Глыбокая па зместу думка, выказаная невялікай колькасцю слоў». Выслоўямі падчас называюць афарызмы, асобны від прыказак і прымавак рэзка выражанага гумарыстычнага характару.

¹⁵⁷ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1893. Т. 2. С. 503–515.

¹⁵⁸ Никифоровский Н. Я. Полупословицы и полупоговорки, употребляемые в Витебской Белоруссии // Записки Северо-Западного отдела РГО. Вильна. 1910. Кн. 1. С. 197–207; 1911. Кн. 2. С. 142–154; 1912. Кн. 3. С. 300–303; Ён жа. Напаўпрыказкі, напаўпрыслоўі // Працы кафедры этнаграфіі. Мінск, 1928. Т. 1. С. 81–115 (Запіскі аддзела гуманітарных навук ІБК, кн. 4).

¹⁵⁹ Выслоўі / складанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступны артыкул і каментарыі М. Я. Грынблата. Мінск, 1979.

Не адмаўляючы катэгарычна ніводнага з вышэйназваных прыкладаў, адзначым, аднак, што найбольш дакладнае азначэнне гэтаму тэрміну даў М. Я. Грынблат у сваёй прадмове да тома «Выслоўі»: «Выслоўе – гэта разнастайныя трапныя і дасціпныя выразы, часцей гумарыстычнага характару, якія пазбаўлены элементаў афарыстычнасці і павучальнасці, уласцівых прыказкам, а толькі нібы жартам, мімаходзь прыкмячаюць і падкрэсліваюць тую або іншую з’яву, дробную бытавую падзею, асобную рысу ў характары чалавека, у паводзінах жывёлы, у стане прыроды»¹⁶⁰.

Вялікую групу выслоўяў складаюць творы, якія нагадваюць прыказкі і прымаўкі. У аснове іх ляжаць трапныя, дасціпныя, смешныя выразы, пададзеныя часта ў дыялогавай, рыфмаванай форме: «Ані да рады, ані да звады» (1,121)¹⁶¹, «Ані бока, ані вока» (там жа), «Але то было, ды з вадою паплыло» (1,50), «Аптэка для смерці чалавека» (1,139).

Падобна прыказкам і прымаўкам выслоўі высмейваюць гультайства: «Годзе табе кляпаць, калі ж ты будзеш касіць?» (1,84), «Ім абы бібікі перабіваць» (1,44), «На чэраве (лысіне) боб малоціць» (1,47), хцівасць, помслівасць, зайздроснасць: «З’еў яго жывога з патрахамі» (1,38), «Злуе, сябе за хвост грызе» (1,90), «Будзе людзям у вочы глядзець ды слюнку каўтаць» (1,73).

Да групы агульных выслоўяў варта аднесці кароткія жарты, каламбуры, у якіх адлюстраваны розныя бакі чалавечага жыцця – ад жартаўлівых кпінаў з чалавека, які спазніўся да стала: «Быў квас, ды не было вас, а як сталі квасіны (стаў квасік, засталіся квасіны), тады вас чэрці ізнасілі (узнасілі)» (1,35), «Спазніўся кашы пахлябаць ды чужое расказаць» (1,132) да сацыяльнага выкрыцця існуючага ладу: «Божачка, божачка! Нас нямножачка, і тым няма дзе дзецца» (1,38), «Добра яму смяяцца, якаво то нам, сіратам?» (1,22), «Лічы, хіба лапці разуўшы» (1,27), «Пяшочкам з мяшочкам» (1,26).

Шмат гумару, дасціпнасці ўвабралі ў сябе выслоўі, пабудаваныя ў форме кароткіх дыялогаў: «Ці прывёз гасцінца? – Не гасцінцам ехаў»

, «Чаму ты, чорце, у пекле жывеш? – Бо я тут прывык» (1,77).

На кожны жыццёвы выпадак прызапасіў народ жартоўную заўвагу, на кожнае пытанне – дасціпны адказ. Калі гаворка заходзіла пра занадта цікаўнага, гаварылі: «Вушы развесіў ды слухае» (1,59), у адрас не вельмі кемлівага чалавека казалі: «Галава на плячах, каб торба не звальвалася» (1,60). «Гэта ж табе не дроздзікі» (1,132), «Гэта не лапці сплесці» (1,38) – казалі людзі няўмекам, аматарам працаваць абы-як.

Глыбокі падтэкст маюць складаныя выслоўі, якія змяшчаюць прыметнікі, азначэнні: «Тады будуць у яго людзі, як чорны вол на нагу наступіць» (1,21), «Тады хіба перастане, як сарока бела стане» (1,3). Шырока ўжываліся простыя выслоўі, якія насілі характар канстатацыі: «Дам малайцу гарбуза» (1,8), «Ён свінням хвасты накручвае» (1,44), «А асьмакі трэба на зараз» (1,136).

Значную цікавасць уяўляюць выслоўі, што замацаваліся ў літаратуры: «Ёкнуць не паспеў, як на яго мядзведзь насеў» (1,128), «Залез у даўгі па самыя вушы» (1,126), «Надаеў мне горш горкае рэдзькі» (1,48), «Па гэтых дарогах толькі гаршкі вазіць» (1,66), «Пайшоў сабакам сена касіць» (1,26), «Рада баба, што дзед утапіўся, аж ліха яму надало – за куст ухапіўся» (1,65), «Багатая, рылатая – вельмі пышна, а бедная голая, як у садзе вішня» (2,16).

Трэба адзначыць, што ў палешукоў не было звычайна наладжваць госці без усялякай на тое прычыны. На вячорках, пасядзелках ніколі не пілі гарэлку, не было заведзена сустракаць любога, хто пераступіць парог хаты, пляшкай. Можна, таму і не існавала ў тыя далёкія часы праблем з выхаваннем і перавыхаваннем п’яніц, а тым больш лячэннем алкаголікаў, як у наш

¹⁶⁰ Выслоўі / складанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступны артыкул і каментарыі М. Я. Грынבלата. С. 5.

¹⁶¹ Лічба 1 у дужках азначае машынапісны экзэмпляр А. К. Сержпутоўскага «Сборник белорусских пословиц и поговорок», а лічба 2 – «Белорусские пословицы и поговорки, записанные в Мозырском уезде». Другая лічба ў дужках пасля коскі азначае парадкавы нумар, пад якім надрукавана ў зборніках пэўнае выслоўе.

час. І не таму, што нашы дзяды не ўжывалі віна. Яны цвёрда прытрымліваліся думкі, што «не дорага піва п'янае, а дорага пасядзенейка».

На сямейныя ўрачыстасці звычайна запрашаліся самыя блізкія – радня, суседзі. Яны добра ведалі адно аднаго, сустрэча прыносіла ім радасць, магчымасць адвесці душу пасля напружаных працоўных будняў, павесяліцца. Тут у поўнай меры праяўляўся дасціпны сялянскі гумар, сыпаліся вострыя жарты, каламбуры, прыгаворкі, зычэнні.

Кожная ўрачыстасць патрабавала выканання пэўных рытуалаў, этыкету, паводзін як з боку гаспадароў, так і з боку гасцей. Звычайна за сталом, на якім стаяла віно, сядзелі адны дарослыя, моладзь дапускалася за стол толькі на вяселлі, пры провадах юнакоў у армію і тады, калі вярталіся са службы. Напоўнены кубак перадаваўся па крузе, пачынаючы ад гаспадара. Як толькі апошні мужчына выпіваў кілішак, у ролю ўваходзіла гаспадыня. «Сілкуйцеся, што Бог даў» (1,34), – запрашала яна гасцей. «Ешце, госцейкі, ужывайце, толькі ў кішэні не хавайце» (1,35), – жартам падтрымліваў жонку муж. Калі ў хату заходзіў госць, які спазніўся, ён замест прывітання казаў: «Віншую, бо гарэлку чую» (1,50). «Харошым людзям і мы рады будзем» (1,47), – гаварыла гаспадыня, усаджваючы госця на свабоднае месца, гаспадар падносіў кілішак віна.

Якое ж вяселле без тостаў і зычэнняў у адрас гаспадароў, віноўнікаў урачыстасцей? «Жыць ды маладзец, багацце ды дабрэць!» (1,126), «Каб дзетак напладзілі і нагадвалі» (1,91), «Каб здаровы былі ды багаты, ды гаршком грошы мералі» (1,92), «Каб праўнукаў дачакаліся ды гора не зналі» (1,91), – чулася з усіх бакоў.

«Хата не багатая, а хлеб ёсць» (1,79), «Больш у Бога дзён, як у нас каўбас» (2,22), – сціпла адказвалі гаспадары на гэтыя пажаданні.

Зычэнні пераходзілі ў жартоўныя кпіны. «Апанас, не пі пра запас» (1,75), – звяртаўся нехта з гасцей да сябра, які занадта завіхаўся каля бутэлькі. «Аб'еўся куцці, не магу ні сапці, ні храпці, хіба да кумы пайсці» (1,66), – пад рогат мужчын гаварыў кум, намерваючыся вылезці з-за стала, каб пайсці ў сенцы і пакурыць на свежым паветры.

«Дзякуй Богу за абед, што наеўся дармаед» (1,97), – падтрымлівалі кума суседзі за сталом. На пытанне гаспадароў, ці добра сябе адчувалі госці, чуўся адказ: «Дзякуй за пачостку» (1,34), «Усяго было, толькі прымусу не было» (1,36).

Вызначальнымі рысамі характару беларуса-палешука былі дабрата, чуласць, ветлівасць. Сустрэкаючыся на вуліцы, заходзячы ў памяшканне, людзі звярталіся адно да аднаго з пажаданнямі добрага здароўя, дабрабыту. «З коласа – аселіна, з зярнятка – аладка» (1,126), «Каб з таго семечка ды завялося б насенечка», – зычылі гаспадару на таку. «Няхай ідзе на спаżyтак» (1,92), – гаварылі гаспадыні, якая даіла карову, даглядала жывёлу. «З добрым парам!» (1,91) – жадалі чалавеку, які ішоў у лазню або вяртаўся з яе. Нават на чханне ў палешука знаходзіліся добрыя словы: «Будзь здароў, як дуб, ды моцны, як зуб» (1,92), «Вялікі расці» (там жа).

З сёвай даўніны, багатай на анемічныя ўяўленні пра акаляючы свет, дайшлі да нас зычэнні-засцярогі, якія нечым нагадваюць замовы: «Каб з вашай лёгкай рукі разжыцца» (1,126), «Не перад ноччу кажучы» (1,30), «Не пры нас (вас) кажучы» (там жа), «Няўрокам гаворачы (кажучы)» (1,75). На нашу думку, менавіта асобныя выслоўі былі тым першасным матэрыялам, з якога пазней выраслі многія замовы.

Асобную групу выслоўяў складаюць прысягання. Цікава, што да гэтых твораў выклікана як іх вобразнай мовай, так і адлюстраваннем у іх светапогляду, маральна-этычных і эстэтычных норм народа, у прыватнасці такіх яго рыс, як праўдзівасць, сумленнасць, адказнасць. Каб пераканаць субяседнікаў у праўдзівасці ўласных слоў, абяцанняў, учынкаў, нашы продкі прыцягвалі ў сведкі душу, зямлю, сонца, а з пашырэннем хрысціянства – Бога: «Дапраўды!», «Дадушы!», «Дальбог!», «Далібожта!», «Каб з гэтага месца не сышоў!», «Каб я так сонца аглядаў!» (1,18).

Сустрэкаюцца прысягання са спасылкай на сябе, дзяцей: «Каб я так дыхаў» (1,18), «Каб я так сваіх дзяцей аглядаў» (там жа). Нярэдка прысяганне суправаджалася рытуальнымі дзеяннямі. Каб даказаць справядлівасць сваіх слоў, людзі становіліся на калені, цалавалі зямлю або нават клалі яе ў рот і глыталі, білі сябе ў грудзі кулаком. На апошнюю акалічнасць указваў у вершы «Разлад» Янка Купала:

Куды ні глянеш – б'юць у грудзі,
Што значыць – правільныя людзі¹⁶².

Цяжка растлумачыць, чаму так мала дайшло да нас запісаў выслоўяў-прысяганняў. У «Матэрыялах...» Шэйна налічваецца ўсяго 23 запісы¹⁶³, 15 тэкстаў змешчана пад рубрыкай «Бажэнні» ў рукапісным зборніку Сержпудоўскага.

Са старадаўнімі замовамі-заклінаннямі генетычна звязаны выслоўі-праклёны. Сацыяльная несправядлівасць, цёмната і непісьменнасць, нявыхаванасць, унутрысямейныя і міжсуседскія нелады з'яўляліся прычынай высвятлення адносін паміж людзьмі. Ад вастрэні гэтых канфліктаў, характару чалавека, які лічыў сябе пакрыўджаным і хацеў адпомсціць крыўдзіцелю, нарэшце ад здольнасцей апошняга ў многім залежаў змест і запал праклёнаў.

Ёсць агульныя праклёны, скіраваныя на збіральны вобраз крыўдзіцеля: «Каб нашы ворагі тое з'елі, што яны нам думаюць» (1,29), на жывёлу, у тым ліку і ўласную: «А конь тузануў, каб яго воўк не мінуў» (1,123). Незласлівымі былі праклёны, у якіх упаміналіся чорт, ваўкалакі: «Ідзі ты, бес, на сухі лес» (1,75), «Ідзі ты (у балота) ка ўсім чарцям» (1,96).

Сустрэкаліся і жартоўныя, або, як іх яшчэ называлі, неспраўдныя праклёны: «А няхай цябе качкі стопчуць!» (1,66), «Каб жа яго ды бадай жа яго!» (1,75).

Але часцей сустракаліся злосныя праклёны, у якіх на галаву праціўніка пасылаліся розныя хваробы: «Каб ён ад ветру валяўся» (1,44), «Каб ён жыватом качаўся» (1,140), «Каб яго крываўка ўзяла» (1,44), жадаліся пагібель жывёле суседа: «Каб твой двор апусцеў», «Каб ты сваю худобу за плот выцягнуў» (там жа), няўдачы ў жыцці: «Каб яму ні ў чым спору не было» (там жа).

Каменціруючы іх, вучоны падкрэсліваў, што ні той, хто кляў, ні той, каго клялі, усур'ёз не верылі ў магічную сілу гэтых слоў. Той жа Іван Порца, ад якога Сержпудоўскі запісаў мноства праклёнаў і замоў, сцвярджаў, што сапраўдны вядзьмак валодае дарам пісьменніка. На апошнюю акалічнасць указвалі Янка Купала, Якуб Колас, Максім Гарэцкі, Кандрат Крапіва. Янка Брыль, успамінаючы лаянкі сваіх суседзяў, пісаў, што ў сварках не было злосці, а была паэзія, «хай сабе грубая, але ж і хлесткая»¹⁶⁴. Гэта паэзія – у шырокім выкарыстанні жывой народнай мовы, яркіх эпітэтаў, дзеясловаў: «Каб ён яснага сонца не ўбачыў», «Чаго ты разінуўся, каб табе кол у горле стаў», у пачатках-зачынах («Каб яго...», «Каб яму...»), у вобразным спалучэнні дзеяслова з назоўнікам («...жыватом качаўся», «...у каросце качаўся»).

Дзякуючы ўмеламу выкарыстанню гэтага і іншага моўнага арсенала, заклёнам накіравана доўгае жыццё ў фальклоры.

Востры на розум і язык, беларускі селянін шырока ўжываў такія выкрывальныя віды вуснай сатыры, як абзыванне. Адрозна заўважым, што абзыванне – гэта не лаянка, не знявага чалавека, яго годнасці, нават не мянушка. Гэта хутчэй за ўсё выкрыццё, высмейванне нейкіх адмоўных рыс, паводзін чалавека. Сержпудоўскі запісаў звыш 130 выслоўяў-абзыванняў і змясціў іх у сваім рукапісным зборніку пад рубрыкай «Знявага». Многія з іх выкрываюць гультаёў: «Абібок!» (1,93), «Гультай!» (там жа), а таксама людзей непаваротлівых, абыякавых, няўклудных:

¹⁶² Купала Я. Збор твораў: у 7 т. Мінск, 1972. Т. 1. С. 189.

¹⁶³ Шейн П. В. Матэрыялы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Т. 2. С. 510–512.

¹⁶⁴ Брыль Я. Акраец хлеба. Мінск, 1977. С. 8.

«Матчына рохля» (1,96), «Мокрае ты кураня!» (1,94), «Непаварацень ты!» (1,95), «Няўдаль ты!» (1,93), «Таўлуй ты!» (1,94), «Бязмозглы (бясклёпачны)!» (там жа).

Не карысталіся ў народзе павагай людзі нясталыя, гулёны, п'яніцы: «Бабнік паганы!» (1,97), «Валацуга (ты) пракляты!» (1,94), «Загуба ты!» (там жа), «Кот ты гэтакі!» (1,93), «Сабака валачашчы!» (1,97).

Востраму высмейванню падвяргаліся падхалімы, падлізы: «Падліза ты!» (1,94), «Панскі падлізнік!» (1,125), людзі несур'ёзныя, балбатуны, плеткары: «Вужака зякратая!» (1,93), «Жаўна языкатая!», «Цецярук ты гэтакі!» (там жа).

Сустракаюцца выслоўі, у якіх незласліва высмейваюцца асобныя фізічныя заганы людзей: «Глухая цяцера!» (1,92), «Крывы чорт!» (1,93), «Малпа гэтакая!» (там жа).

Свае адносіны да нячыстага, які, на думку палешукоў, жыў побач з імі ў балотах, перанёс народ і на людзей, што не карысталіся павагай: «Чорт рагаты!» (1,97), «Чорт бясхвосты!» (там жа), «Чортава патла!» (1,94), «Чортаў бацька!», «Чортаў дух!» (там жа).

Большасць выслоўяў-абзыванняў складаюцца з аднаго-двух слоў, пасля якіх абавязкова ставіцца клічнік. Але сустракаюцца і складаныя выслоўі, што змяшчаюць займеннікі, прыметнікі, звароты, выклічнікі: «Адчапіся ты ад мяне, паганая сіла!» (1,7), «Цьфу ты, чортава калыска!» (1,97), «Кундзель-мундзель, цюцькаў сын!» (1,96).

Сярод іншых груп выслоўяў асобна стаяць параўнанні, якія вызначаюцца багаццем выяўленчых сродкаў мовы, ажыўляюць яе, надаюць ёй асобы каларыт і вобразнасць. Параўнанні нагадваюць прыказкі і прымаўкі, і па гэтай прычыне многія фалькларысты размяшчалі іх разам.

Рукапісны зборнік «Пословицы и поговорки белорусов» А. К. Сержпутоўскага налічвае 121 параўнанне, зборнік «Белорусские пословицы и поговорки, записанные в Мозырском уезде» – 71. Як і ў прыказках і прымаўках, у выслоўях-параўнаннях заключаны вопыт народа, назіранні, падкрэсліваюцца самыя адметныя рысы характару, паводзін чалавека. Толькі робіцца гэта ў форме супастаўлення, кантраснасці, што дапамагае хутчэй унікнуць у дзею, даць партрэт-характарыстыку персанажу. Апошняму садзейнічае тое, што атрыбутыка параўнанняў была знаёмая чалавеку з маленства – прырода, яе насельнікі, праявы духоўнасці, з'явы сацыяльна-эканамічнага жыцця, прадметы гаспадарання і дамашняга ўжытку.

Параўнанні звычайна складаюцца з дзвюх частак: назвы аб'екта параўнання і самога параўнання. Гэтыя часткі аб'ядноўваюцца ў адно цэлае злучнікамі *як*, *бы*, *быццам*: («Гаворыць як лістам (пухам) сцеле (сцелецца)» (1,127), «Стары як малы» (2,248), «Спіць, як пасля маку» (2,324); «Гаворыць бы з бочкі» (1,134), «От ажаніўся, бы дурань з печы зваліўся» (2,246) або іх варыянтамі *роўна*, *усё роўна* *як* і інш.: «Сядзіць, роўна жаба на купіне» (2,23), «З ім спрацацца, усё роўна як гарох аб сцяну выбіваць» (2,94).

Сустракаюцца такія канструкцыі выслоўяў, у якіх злучнік стаіць у пачатку сказа: «Быццам з прывязі сарваўся» (1,34), «Бы капелька вады» (1,10), «Як рыжык здаровы» (1,79), «Як гол, так асцёр» (2,476).

Усе параўнанні можна ўмоўна падзяліць на два віды: лірычныя, настраёвыя (М. Грынблат назваў іх «сур'ёзнымі») і жартоўныя, у якіх само супастаўленне гучыць як выкрыццё, насмешка, гумар, кпіны.

Прыкладам сур'ёзных параўнанняў могуць служыць наступныя: «Выцягся хлапчук цыбаты, як журавель» (1,80), «Расце як на дражджах» (1,83), «Сена пахучае, бы мядок» (1,32), «Галасок, як тоненькі валасок» (1,134).

Зусім іншы настрой выклікаюць выслоўі з гумарыстычнай, з'едлівай высновай: «Дарваўся бы свіння да цеста» (1,133), «Лянівы, як папоў парабак» (2,157), «Сэрца не карчма – усякага не прыме» (2,307).

Параўнанні, падобна прыказкам і прымаўкам, не маюць стройнай класіфікацыі, як, напрыклад, казкі. Гэта тлумачыцца рухомасцю дадзенага віду выслоўяў, магчымасцю ўзнік-

нення новых узораў на базе тых, што існавалі. І ўсё ж, зыходзячы са зместу пэўнага матэрыялу, можна скампанаваць выслоўі-параўнанні ў пэўныя групы.

Народ заўсёды лічыў сябе дзіцем прыроды, адчуваў залежнасць ад яе, з замілаваннем назіраў за тым, як абуджалася яна вясной, квітнела летам, пералівалася ўсімі колерамі фарбаў восенню, зіхацела беллю зімой. Гэтыя назіранні спарадзілі наступныя параўнанні: «Паляцеў (панёсся, пабег) як вецер» (1,138), «Прапаў як вада (вадою) змыла (унесла, умыла)» (1,22), «Сена бы рута» (1,34), «Сенца зялёненькае як скарада» (1,32), «Як скінуць (зглянуць) вокам (далёка)» (1,18).

Асобныя выслоўі захавалі рысы старажытнага светаразумеання, меркавання чалавека пра Бога, рэлігію, вераванні, культ продкаў, увасобілі антыпода Хрыста – чорта: «Паможа як мёрт-ваму кадзіла (прыпарка)» (1,137), «Сядзіць як у Бога за дзвярыма (за пазухай)» (2,308), «Сядзіць, рукі злажыўшы, як святы» (1,43), «Дурэе, як на яго чэрці ўсселі» (1,61).

У многіх параўнаннях знайшлі адлюстраванне беспрасветнае жыццё абяздоленага адзінокага чалавека: «Адзін як кол пры дарозе» (1,14), «Гол як сакол» (1,23), «Галодны як сабака» (1,37), яго мары аб дастатку: «Качаецца (купаецца, плавае, жыве) бы (як) сыр у масле (смятане)» (1,78), «Ідзе як па маслу» (1,55).

Аб назіральнасці беларускага селяніна сведчаць параўнанні «Вылупіў вочы як баран на ваўка» (1,124), «Вырваў яго з воўчых зубоў» (1,127), «Верашчыць (вішчыць, пішчыць) як парася (у плоце)» (1,137).

Сялянская філасофія прасякнута дабром, спагадай да блізкіх людзей, імкненнем падзяліцца з сябрам, суседам апошнім кавалкам хлеба, падтрымаць словам. Адсюль і параўнанні «Жывуць як браты» (1,59), «Мы з табою як рыба з вадою» (там жа).

Ганьбаванню, высмейванню падвяргаюцца ў параўнаннях людзі несумленныя: «Вочы бегаюць як у злодзея» (1,88), «Вочы гараць, як у злодзея» (2,248), балбатуны, якія не трымаюць слова: «Гаворыць бы з бочкі» (1,34), «Языкам меле як хвостом цяля» (1,5), «Доўгі язык, як у жонкі» (2,83), гультаі, валацугі: «Ляны як вол» (1,46), «Робіць на смех» (1,57), «Валандаецца бы непрытомны» (1,44), «Сланяецца бы цень» (там жа), «Цягнецца ззаду як кішка» (1,65).

Асуджаюць параўнанні і такія заганы чалавечага характару, як распуста: «Адскочыў (ад бабы) бы ўжалены» (1,16), «Сэрца бы заездная карчма» (1,134), «Распусціўся як дзядоўская (старэчая, старэцкая, пастушая, цыганская) пуга (дзядоўскі біч)» (1,134), п'янства: «Што дзяк, то п'яніца» (2,456), брыдкаслоўе: «Зневажае ды сварыцца як рапуха» (1,95), «Крычыць як на жывот» (1,137), зласлівасць: «Злосны як гадзіна» (1,50).

Лёгкім гумарам прасякнуты параўнанні, скіраваныя супраць людскіх недахопаў, у тым ліку фізічных: «Глухая як палена» (1,186), «Дурны як пень» (1,61), «Жонка ў папа як капа» (1,39). Пра маўклівых людзей гавораць: «Маўчыць быццам яму каровы язык аджавалі» (1,4), «Надзьмуўся (надуўся, нахахліўся) як індык» (1,90).

Не засталіся па-за ўвагай стваральнікаў выслоўяў-параўнанняў і тыя жанкі і дзяўчаты, якія ў пагоні за модай выглядалі не лепшым чынам: «Раскудлачылася як расамаха» (1,96), «Ходзіць як расамаха» (1,13), «Ідзе (пасуе, падыходзіць, прыстала, прыходзіцца) як карове (свінні) набэдрыкі (сядло, паўшоры, падсядзёлак)» (1,56).

Кветкамі мовы назваў у свой час А.К. Сержпутоўскі выслоўі, запісаныя ім на Случчыне. Кароткі агляд гэтых твораў пацвердзіў, што яны сапраўды тояць у сабе вялікі эстэтычны і этычны зарад, з'яўляюцца крыніцай новых паэтычных вобразаў. Умелае выкарыстанне выслоўяў не толькі ўзбагачае нашу літаратуру, мову, але і дапамагае лепш пазнаць гісторыю роднага краю, далучыцца да культуры нашых продкаў.

Пісьменнік, публіцыст, перакладчык

У літаратуру, як і ў навуку, кожны прыходзіць сваім шляхам. Станаўленне А. К. Сержпутоўскага як пісьменніка, публіцыста пачалося з журналістыкі. Заметка, карэспандэнцыя, эсэ, рэпартаж, нарыс, пераклад – такія шлях на літаратурны Алімп нашага земляка. Асабліва плённа папрацаваў ён у жанры рэцэнзіі, якая дапамагала яму аператыўна адгукацца на самыя розныя падзеі, факты. Шырыня праблематыкі выступленняў у друку Аляксандра Казіміравіча – яскравае сведчанне яго эрудыцыі, таленту. Пospеху садзейнічалі таксама надзённасць і палемічнасць матэрыялаў, высокая грамадзянская пазіцыя, пачуццё адказнасці перад чытачом за кожнае сваё слова.

Глыбокае веданне гісторыі паходжання рэлігіі прадэманстраваў А. К. Сержпутоўскі ў рэцэнзіі на працу М. Бернштэйна «О распространении христианства среди литовцев»¹⁶⁵. У палеміцы з аўтарам кнігі ён пераканаўча даказвае, што адмаўленне сімвала крыжа ў гэтай народнасці тлумачыцца не тым, што яго відарыс насілі на сваёй вопратцы ваяўнічыя нямецкія манахі, а традыцыяй, строгай сістэмай язычніцкіх вераванняў у літоўскіх плямёнаў, якія склаліся задоўга да прымусяга ўвядзення хрысціянства.

Беспадстаўным лічыць Сержпутоўскі і сцверджанне аўтара кнігі, што заслугай польскіх ксяндзоў з’яўляецца ўвядзенне імі на літоўскай зямлі крыжоў з відарысам святых, каплічак, надмагільных збудаванняў, да якіх веруючыя адносіліся з асаблівай пашанай. На думку вучонага, гэтыя факты М. Бернштэйна пачарпнуў з афіцыйных крыніц царскіх улад, якім хацелася б выдаваць жаданае за рэчаіснасць. Вялікай любові і павагі да крыжоў і каплічак у літоўцаў на самай справе не было. Яны прынялі знешні абрадавы бок хрысціянства, але ў душы паранейшаму засталіся язычнікамі. Акрамя таго, адзначае рэцэнзент, «з’яўленне ў тым ці іншым месцы крыжоў і каплічак адбывалася ў большасці выпадкаў не ў выніку старанняў духавенства, а дзякуючы распаўсюджанню легенды аб святасці таго ці іншага месца або цудадзейных яго ўласцівасцях»¹⁶⁶. Аляксандр Казіміравіч заўважае, што ў Беларусі мноства такіх крыжоў і каплічак, хаця яны маюць мала агульнага з хрысціянскімі догмамі.

Навуковую аргументаванасць, выдатнае веданне гісторыі свайго народа дэманструе Сержпутоўскі ў рэцэнзіі на кнігу А. Вільчынскага «История Руси по сказаниям современников, документам и памятникам (839-1078)»¹⁶⁷. Асаблівая каштоўнасць працы, на яго думку, заключаецца ў тым, што ў ёй прыведзена шмат дакументаў, малюнкаў, фотаздымкаў археалагічных помнікаў, выкананых на высокім узроўні. Станоўча ацаніў ён і дадатак на шаснаццаці старонках аб крыніцах пачатковай гісторыі Русі.

І сёння не страціла сваёй актуальнасці сцверджанне А. К. Сержпутоўскага, што даследчык не павінен адчуваць сябе ў пракруставым ложы пэўнай тэорыі, а закліканы падыходзіць да яе вырашэння творча, смела ісці на эксперымент. Такі падыход бачыцца Сержпутоўскаму ў працы В. Ф. Трашчынскага «Эвалюцыя чорнай веры (шаманства) у якутаў»¹⁶⁸. «Хаця аўтар працы, выкладаючы вынікі свайго даследавання стройна і паслядоўна, прытрымліваўся загадзя прынятай утылітарнай тэорыі эвалюцыі чорнай веры (шаманства) у якутаў, – піша рэцэнзент, – але ім вельмі добра, сумленна і з пэўным веданнем выкладзены і асветлены рэлігійныя погляды якутаў і іх паслядоўнае развіццё»¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Живая старина. 1907. Вып. 3. С. 42.

¹⁶⁶ Живая старина. 1907. Вып. 3. С. 42.

¹⁶⁷ Живая старина. 1909. Вып. 1. С. 104.

¹⁶⁸ Там жа. 1907. Вып. 1, раздзел 3. С. 5–6.

¹⁶⁹ Там жа. С. 6.

Аб вялікай эрудыцыі Сержпудоўскага, шырыні поглядаў вучонага на самыя розныя бакі айчыннай навукі і культуры сведчыць яго водгук на брашуру С. Смаленскага «О колокольном звоне в России»¹⁷⁰. «Хто любіць своеасаблівую, дзіўна-ўрачыстую, чыста рускую сімфонію, калі таленавіты віртуоз з цудадзейнага аргана сугучных, падабраных па камертоне звонаў выцягвае самыя дзіўныя рытмічныя і меладычныя экспромты, калі здалёку здаецца, што ў паветры разліваецца мелодыя як бы ад эолавай арфы, то заміраючы, то мацнеючы, працяглы харал незвычайна мяккіх мажорных і мінорных акордаў, пераносячы слухача ў яркі таямнічы свет, – той знойдзе ў брашуры вельмі многа цікавага», – піша рэцэнзент. Ён слухна заўважае, што паходжаннем рускія званы абавязаны не царкве, а мастаку-народу, які адліў сваю задуму ў звонкі метал, прымусіў яго загаварыць, заспяваць на чалавечай мове.

Сержпудоўскі падзяляе думку аўтара кнігі, што на мастацтва звонаў ніхто не звяртаў увагі, хаця гэтая своеасаблівая, чыста руская музыка заслугоўвае іншага лёсу. Яна павінна зацікавіць не толькі вузкага спецыяліста, артыста, кампазітара, этнографа, але і кожнага адукаванага чалавека, які пажадае азнаёміцца са шчырым народным мастацтвам, якое беражліва захоўвае просты народ.

Выдатным знаўцам народных традыцый, звычайў, абрадаў праявіў сябе А. К. Сержпудоўскі ў рэцэнзіі на артыкул А. Петрапаўлаўскага «“Коляды” и “Купало” в Белоруссии»¹⁷¹. Ён падзяляе думку аўтара адносна неабходнасці шырэй прапагандаваць сярод насельніцтва народныя абрадавыя святы, асабліва тыя, што загасаюць, але ў той жа час не можа пагадзіцца з тым, што да ліку апошніх А. Петрапаўлаўскі адносіць Купалле і Каляды, якім наканавана доўгае жыццё.

Не пагаджаецца Сержпудоўскі і са сцверджаннем аўтара артыкула, што на Куццю беларускія сялянкі абавязкова пяклі бліны. «Бліны, – піша рэцэнзент, – з’яўляюцца любімай стравай беларусаў, і пякуць іх, як правіла, у час свят і сямейных урачыстасцей, і ні ў якім разе не на Каляды». Сур’ёзным недахопам работы Петрапаўлаўскага лічыць ён і тое, што аўтар артыкула не ўказвае, дзе, калі і ад каго запісваў ён народныя абрады.

У запісных кніжках А. К. Сержпудоўскага часта сустракаюцца паметы: «Тэма для апавядання, нарыса», накіды планаў будучых літаратурных твораў. У большасці сваёй яны закраналі праблемы гаротнага жыцця беларускага селяніна. Многія з гэтых праблем знайшлі сваё адлюстраванне ў нарысах Аляксандра Казіміравіча.

Не можа пакінуць раўнадушным нарыс «В деревне»¹⁷², напісаны ім у 1911 г. Сюжэт яго лаканічна просты. Маладая сялянка Нона раз-пораз падыходзіць да акна і з надзеяй паглядае ў той бок, адкуль павінен з’явіцца муж, які два дні таму назад паехаў у суседнюю вёску па лекара. Набліжэнне нейкай бяды – вялікай і непазбежнай – хвалюе жанчыну. Бяда гэта ніколі не пакідала іх хаціну з маленькімі падслепаватымі вокнамі. Працавалі з мужам Макарам з ранку да ночы на невялічкай латцы зямлі. А што мелі за гэта? Ледзь зводзілі канцы з канцамі. Ды і то не заўсёды. Узяць сёлетні год. Лета выдалася дажджлівае, халоднае. Што не вымерзла ў полі зімой – летам вымакла. Колькі пасеялі, столькі і намалацілі. Надышоў час заплаціць у казну тры рублі падатку – а дзе возьмеш гэтыя грошы? Амаль штодня прыязджае стараста, папярэджвае, палохае Макара астрогам. А хіба жыццё ў роднай хаце не страшнейшае за астрог? Кожны дзень глядзець у вочы галодным дзецям, цяпцець насмешкі багаццяў: «Надакучыла быць пад прыгонам? Свабоды захацелі? Ну, то і жывіце».

І пражылі б Макар з Нонай, каб ім далі надзел добрай зямлі, а таксама крэдыт у Пазямельным банку на набыццё жывёлы. Але зямлю беднякам выдзелілі самую горшую – пясок ды камяні. Каб выгнаць жывёлу на пашу, трэба прагнаць яе праз панскія палі. Плаці за дарогу,

¹⁷⁰ Живая старина. 1907. Вып. 2. С. 104.

¹⁷¹ Живая старина. 1908. Вып. 4. С. 504–505.

¹⁷² Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 379.

за выган, за вадапой. А, барані Бог, ухопіць жывёліна травінку ці ступіць нагой на панскае поле – панскі цівун тут як тут. Бізуном агрэе па спіне, аштрафуе. Можа адлупцаваць і проста так, без усялякай віны, як здарылася гэта з сынам Макара і Ноны шасцігадовым Васем. Хлопчык пасвіў свіней у полі. У гэты час міма праязджаў панскі прыказчык. Ubачыў малага і дзеля пацехі выпяў яго бізуном па спіне. Спалоханае дзіця кінулася ўцякаць і ўпала ў канаву з вадой. Пакуль хлопчык вылез адтуль, прыгнаў свіней дадому – замёрз і захварэў. І вось ужо каторы дзень не ўзнямае галавы ад падушкі, толькі просіць піць. Спачатку бацькі спадзяваліся, што іх Вася паправіцца і без урача, а два дні таму назад Макар, убачыўшы, што сыну ўсё горш і горш, пазычыў у суседа каня і паехаў па доктара. І прапаў.

За гэты час ні на хвіліну не задрамала Нона. Прыслухоўвалася да неспакойнага дыхання хлопчыка, паіла яго вадой і тут жа спяшалася заспакоіць малое ў калысцы.

Трывога за жыццё сына ўзмацняецца ў сэрцы Ноны трывогай за лёс мужа. Дзе ён? Што з ім здарылася?

А здарыцца ў гэтай бяспраўнай краіне можа ўсякае. Без якой-небудзь прычыны выпяў Васю бізуном па спіне панскі прыказчык. Сына старэнькай бабулі, якая папрасілася ў Ноны абagrэцца, паклікаў пан на паляванне і пачаў па ім страляць, як па зверу.

Трагічныя пачатак і цэнтральная частка нарыса. Яшчэ больш трагічны фінал. Так і не дачакаўшыся ўрача, памірае Вася. Стараста расказвае Ноне, што Макара за нявыплату нядоімкі пасадзілі ў воласці ў арыштанцкую і нават хацелі забраць у лік падатку чужога каня, на якім той прыехаў па доктара.

Немагчыма апісаць словамі гора бацькі, які, поўны надзеі на выратаванне сына, убягае ў хату з доктарам і бачыць свайго Васю ў труне.

А неўзабаве памёр і другі сын Макара і Ноны. Жанчына ад гора страціла розум, Макар пачаў заліваць сваё гора гарэлкай.

Цяжка сказаць, што паслужыла сюжэтам для гэтага нарыса – сапраўдны факт, з якім сутыкнуўся Сержпутоўскі падчас сваіх шматлікіх вандровак, ці выпадак, расказаны яму кімсьці. Не выключана, што нарыс «В деревне» – літаратурны твор, заснаваны на асабістых назіраннях, абагульненнях жыццёвых перыпетый дакастрычніцкай вёскі. На карысць гэтай версіі гавораць назвы населеных пунктаў, адкуль і куды цягнецца старэнькая бабуля, – вёскі Бяздольнае і Гарушкіна. Заўважаецца прамое наследаванне аўтара нарыса М. А. Някрасаву. Пры гэтым Сержпутоўскі пайшоў далей свайго любімага паэта ў апісанні народнага гора. Калі ў паэме Някрасава «Кому на Руси жить хорошо» героі ходзяць па расійскіх дарогах, сустракаюцца з людзьмі розных саслоўяў, вядуць з імі гаворкі пра жыццё-быццё, то ў творы Сержпутоўскага дарогі бачацца бязлюднымі, на іх не пачуеш чалавечай размовы, вясёлага смеху, жарту, песень. «...Адно толькі гора не ведае кепскага надвор'я і ходзіць па гразкіх дарогах на холадзе пад дажджом», – гаворыцца ў нарысе.

Блізкія ў вышэйназваных аўтараў і характарыстыкі жанчын. Нона ў Сержпутоўскага, як і Дар'я з паэмы «Мороз-Красный нос» Някрасава, разам з мужам цягнуць на сабе цяжкі воз сялянскіх клопатаў. Любоў Ноны да дзяцей бязмежная, як бязмежная і любоў да Макара. Вочы сына Васі нагадваюць маладой жанчыне васільковыя вочы маладога Макара. Як любіла яна яго! Як ён любіў яе! Як дзеткам сваім радаваліся! Спадзяваліся вырасціць іх, перадаць сваю любоў да зямлі, да роднай прыроды, дапамагчы выбраць дарогу ў жыцці.

Сама прыбітая горам, Нона тым не менш гатова абagrэць, выслухаць і сусцешыць бабулю, якая ідзе да паміраючага сына.

Пранікнёнасці, даходлівасці твора садзейнічае ўвядзенне ў тэкст дыялогаў, галашэнняў, аўтарскіх адступленняў. «Прапала я бедная! Хто мне хлеба заробіць? Хто вады падасць?» – галосіць старая.

«Ох вы, чалавечыя слёзы, калі вас сабраць у адным месцы, то ўзнікла б цэлае мора», – робіць вывад аўтар нарыса.

У сваім нарысе Сержпутоўскі апісаў невыноснае жыццё толькі дзвюх беларускіх сялянскіх сем'яў. «А колькі такіх няшчасных на Русі!» – усклікае аўтар. У гэтых словах гучыць гнеўнае абвінавачванне царызму, заклік да барацьбы з існуючым ладам.

А. К. Сержпутоўскі высока цаніў і добра ведаў рускую і ўкраінскую літаратуру. Верыў, што неўзабаве і беларускі народ будзе мець сваю нацыянальную літаратуру, што ў ёй з'явіцца новы герой – чалавек працы, якім доўгія гады пагарджалі, якому не давалі магчымасці заявіць аб сабе на поўны голас. Гэтую ўпэўненасць усяляла звяржэнне самадзяржаўя, усталяванне новых адносін паміж людзьмі, з'яўленне на літаратурнай арэне таленавітых беларускіх пісьменнікаў – Я. Купалы, Я. Коласа, Ц. Гартнага, што супрацоўнічалі з Сержпутоўскім у часопісе «Чырвоны шлях».

А. Бяжковіч, які доўгія гады працаваў разам з вучоным у Рускім музеі, расказваў, што ў Аляксандра Казіміравіча былі сяброўскія адносіны з Янкам Купалам. Шмат вершаў паэта Сержпутоўскі ведаў на памяць. Думаецца, што не без уплыву Купалы і Коласа ён напісаў серыю нарысаў пад рубрыкай «Карцінкі Белоруссии», якія друкаваліся на старонках часопіса «Чырвоны шлях» у 1918 г. Гэтыя нарысы Сержпутоўскі падпісваў псеўданімам Навум Смага.

Сержпутоўскі-пісьменнік добра ведаў жыццё, патрэбы і псіхалогію беларускіх сялян ва ўмовах дарэвалюцыйнай вёскі. У нарысе «Панская літасць»¹⁷³, пабудаваным у форме шырокавядомых літаратурных сялянскіх гутарак, сяляне Сёмка і Мікіта вядуць размову аб выкупе зямлі ў пана. Каб сарваць з іх больш грошай, той загадаў сваім аканомам рэзка павысіць цану на зямлю. Яна аказалася не па кішэні беднякам, і тыя звярнуліся ў Сялянскі банк з просьбай аб пазыцы. Аднак ім адмовілі. Сяляне, якім пагражае небяспека застацца без зямлі і надзеі на існаванне, пераконваюцца, што банк, хаця і называецца сялянскім, служыць толькі багачам. «Эх, братка, – кажа Сёмка Мікіту, – дарэмная хватыга, ніхто не мае над намі літасці».

Злой сатырай на булыгінскую Думу, з дапамогай якой цар і яго міністры вырашылі разыграць фарс аб быццам бы існуючай дэмакратыі ў кіраўніцтве краінай, з'яўляецца нарыс «Дэпутат»¹⁷⁴. Па сваім змесце гэты твор нагадвае нарыс «Панская літасць». Селянін Грышка расказвае дэпутату Думы, былому аднавяскоўцу Купрэю аб цяжбе сялян з панам, які адабраў у іх зямлю, выпасы, вадапоі і тым самым асудзіў на галодную смерць. Бядняк просіць расказаць пра гэта дэпутатам Думы і дабіцца прыняцця закона аб перадачы зямлі сялянам. Купрэй адказвае свайму сябру, што ў Думе пра зямлю гаварыць не дазваляюць, дэпутаты ад народа могуць там толькі слухаць, пра што паны гавораць. Варта каму-небудзь загаварыць пра зямлю, як «паны, братка ты мой, стукаюць кулакамі, крычаць аж хрыпнуць: “Вон! Не трэ!” Мабыць, не будзе нам зямлі!»

Сюжэты для гэтых бытавых замалёвак былі падказаны Сержпутоўскаму самім жыццём падчас яго працы ў мінскім Пазямельным сялянскім банку.

У публіцыстычных нарысах А. К. Сержпутоўскі неаднаразова звяртаўся да тэмы эстэтычнага ўспрымання простымі сялянамі фальклору, мастацтва, літаратуры. У нарысе «Музыка»¹⁷⁵ ён перадае ўспаміны возчыка аб выдатным народным скрыпачы Іване Цымбалісце, які сваёй іграй змог прымусіць плакаць і скакаць усю вёску: «Усе стаяць і слухаюць, а тут усё іх горкае жыццё ўяўляецца ім як на далоні. Грае Іван, і збеглася да яго ўсё сяло. Усчалі такі роў, такі плач, якія бываюць толькі тады, калі праводзяць рэкрутаў. Равуць бабы... Але раптам Цымбаліст перайшоў на «Бычка». І ўся вёска пусцілася ў скокі»¹⁷⁶.

А. К. Сержпутоўскі выступіў і як перакладчык на беларускую мову некаторых паэтычных твораў Тараса Шаўчэнкі. Адна такая нізка вершаў была надрукавана ў часопісе «Чырвоны

¹⁷³ Чырвоны шлях. 1918. № 7–8. С. 6–7.

¹⁷⁴ Чырвоны шлях. 1918. № 7–8.

¹⁷⁵ Чырвоны шлях. 1918. № 7–8. С. 9.

¹⁷⁶ Там жа. № 9–10. С. 5–6.

шлях»¹⁷⁷ за 1918 г. Асноўны лейтматыў іх – паказ гаротнага паднявольнага жыцця ўкраінскага народа ў змрочныя часіны прыгонніцтва, мары аб шчасці і свабодзе.

Глыбокім лірызмам, высокай духоўнасцю прасякнуты верш «Таполя». Гэтым творам пачынаецца цыкл «У каземаце», які аб'ядноўвае трынаццаць вершаў, напісаных вялікім Кабзаром у час турэмнага заключэння з 17 красавіка па 30 мая 1847 г. Вершы былі напісаны на палях Бібліі, адзінай кнігі, якую дазвалялася чытаць арыштантам у царскай Расіі. Кавалачкі паперы з тэкстам Шаўчэнка схаваў у боты і такім чынам вынес іх на волю¹⁷⁸.

У вершы «Таполя» шырока выкарыстаны ўкраінскія народныя матывы аб ператварэнні дзяўчыны ў дрэва. Маладая прыгажуня чакае свайго суджанага, які паехаў на службу. Другі год няма ад яго вестак. Нудзіцца дзяўчына, не мілы ёй белы свет. Каб не баялася граху, пайшла б і ўтапілася. А тут яшчэ маці хоча выдаць яе замуж за багатага, ды нялюбага. У распачы дзяўчына ідзе да варажбіткі і просіць пагадаць, сказаць, ці жывы яе любы казак, дзе ён.

Калі памёр чарнабровы,
Зрабі так са мною,
Каб у родную мне хату
Не ступіць нагою.

Гора дзяўчыны кранае душу варажбіткі, якая ў маладосці таксама перажыла горыч нешчаслівага кахання. Яна дае дзяўчыне зелле, раіць выпіць яго, пайсці ў поле і чакаць усю ноч весткі ад люблага.

Усю ночку чакала, клікала дзяўчына свайго казака, але так і не дачакалася. Не заўважыла, як ператварылася ў стромкую таполю. Вось як гучыць пачатак гэтай хваляючай журботнай гісторыі ў перакладзе А.К. Сержпудоўскага:

Па дуброве вецер вее,
Гуляе па полю.
Пры дарозе гне таполю
Да самага долу.
Стан высокі, ліст шырокі
Нашто зелянее?
Кругом поле, як бы мора,
Шырока сінее.
Ідзе чумак, падзівіцца
Ды й галаву схіле.
Дуда гучна з сапілкаю¹⁷⁹
Гудзе на магіле.
Падзівіцца – сэрца ные:
Кругом ні былінкі.
Адна, адна, бы сіротка,
На чужыне гіне!

Не можа пакінуць раўнадушным і верш Т. Р. Шаўчэнкі «Ой, адна я, адна» ў перакладзе Сержпудоўскага.

¹⁷⁷ Там жа. С. 4–5.

¹⁷⁸ Шевченко Т. Собр. соч.: в 4 т. М., 1977. Т. 2. С. 461.

¹⁷⁹ Жалейка.

Ой, адна я, адна,
Як былінка ў полі,
Так, не даў жа мне Бог
Ані шчасця, ні долі.
Толькі даў жа мне Бог
Красу, карыя вочы —
Ды і тыя заблэклі
За мой век дзявочы.
Ані братачкі я,
Ні сястрычкі не знала.
Я з чужымі расла
І шчаслівай не стала.
Дзе ж дружина мая?
Дзе вы, добрыя людзі?
Іх няма. Я адна,
А дружныны не будзе.

Поўны адчаю, гора, перажыванняў верш «Доля». Кожны радок яго нагадвае споведзь маладога хлопца, даведзенага да адчаю. Яго – маладога, дужага, прыгожага – «багачы купілі і завезлі ў далёкую старонку». Ён сумуе па родных мясцінах, па каханай, «якую, можа, ужо з іншым абручылі». «Навучы ж мяне, доля, дзе добрая воля», – у распачы і з надзеяй усклікае юнак. А ў адказ – зацятае маўчанне. Не можа быць шчасця ў прыгоннага.

Матыў дасягнення справядлівасці праз смерць вядомы ў літаратуры яшчэ са старажытных часоў. Знайшоў ён сваё філасофскае адлюстраванне і ў творчасці Т. Р. Шаўчэнкі. У вершы «Смерць» (паэт чамусьці малюе яе ў выглядзе старога з касой) ёсць такія радкі:

...як брытвай стары голіць
Усё, што дасі:
Мужыка і шынکارа,
Сірату і кабзара.
Прыспешвае стары, косіць,
Кладзе горами пакосы —
Не мінуе й цара.

Апошні радок гучыць рэфрэнам непазбежнай гібелі не толькі цара, як фізічнай асобы, але і ўсяго самадзяржаўя.

Большасць літаратурных твораў і перакладаў Сержпудоўскага напісаны ў змрочныя гады рэакцыі. Героямі іх былі людзі абяздоленыя, гаротныя, якія не хацелі мірыцца з цяжкай доляй, клікалі да барацьбы. Заслуга А. К. Сержпудоўскага ў тым, што ён не прайшоў міма зладзёных праблем, выступіў у сваіх творах як заступнік беднага людю, яго ідэалаў.

Некаторыя публікацыі Аляксандр Казіміравіч падпісваў псеўданімам Шарпат – сваёй вулічнай мянушкай. Пад гэтым псеўданімам ён надрукаваў артыкул «Новый этнографический музей» аб адкрыцці ў Петраградзе этнаграфічнага музея. У артыкуле аўтар падрабязна характарызуе беларускія калекцыі, якія захоўваліся ў Рускім музеі, выказвае надзею, што музей стане сапраўдным цэнтрам культурнага жыцця Расіі.

У першыя гады савецкай улады А. К. Сержпудоўскі прымае актыўны ўдзел у грамадскім і культурным жыцці краіны. 19 кастрычніка 1918 г. у доме № 79 па вуліцы Садовай у Петраградзе адбыўся шматлікі сход беларусаў – рабочых, чырвонаармейцаў, матросаў, інтэлігенцыі, прысвечаны адкрыццю клуба «Беларуская хатка». У рэзалюцыі сходу адзначалася,

што адкрыццё пралетарскага клуба беларусаў будзе садзейнічаць стварэнню ўсіх умоў для таго, каб «беларускі працоўны народ... мог свабодна імкнуцца да культуры і прагрэсу і быць роўным сярод роўных»¹⁸⁰. Змясціўшы інфармацыю аб адкрыцці «Беларускай хаткі», часопіс «Чырвоны шлях» паведаміў сваім чытачам аб тым, што культурна-асветніцкі паддзел Беларускага Камісарыята па справах нацыянальнасцей Саюза камуністаў Паўночнай вобласці прыступае да выдання вялікага навуковага літаратурнага часопіса «Белоруссия». Удзел у яго рабоце павінны былі прымаць акадэмікі, прафесары, літаратары і вядомыя грамадскія дзеячы беларускага краю. У іх ліку называліся прозвішчы Карскага, Шахматава, Альдэнбурга, Катлярэўскага, Дыяканава, Пічэты, Браўна, Пагодзіна, Славінскага, Канчара, Вазілы, Сержпудоўскага, Сабалеўскага, Жылуновіча, Купалы і інш. Першы нумар часопіса меркавалася выпусціць у студзені 1919 г. Аднак Грамадзянская вайна і замежная інтэрвенцыя перашкодзілі ажыццяўленню гэтай задумы.

У нас няма дакументальнага пацвярджэння ўдзелу А. К. Сержпудоўскага ў рабоце «Беларускай хаткі», хаця А. С. Бяжковіч сцвярджаў, што Аляксандр Казіміравіч рэгулярна наведваў пасяджэнні клуба, быў блізка знаёмы з Янкам Купалам, Якубам Коласам, Канстанцыяй Буйло, ведаў на памяць многія іх вершы і нават перакладаў іх з беларускай мовы на рускую і наадварот.

Доказам гэтай версіі служыць знойдзены намі ў запіснай кніжцы Сержпудоўскага за 1919 г. перакладзены на беларускую мову верш К. Буйло «Да працы»:

Душа мая, быццам слімак у шкарлупе,
Замкнулася ў мроку нядолі.
І стогн у ёй боллю замоўк і застыў,
У ёй мары аб шчасці і волі¹⁸¹.

Там жа занатаваны прозвішчы актыўных удзельнікаў клуба, беларускіх пісьменнікаў Цішкі Гартнага, Максіма Гарэцкага, Лявона Гмырака, Алеся Гурло, з якімі сябраваў Аляксандр Казіміравіч. Гэта яшчэ адно сведчанне таго, што ён прымаў удзел у рабоце «Беларускай хаткі».

Літаратурная дзейнасць А. К. Сержпудоўскага аказала значны ўплыў на станаўленне творчасці многіх маладых пісьменнікаў і паэтаў Беларусі 1920-1930-х гг., у прыватнасці членаў літаратурнага згуртавання «Узвышша». Як успамінаў Максім Лужанін, Уладзімір Дубоўка – адзін з заснавальнікаў аб'яднання – раіў яму працягваць вопыты з рытмізаванай прозай на прыкладзе Сержпудоўскага, у якога «цэлыя кавалкі тэксту рыфмуюцца».

«Я паспрабаваў рабіць тое ж – атрымалася»¹⁸², – пісаў Лужанін.

У мэтах прыцягнення беларусаў да эканамічнага жыцця свайго краю ў Петраградзе ў 1918 г. ствараецца Беларускае вольна-эканамічнае таварыства. Адным з актыўных удзельнікаў яго становіцца А. К. Сержпудоўскі. Ён прымае ўдзел ва Устаноўчым з'ездзе, яго выбіраюць кандыдатам у члены праўлення таварыства.

Актыўна ўдзельнічае Аляксандр Казіміравіч і ў палітычным жыцці краіны. З навукова-педагагічнай працай плённа сумяшчае асветніцкую і грамадскую дзейнасць. Выступае з лекцыямі перад слухачамі Беларускай гімназіі ў Петраградзе (1918–1923).

У канцы 1928 г. пры Рускім музеі быў адкрыты Нядзельны ўніверсітэт для рабочых. На двух яго аддзяленнях – этнаграфічным і мастацкім – займалася звыш 250 слухачоў, у пераважнасці вучні, настаўнікі агульнаадукацыйных школ, рабочыя і служачыя шматлікіх прадпрыемстваў і ўстаноў Ленінграда. Праграма курса была разлічана на шэсць месяцаў. Заняткі

¹⁸⁰ Чырвоны шлях. 1918. № 7–8. С. 38.

¹⁸¹ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 21.

¹⁸² ЛіМ. 1995. 20 верас.

праводзіліся ў памяшканні музея. У ходзе іх шырока выкарыстоўваліся экспазіцыі і архіўныя матэрыялы гэтай установы.

Выкладчыкамі Нядзельнага ўніверсітэта былі ў асноўным супрацоўнікі музея, у тым ліку Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. Па словах супрацоўніцы Рускага музея Кацярыны Аляксееўны Кірылавой, якая разам з успамінамі пра дзейнасць універсітэта прыслала аўтару дадзенай працы фотаздымак выкладчыкаў і слухачоў першага выпуску Нядзельнага ўніверсітэта, на лекцыях А. К. Сержпутоўскага па праблеме «Беларусь і яе насельніцтва» яблыку не было дзе ўпасці. Слухачоў падкупляла эрудыцыя вучонага, яго ўменне даходліва і зразумела падаць багаты фактычны матэрыял, у тым ліку ўласны, прывезены са шматлікіх этнаграфічных экспедыцый у Беларусь і розныя рэгіёны Расіі.

У 1922 г. Сержпутоўскі назначаецца старшынёй беларускай падкамісіі ў Камісіі па складанні этнаграфічных карт і вывучэнні нацыянальнага складу насельніцтва Расіі пры Акадэміі навук, узначальвае аналагічную падкамісію ў Рускім геаграфічным таварыстве. Адначасова працуе ў камісіі па адборы на складах Зімовага палаца экспанатаў для Рускага музея.

Вялікую цікавасць для вывучэння светапогляду А. К. Сержпутоўскага ўяўляюць яго думкі, разважанні, выкладзеныя ў дзённіку, які ён пачаў весці ў жніўні 1919 г. у санаторыі для вучоных у Царскім Сяле¹⁸³. Дзённікавыя запісы дапамагаюць пазнаёміцца са многімі знакамітымі рускімі вучонымі, іх поглядамі на палітычнае становішча ў краіне, на падзеі, якія адбываліся ў Расіі і ў свеце. Так, пра вядомага астранома С. П. Глазенапа ён піша, што той вельмі любіць Расію, верыць у яе светлае будучае.

А. К. Сержпутоўскаму быў блізкі па духу вядомы падарожнік П. П. Сямёнаў-Цян-Шанскі, які выношваў праект стварэння грандыёзнага геаграфічнага музея на Ялагінскім востраве пад Пецярбургам, дзе хацеў размясціць тысячы каштоўных экспанатаў, што доўгія гады не маглі выстаўляцца з-за адсутнасці свабодных плошчаў у Рускім і іншых музеях сталіцы.

Адзначаючы поспехі Сержпутоўскага на ніве фалькларыстыкі, этнаграфіі, мовазнаўства, літаратуры, скажам, што ён праявіў сябе і як выдатны гісторык, які многа зрабіў для станаўлення беларускай дзяржаўнасці.

«Мелкая шляхта Западного края». Адным з першых сярод савецкіх вучоных А. К. Сержпутоўскі выступіў супраць прэтэнзій рэакцыйнага польскага ўрада на беларускія землі. У сваёй працы «Мелкая шляхта Западного края»¹⁸⁴, напісанай у 1920 г., Аляксандр Казіміравіч на аснове глыбокага аналізу палітычнага становішча ў краіне, шматлікіх работ гісторыкаў, дэмографіаў, мовазнаўцаў прыходзіць да вываду аб тым, што звыш 90 працэнтаў так званай шляхты, якая жыла ў Заходняй Беларусі, належыць да беларускай нацыі.

У пачатку нарыса Сержпутоўскі робіць экскурс у гісторыю. Ён, у прыватнасці, адзначае, што па сваім складзе беларуская шляхта была вельмі неаднароднай, па эканамічным і прававым становішчы падзялялася на некалькі груп. Дваране шляхецкага саслоўя мелі ўласную зямлю або карысталіся зямлёй, выдзеленай польскім каралём і вялікім князем літоўскім. За гэта яны павінны былі несці ваенную службу. З пераходам у рускае падданства частка гэтай шляхты была аднесена да рускага дваранства, астатнія прыпісаны да мяшчанскага саслоўя або трапілі ў разрад дзяржаўных сялян.

Па словах аўтара нарыса, беларуская шляхта мела і іншае паходжанне. У польска-літоўскай дзяржаве быў значны пласт ваеннаслужылых людзей ніжэйшага разраду, так званых панцырных баяр. За валоданне зямлёй, якая звычайна выдзялялася ім паблізу дзяржаўных меж, яны павінны былі служыць у пяхоце. Панцырныя баяры мелі шэраг пераваг перад звычайнымі сялянамі. Мясцовая адміністрацыя не магла без суда караць іх, яны не выконвалі ніякіх сялянскіх павіннасцей, з дазволу караля маглі прадаваць землі іншым, валодаць дамамі ў гарадах.

¹⁸³ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 3, спр. 38.

¹⁸⁴ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 1, спр. 38.

У 1772 г. панцырныя баяры трапілі ў разрад палацавых сялян. Згодна з рашэннем сената з 1780 г. за імі захоўваліся землі і прывілеі. Праўда, неўзабаве сенат значна ўрэзаў гэтыя прывілеі, асабліва тым баярам, якія не змаглі даказаць свайго вяльможнага паходжання. У першай палове XIX ст. толькі некалькі дзясяткаў чалавек даказалі права на званне панцырных баяр. Каля 11,5 тыс. душ былі запісаны ў дзяржаўныя сяляне.

У нарысе сустракаюцца цікавыя звесткі і пра людзей, якія называлі сябе беларускай шляхтай, у прыватнасці пра путных баяр (путных слуг), якія выкарыстоўваліся для паштовай службы і службы ў пяхоце, а таксама слуг, якія абслугоўвалі багатых магнатаў. Многія з панцырных баяр, якія добра праявілі сябе на вайне, атрымлівалі шляхецтва.

Сержпудоўскі адзначаў, што нашчадкі шляхты неахвотна зліваліся з сялянствам і мяшчанствам, хаця і былі прыпісаны да гэтага саслоўя. Адрозненні, як правіла, насілі чыста бытавы характар. Шляхта ў большай ступені падверглася паланізацыі, што праяўлялася ў мове, каталіцкім веравызнанні. Польскі ўплыў адзначаўся і ў звычаях, адзенні. Шляхціцы не мелі барод, апраналіся ў чорны ці шэры каптан, на галаве насілі картуз польскага крою. Шляхціцкі аддавалі перавагу паркалёвым кофтам і спадніцам, паліто старога крою.

Пэўныя адрозненні мелі хаты шляхты, іх убранные. Яны былі большымі па памерах, абавязкова мелі чысты пакой, у якім размяшчалася галандская печ. Сцены ўнутры памяшкання штукатурыліся або бяліліся, абклеіваліся шпалерамі. У модзе былі люстры, лубачныя карцінкі. Замест лучыны шляхта выкарыстоўвала газавыя лямпы, піла чай з самавараў, разліваючы яго ў фаянсавыя кубкі. Усё гэта сведчыла пра больш высокі жыццёвы ўзровень шляхты ў параўнанні з сялянамі і тлумачылася тым, што шляхта мела большыя зямельныя надзелы, больш жывёлы, не ведала цяжкай прыгоннай залежнасці, якую вякамі адчуваў на сабе беларускі селянін. Адзначаныя вышэй акалічнасці паўплывалі і на магчымасць шляхты набываць кнігі, аддаваць дзяцей у школы, гімназіі, універсітэты.

Разам з тым Сержпудоўскі гаворыць, што беларуская шляхта захавала шматлікія рысы светаўспрымання сялян, іх побыту, прытрымлівалася звычаяў, выконвала абрады, спявала іх песні. Асабліва гэта тычылася малазямельнай шляхты, якая выйшла з чыншавікоў, што арандавалі землі ў багатых суседзяў-памешчыкаў.

Значнае месца ў нарысе Сержпудоўскага займае раскрыццё пытання аб прымусовым перацягненні беларускіх сялян у шляхецтва. Клапоцячыся аб навечным замацаванні за сабой чужых тэрыторый, польскія ўлады ўсімі праўдамі і няпраўдамі перацягвалі беларускіх сялян у «шляхецтва». Тыя, хто прыняў іх веру, карысталіся асобымі прывілеямі: ім выдзялялі ў арэнду лепшыя землі, давалі крэдыты для набыцця гаспадаркі, зямлі, бралі іх да сябе ва ўслужэнне, вучылі дзяцей у польскіх школах. Рабілася гэта не таму, што польскія памешчыкі дбалі аб паляпшэнні жыцця беларускага народа, а з мэтай замацавання беларускіх зямель за Польшчай, набыцця таннай рабочай сілы.

«Застенковая шляхта в Белоруссии». Глыбокі навуковы падыход назіраецца і ў працы А. К. Сержпудоўскага «Застенковая шляхта в Белоруссии»¹⁸⁵, датаванай 1920 г. На аснове вывучэння шматлікіх актаў Вялікага Княства Літоўскага, жыцця, быту, духоўнай і матэрыяльнай культуры беларусаў-палешукоў, якіх рэакцыйныя польскія дэмографы адносілі да польскай засцянковай шляхты, вучоны пераканаўча даказвае, што на самай справе нічога агульнага з польскай шляхтай гэтыя сяляне не мелі. Тое, што польскія памешчыкі на выгадных для сябе ўмовах аддавалі ў арэнду землі паблізу сваіх маёнткаў, яшчэ не гаварыла пра збліжэнне, а тым больш пра пераход беларускіх сялян у каталіцкую веру. Праўда, пад уплывам палякаў асобныя сяляне, асабліва тыя, хто абслугоўваў памешчыкаў, перанялі ад іх пэўныя звычкі, вывучыліся іх мове. Але, нягледзячы на гэта, «...большасць шляхты ў Заходнім краі – дробныя сяляне, –

¹⁸⁵ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 1, спр. 114.

сцвярджаў Сержпутоўскі. – Па сваіх звычаях, культуры, занятках яны нічым не адрозніваюцца ад тых сялян, якія называюць сябе беларусамі»¹⁸⁶.

Вучоны дае ґрунтоўны аналіз існаваўшых у навуцы поглядаў на паходжанне нацый, што пражывалі на тэрыторыі Заходняй Беларусі, палемізуе з рэакцыйнымі польскімі дэмографамі Талька-Грынцэвічам, Закржэўскім, Лапо, Любоўскім, якія ў сваіх працах перабольшвалі ўплыў польскай культуры на развіццё інтэлектуальнай думкі беларусаў. На канкрэтных прыкладах ён пераканаўча даказвае, што культура польскага народа не магла аказаць істотнага ўплыву на беларусаў, бо «шляхта» пераважна была такой жа неадукаванай, як і беларускія сяляне, а польскія паны, якія падчас уладарання Рэчы Паспалітай запаланілі заходнюю частку Беларусі, не з’яўляліся носбітамі лепшых рыс польскай культуры, навукі, а былі звычайнымі каланізатарамі. Іх у першую чаргу хвалявалі пытанні асабістага абагачэння.

Свае вывады А. Сержпутоўскі падмацоўвае спасылкамі на працы рускіх і прагрэсіўных польскіх гісторыкаў – Чубінскага¹⁸⁷, Доўнар-Запольскага¹⁸⁸, якія добра ведалі гісторыю беларускага краю, жыццё і быт беларусаў. У іх працах, а таксама ў шматлікіх этнаграфічных і фальклорных матэрыялах, запісаных Сержпутоўскім, польскія паны малююцца жорсткімі, бяздушнымі, фанабэрыстымі. У непрывабным, смешным выглядзе паказваюцца асобныя прадстаўнікі «дробнай шляхты» – людзі, якія адарваліся ад свайго класа, падаліся ў гандаль, сталі пісарамі, дробнымі землеўладальнікамі, пераймалі мову, звычаі, манеры «вяльможных паноў». Смешна і недарэчна гучыць назва пакоя ў звычайнай сялянскай хаце – «крэдэнса», што ў перакладзе з польскай мовы азначае кабінет, ужыванне слова «пан» у размове паміж сабой двух сялян і г. д. «Такіх паноў, – заўважае Сержпутоўскі, – сярод дробнай і засцянкавай шляхты было нямнога. Яны, як правіла, не карысталіся павагай у аднавяскоўцаў, з іх пасмейваліся, з імі не падтрымлівалі цеснай сувязі, не заводзілі радню».

Па невядомай прычыне працы А. К. Сержпутоўскага «Мелкая шляхта Западного края» і «Застенковая шляхта в Белоруссии» не былі надрукаваны, хаця думаецца, што яны не страцілі сваёй актуальнасці і сёння, могуць быць выкарыстаны гісторыкамі, краязнаўцамі, палітолагамі.

¹⁸⁶ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 44.

¹⁸⁷ Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край // Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1872. Т. 2.

¹⁸⁸ Доўнар-Запольскі М. В. Асновы дзяржаўнай Беларусі Гродна, 1919.

На крылах песні

У сваёй фалькларыстычнай дзейнасці А. К. Сержпутоўскі не абышоў увагай і песенную творчасць народа. І хаця вучоны не пакінуў спецыяльных даследаванняў па народнай песні, з яго экспедыцыйных дзёнікаў, знойдзеных намі ў архівах, можна пераканацца, як жыва цікавіўся ён народнай песнятворчасцю.

Шмат паэтычных твораў сабраў Сержпутоўскі падчас паездкі ў Беларускае Палессе ў лютым 1906 г. Сярод гэтых запісаў багата песень. Лейтматыў большасці з іх – скаргі маладых дзяўчат на сваю долю, якая разлучыла іх з любымі, аддала ў чужыя сем’і, дзе яны вымушаны працаваць з ранку да ночы, цяпець здзекі ад злых свякрух і свёкраў:

Мая мамка-кветка,
Не аддавай мяне па летку.
Аддавай узімку,
Каб я набрала сілку
На свёкраву ніўку.
У свёкра поле вялікае
І гоні доўгія,
Вароты высокія,
Падпоры жалезныя,
І буйны вецер не паваліць¹⁸⁹.

Але часта здаралася так, што маці не магла выканаць просьбу дачкі, вымушана была згадзіцца на яе шлюб з чалавекам, якога тая не любіла, які не мог абараніць яе ад сваіх бацькоў. Рушыліся дзявочыя надзеі, дні становіліся падобнымі на ночы. Хаця б на дзень, хаця б на хвіліначку марыла дзяўчына вярнуцца ў бацькоўскую хату. Душэўны стан маладой паланянькі добра перададзены ў запісанай Сержпутоўскім у вёсцы Лучыцы Мазырскага павета песні «Плач зязюлі»:

Ой, даўно-даўно
Я ў маці была,
Ужо мая дарожка
Дзёранам зарасла.
Кароўку накармлю,
Зярно патаўку
І к сваёй маці
У гасцейкі пайду.
Ды й абярнуся
Зязюленькай рабенькай,
Ды палячу, палячу
Да маці родненькай.
Ды й палячу, палячу
Ды ў матчын садок,
Ды пагляджу, пагляджу,
Што маці робіць.
Бачу: мая матачка

¹⁸⁹ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 572.

Па сенечках ходзіць.
Нявестачку-ластачку
Раненька будзіць:
«Нявестачка-ластачка,
Уставай хутчэй.
У нашым садочку
Зязюля кукавала.
Кукавала, кукавала
Вельмі голасна
Ды плакала, плакала
Вельмі жаласна».
Калі рабая зязюленька —
Будзе варкаваці,
Калі наша дачушка —
Будзем частаваці¹⁹⁰.

Толькі не проста вырвацца з хаты мужа маладой жанчыне. Яна павінна працаваць, гадаваць дзяцей. А так хочацца паслаць вестачку на радзіму, атрымаць пісьмо-параду ад маці. Адна надзея на сокала: ён занясе вестку. Прачытае маці пісьмо і напіша адказ, а то і ў госці прыедзе, параіць, як ёй жыць у чужой старане. Але вяртаецца сокал з дрэннай весткай: не застаў ён маці ў жывых. Ноччу дачцэ прыснілася, што яна размаўляла з маці, чула яе голас:

Не магу ўстаці
К сваяму дзіцяці
Парады даці.
Сырая зямля на грудзі налягла.
Цесавыя дошкі
Сціснулі ножкі.
Распараджайся, маё дзіця,
З блізкімі суседзямі.

Выконваючы наказ маці,

Збірала, збірала ўвесь дзень
Гасцей да сябе Ганначка.
Сабрала збор на свой двор,
Пасаджала дружачак на выбар,
Пасаджала круг сябе,
А сама села вышэй усіх,
Спусціла галовачку
ніжэй усіх.
Думае думачкі больш усіх¹⁹¹.
У вёсцы Дзяніскавічы А. К. Сержпутоўскі запісаў ад пляменніцы
казачніка Паўла Азёмшы Зінаіды Фёдараўны Шчагловай некалькі
каравайных песень, і ў прыватнасці гэтую: Караваю, мой раю,
Я для цябе іграю

¹⁹⁰ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 572.

¹⁹¹ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 572, с. 31.

Ручкамі бяленькімі,
Персцянямі залаценькімі.
Старшая каравайніца
Усё цеста пакрала,
У кіпень паклала.
Калі завівала,
З-пад новай клеці
Выбегла мурашачка,
Вынесла завівальнечка.
Таненькае і бяленькае,
Як пацеркі раўненькае.

Этнограф заставаўся верным свайму прынцыпу вывучаць народную творчасць у арганічным спалучэнні этнаграфічнага і фальклорнага матэрыялаў. Ён лічыў, што абрадавыя песні трэба аналізаваць у цеснай сувязі з абрадам. Напрыклад, каменціруючы момант развітання нявесты з бацькамі, Аляксандр Казіміравіч заўважае, што маладая пры гэтым плача, а сяброўкі спяваюць:

Кацілася сонейка дадому.
Кланайся, Ганначка, бацьку да ног.
Бацькавы ножанькі бяленькі,
Будзет табе, дочанька, дабрэнька.

Гэты куплет, падкрэсліваў Сержпутоўскі, паўтараўся некалькі разоў: сяброўкі яго адрасавалі па чарзе бацьку, маці, братам і сёстрам маладой.

Такія заўвагі, а таксама канкрэтныя ўказанні на месца, дзе запісваліся песні, прозвішчы інфарматараў, імя нявесты і жаніха давалі даследчыку багаты матэрыял для вывучэння быту, матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага селяніна. Напрыклад, тэкст песні аб ваджэнні «казы» на Каляды вучоны суправаджае падрабязным апісаннем гэтага рытуалу, які нагадвае тэатралізаванае дзеянне.

Звяртае на сябе ўвагу лірызм, светлая танальнасць у апісанні бытавых сцэн, абрадаў. Гэтаму садзейнічае зварот да прыроды, ужыванне эпітэтаў, метафар, параўнанняў:

Зоры мае забаўныя,
Забавілі маіх дзетак.
Адно раджанае,
Другое – суджанае.
Раджанае гадаваць будзем,
Суджанае пасылаць будзем.
Сцяпанка раджаны,
Ганначка суджаная.

Многія даследчыкі тлумачаць поспех беларускіх абрадавых песень наяўнасцю ў іх жартоўнага тону, дасціпнага гумару. Пацвярджэннем гэтаму можа служыць жартоўная абрадавая песня, прысвечаная маладому і яго дружкам:

Дружка ў кішэні верна
Выкалаціў ячменю зерне.
Пакаціў па тарэлцы,

Плача па гарэлцы.
Дружка каўтунаваты
Бегае кругом хаты.
У аднаго дружка лысая галава,
У другога – сівая барада,
У трэцяга дружка крывая нага.
Лысаю галавою – печ вымятаць,
Крывою нагою – жар выграбаць.
– Не сядзі, Ганначка, бокам —
Гэта табе не наракам.
Сядзі прамесенька,
Будзе табе мілесенька.
Куды ты, Ганначка, глядзела,
Што не харошага злюбіла?
Я глядзела, мае дзевачкі, у вакенца,
Думала, што здасца малады – Сцяпанка-сэрца.
Чаму ён не харош?
У балоце радзіўся,
На купіне рос,
Ячнае лічка,
Аўсяны нос¹⁹².

Стрэлы крытыкі скіраваны і ў адрас дзяўчат, якія завівалі нявесту:

Завівальніца, сцерва,
Маю косаньку сцерла.
Сцерла, змяла
І пад чэпчык схавала.

Гумарыстычная выснова многіх песень часта была скіравана на тое, каб хаця б на пэўны час адцягнуць увагу дзяўчыны ад той горкай рэчаіснасці, якая чакала яе наперадзе ў чужой сям'і. Таму, калі нявесту прывозілі да жаніха, дружкі маладога спявалі:

Ганначка, не журыся.
У нас табе добра будзе.
У нас дзела не рабіць мець,
Ды па полю хадзіць мець.
Верабейку ганяць,
Свякрушыны канпелькі мяць.
Тугі, тугі, пічужкі,
Свякрушыны грушкі.

Аб сур'ёзным падыходзе да вывучэння песеннай спадчыны беларускага народа сведчыць рэцэнзія Сержпудоўскага на зборнік С. Малевіча «Белорусские народные песни»¹⁹³. На працягу многіх гадоў аўтар кнігі запісваў песні ў пяці суседніх вёсках Ланскай воласці Слуцкага павета. Выдадзеная ім кніга змяшчала 258 тэкстаў песень. Асабліваю каштоўнасць, на думку вучонага,

¹⁹² Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 572, с. 31.

¹⁹³ Живая старина. 1907. Вып. 4. С. 61–63.

уяўляе сабой тэарэтычная частка, якая складалася з уводзін, кароткага апісання гукаў, форм і ладу мовы жывога беларускага маўлення, а таксама невялікага слоўніка. Кніга дазваляла пазнаёміцца з бытам жыхароў Беларускага Палесся, шырай пазнаць кола іх інтарэсаў.

Гаворачы аб вялікай рабоце, праведзенай аўтарам зборніка, А. К. Сержпутоўскі ў той жа час справядліва крытыкуе Малевіча за неўпарадкаваны адбор тэкстаў, у якіх часта сустракаюцца паланізмы, запазычанні. Сур'ёзным недахопам лічыць ён і адсутнасць у запісах песенных тэкстаў націску (патрэбнага для акцэнтаўкі). Слушнымі былі заўвагі рэцэнзента і адносна шматлікіх недакладнасцей у слоўніку.

Значную цікавасць для даследчыкаў беларускага фальклору мае знойдзены намі ў асабістым архіве Я. А. Ляцкага невядомы раней рукапісны зборнік А. К. Сержпутоўскага «Беларускія песні». У зборніку 53 тэксты песень, запісаных у 1890-х гг. у Мазырскім павеце. Сярод іх (па класіфікацыі складальніка) калыханак і пацешак – 10, хрэсьбінных, або радзінных, – 5, калядных – 6, валачобных (велікодных) – 6, веснавых карагодных – 8, траецкіх, або духоўных (русальных), – 13, талочынных – 5.

Трэба заўважыць, што правесці дакладную і паслядоўную мяжу паміж гэтымі раздзеламі немагчыма. Здараецца, што адну і тую ж песню можна аднесці да розных раздзелаў. Так, напрыклад, тэкст песні № 29 з раздзела «Веснавыя карагодныя» вельмі нагадвае тэкст песні № 53 з раздзела «Талочынныя». І ў той і ў другой песні расказваецца пра цяжкі бязрадасны лёс беларускай жанчыны, якую выдалі замуж за нялюбага ў чужую сям'ю.

Можна прывесці і іншыя аналагічныя прыклады. Аднак, нягледзячы на гэтыя недахопы, Сержпутоўскі шукае сваю сістэму. Ён удумліва, творча падыходзіць да збірання фальклору, верны ўласнай манеры запісваць арыгінальныя, высокамастацкія творы, поўныя патрыятызму, любові да свайго народа, радзімы.

У народнай песні вучонага прыцягвае яе грамадскі, сацыяльны падтэкст. Ён бачыць у песні перш за ўсё адлюстраванне ўнутранага, духоўнага жыцця народа, яго маральны ідэал. Сімпатый Сержпутоўскага на баку прыгнечанага народа. Многія запісаныя ім песні не толькі выкрываюць, высмейваюць і асуджаюць чалавечыя слабасці, заганы, адмоўныя з'явы патрыярхальнага вясковага жыцця, але і накіраваны супраць існуючага ладу, памешчыкаў, цара.

Усе тэксты песень запісаны ў Мазырскім павеце, большасць з іх мае варыянты. Асабліваю каштоўнасць уяўляюць песні траецкія (русальныя) і талочынныя, якія дапамагаюць лепш пазнаёміцца з народнымі абрадамі і звычаямі, з жыццём беларуса-палешука.

Песні-калыханкі і пацешкі-забаўляльнікі сведчаць аб любові маці да сваіх дзяцей, расказваюць аб марах жанчын пра шчаслівую долю. Закалыхваючы дзіця, маці абяцае яму купіць боты, чаравічкі, смачна і ўволю накарміць.

Супакоіць, прыспаць дзіця дапамагае мелодыка песень, якія пачынаюцца і заканчваюцца запевамі і прыпевамі «а-а-а», «люлі-люлі», «баю-баю», а таксама ўвядзенне ў песенны сюжэт казачных элементаў, у якіх адухаўляецца прырода, надзяляюцца чалавечымі якасцямі жывёлы і птушкі.

Дзіцячая песня выконвала ў той жа час выхаваўчую функцыю. Яна вучыла дзяцей паслухмянасці, дабраце, працавітасці. Не атрымае падарункаў той, хто «круп не драў, цеста не мясіў, па ваду не хадзіў».

Рэзкім кантрастам традыцыйным калыханкам, якія звычайна абяцалі дзецям радасць, шчасце, з'яўляецца запісаная Сержпутоўскім калыханка з сацыяльным адценнем:

Люлі, люлі, Несцерка,
На лета шэсцерка.
Люлі, люлі, малое,
На лета – другое.
Хто нас будзе гадаваць?

Хто намі будзе ўпраўляць?

Арыгінальным з'яўляецца ўвядзенне ў пацешку новага персанажа – пана, надзеленага ўласцівымі яму якасцямі – жорсткасцю, бессардэчнасцю:

Кую, кую сароку,
Прыляцела здалёку,
Села-пала на таку,
Пан кажа: «Засяку».

Вялікую навуковую і пазнавальную цікавасць маюць каляндарна-абрадавыя песні – калядныя, валачобныя, жніўныя. У іх ярка адлюстраваны земляробчыя клопаты беларускага селяніна, што імкнуўся з дапамогай абрадавых рытуалаў і песень, у магічную сілу якіх ён шчыра верыў, вырасціць багаты ўраджай, забяспечыць дастатак у хаце і гаспадарцы.

Калядкі пачынаюцца песняй пра Хрыста, які купецца ў возеры. Аднак на самай справе гэты твор не мае нічога агульнага з рэлігійнай тэмай. Упамінанне аб Хрысце павінна было падкрэсліць асаблівую ўрачыстасць навагодняга свята.

Асноўным зместам калядак з'яўляецца ўшанаванне селяніна. Калядоўшчыкі абяцаюць яму добры ўраджай, багаты прыплод жывёлы. Выдаючы жаданае за сапраўднае, народная фантазія набывала жыццёвы, сацыяльны змест, падтрымлівала веру селяніна-бедняка ў лепшае жыццё.

Важнае месца ў зімовым абрадавым цыкле займаў абрад ваджэння «казы», які ў глыбокай старажытнасці меў магічнае значэнне. Казёл, каза адносіліся да свяшчэнных жывёл, і абрад імкнуўся скіраваць іх чудадзейную сілу на паляпшэнне ўраджывасці зямлі. Але ў такім выглядзе, у якім дайшоў да нас абрад ваджэння «казы», ён не столькі абрадавы рытуал, колькі бытавая гульня.

У зборніку А. К. Сержпутоўскага прыводзіцца арыгінальны варыянт песні «Каза» з падрабязным апісаннем маляўнічага рытуалу яе ваджэння. Вечарам напярэдадні Новага года (на Шчадрэц) аднаго з хлопцаў апрадалі «казой», надзеўшы на яго вывернуты кажух, прыстаўлялі да яго важака і абыходзілі хаты аднавяскоўцаў. Прыпеў «е-го-го, каза» выконваўся пад акампанемент скрыпкі, барабана, пеўчых. Вajak з «казой» у гэты час танцавалі. У той жа вечар дзяўчаты, апрануўшыся цыганкамі, ішлі «варажыць». Калядоўшчыкі патрабавалі ад гаспадароў пачастунку.

Адзначаючы некаторае падабенства песні, запісанай Сержпутоўскім, з аналагічнымі апублікаванымі тэкстамі, няцяжка заўважыць, што рукапісны варыянт яе дастаткова поўны і мае дадатковыя сюжэтныя лініі. Ні ў адным зборніку калядных песень не сустракаўся дыялог зайца з казой. Цікавым уяўляецца ўпамінанне аб вяртанні казы з Масквы:

Е-го-го, каза,
Е-го-го, шэрая.
Нядаўна з Масквы
З доўгімі касмі.

Валачобныя песні, запісаныя А. К. Сержпутоўскім, расказваюць аб прабуджэнні прыроды ад зімовага сну, аб падрыхтоўцы да веснавых палявых работ. Песні «Добры вечар слаўнаму мужу»! і «Нявестачка лён бяліла» толькі ўмоўна можна аднесці да валачобных, улічваючы матыў падрыхтоўкі да свята, пляценне вяноў, сустрэчу вясны. Гэтыя песні цікавыя сваімі сродкамі і прыёмамі мастацкага адлюстравання падзей. Дзяўчына тут – «чырвоная пані», хлопец – «слаўны муж».

Лагічным працягам валачобных песень у зборніку можна лічыць веснавыя карагодныя песні. Яны, поўныя радасці і весялосці расказваюць аб тым, як выбіралі нявесту, жаніха. Іх стылістыку вызначае светлая, радасная танальнасць, што перадаецца адпаведнымі эпітэтамі, параўнаннямі: малады хлопец – месячык, дзяўчына – зорка. Імёны хлопчаў і дзяўчат падаюцца ў памяншальна-ласкальнай форме: Яўхімка, Ягорка, Парахна, Рыпінка.

У яркіх мастацкіх вобразах і малюнках раскрываюць народныя песні не толькі радасць, але і гора беднага люду. Сумам, адчаем прасякнута песня дзяўчыны, якую ў чужой сям’і чакае доля рабыні. Вобразна параўноўваючы свой лёс з горкай рабінай, яна скардзіцца на тое, што «нарадзіла яе маці нешчаслівай».

Матывы традыцыйнай сялянскай лірыкі, навеяныя патрыярхальным бытам, назіраліся яшчэ ў канцы XIX – пачатку XX ст. Жывучасць такіх песень тлумачыцца тым, што яны праўдзіва адлюстроўвалі рэчаіснасць. У некаторых лірычных песнях зборніка Сержпутоўскага чуюцца ноткі пратэсту супраць такога становішча. На пытанне, ці сумуе маладая жонка па нялюбым мужу, тая адказвае:

Няхай па ім тужыць агонь ды вада,
Не я буду тужыць – сама малада.

Вызначаючы асноўны змест традыцыйных рускіх песень, В. Р. Бялінскі пісаў: «Гэта або скарга жанчыны, якую разлучылі з мілым сэрцу і насільна выдалі за нялюблага сум па радзіме ў вобразе роднага дому і вёскі, скарга на чужбіну, на варварскія адносіны мужа і свякрухі. Калі герой песні мужчына, тады – успаміны пра любую, нянавісць да жонкі, або скарга на горкую долю маладзецкую, або праяўленне дзікай, распачнай весялосці – выхад з цяжкага суму, які рве душу. Такі ў большасці сваёй змест усіх рускіх народных песень»¹⁹⁴.

Гэтыя словы з поўнай падставай можна аднесці і да беларускіх народных песень, стваральнікі і захавальнікі якіх жылі ў яшчэ больш цяжкіх умовах, чым іх рускія браты і сёстры.

Не многа траецкіх (русальных) песень дайшло да нашых дзён. Таму песні гэтай групы, якія таксама ўвайшлі ў зборнік А. К. Сержпутоўскага, маюць асаблівую каштоўнасць. Суправаджаючы карагодныя гульні, траецкія песні праслаўлялі жывёльны свет, у мастацкай форме адлюстроўвалі блізкія сэрцу чалавека палі, лясы, лугі, родную вёску.

Важнае месца ў традыцыйнай абраднасці займалі «завіванне» і «развіванне» бярозкі. У некаторых раёнах Беларусі бярозку замяняла галінка яблыні. Яе ставілі ў посуд з вадой пад бажніцай. Калі на галінцы з’яўляліся лісточкі, народныя прымхі абяцалі нявесце ўдалае замужжа. Калі ж галінка засыхала – гэта было кепскай прыкметай. У песні, запісанай Сержпутоўскім, яблынька толькі «на трэцяе лета коску апусціла, коску апусціла, слёзку ўраніла».

За веснавымі песнямі А. К. Сержпутоўскі размясціў у сваім зборніку талочынныя. Яны цікавыя сваёй вострай палітычнай накіраванасцю, выяўленнем нянавісці да паноў-прыгнятальнікаў. Малады пан прымушае жней працаваць ад цямна да цямна. Яго не бянтэжыць тое, што жанчыны вельмі стаміліся, ён больш шкадуе свайго каня, на якім раз’язджае па палях:

Жніце, мае жанцы, жніце,
Самі сябе не шчадзіце,
Каня майго не таміце.

Сацыяльнай вастрэйшай адзначана і жніўная песня – дыялог жніі з сонцам:

Сонечка, ядрачка,

¹⁹⁴ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. М., 1954. Т. 5. С. 329.

Ці было ў Бога ў найме?
Ці спагадаеш аба мне?

Цяжка пераацаніць значэнне рукапіснага зборніка А. К. Сержпутоўскага. Сабраныя ў ім беларускія народныя песні маюць не толькі эстэтычную і пазнавальную каштоўнасць, але і практычнае значэнне. Яны могуць быць выкарыстаны пісьменнікамі, лінгвістамі, настаўнікамі, студэнтамі, удзельнікамі мастацкай самадзейнасці.

А. К. Сержпутоўскі цікавіўся і песнямі іншых народаў. У 1912–1924 гг. у вёсцы Асінаўка Аханскага павета Пермскай губерні ён запісаў 11 рускіх песень¹⁹⁵. Сярод іх 2 карагодныя, 4 жартоўныя, астатнія – дзіцячыя. Найбольшую цікавасць уяўляюць сабой песні апошняй групы. Перш-наперш уражвае незвычайнасць сюжэтаў. Ні ў адной з вядомых песень ці казак не сустракалі мы прыкладу дружбы паміж зайцам і ваўком. У песні ж пра зайку, які спяшаецца да шэрага на вяселле, апошні даводзіцца зайцу нават родным братам, а ваўчыха – цёткай. Цікавая і канцоўка песні: «Фома, Ерёма, сиди-ко дома, точи веретёна».

Не мае аналагаў сюжэт пра пеўніка, які даводзіцца пляменнікам саве. Незвычайным з'яўляецца і ўвядзенне ў песню казачных элементаў. У чарадзейных казках розных народаў сустракаецца магутны дуб. Каля гэтага дрэва ходзіць вучоны кот, на ім сядзіць, падпільноўваючы сваю здабычу, Салавей-разбойнік, як зрэнку вока беражэ дуб і Кашчэй Бессмяротны. У песні Сержпутоўскага на дубе сядзіць цётка пеўніка – сава.

Не адзначаны ў вусна-паэтычнай народнай творчасці беларусаў і сюжэт малацёбы ў царкве. У запісанай Сержпутоўскім песні расказваецца пра дзяцей папа, якія малацілі гарох у царкве. Яны так шчыравалі, што ажно «церковь подлюмили. Попадья – та упала с печи, разбила-та плечи».

Вялікую цікавасць выклікае песня пра сустрэчу гасцей, у якой прысутнічаюць элементы сацыяльнага пратэсту. Сустракаць гасцей выйшлі:

Козел из-под печи
С большими рогами,
Кот с пирогами,
Кошка с блинами,
Маленькие котята
С лепешечками.

На просьбу галодных вясковых дзяцей падзяліцца з імі ласункамі казёл адказвае:

Не для вас печены,
Для бояр печены.

Поўная здаровага гумару песня пра пеўніка і курку:

Кукареку, петушок
На воротах сидел.
Трое лаптей сплел,
Коготочки потерял.
Еще денежку нашел,
Молодушку купил.
Молодушка добра,

¹⁹⁵ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 581, с. 5.

Пирогов напекла.
Еж-ко, еж-ко, старичок,
Не сожги-ко язычок.
Еж-ко, еж-ко, старушка,
Не сожги-ко брюшко.

Гэтыя і іншыя запісы сведчаць аб высокай духоўнай культуры асінаўскіх баюноў і песеннікаў. Прыходзіцца толькі шкадаваць, што даследчык нічога не паведаміў пра людзей, якія падзяліліся з ім сваімі песнямі.

У 1924 г. з кампазітарам Я. В. Прохаравым Сержпудоўскі наведаў Горацкі, Чавускі, Мсціслаўскі і Клімавіцкі паветы Магілёўскай губерні, дзе запісаў шмат вусна-паэтычных твораў беларускага народа. У сумесна падрыхтаваны імі да друку зборнік «Песні Магілёўшчыны» ўвайшло звыш 250 тэкстаў, многія з якіх суправаджаліся нотамі. На жаль, лёс гэтага збору песень невядомы. Думаецца, што ён, як і многія іншыя працы А. К. Сержпудоўскага, прапаў у час вайны.

З рога ўсяго многа

Летам 1920 г. па даручэнні Акадэміі гісторыі матэрыяльнай культуры А. К. Сержпутоўскі накіроўваецца ў Пермскую губерню для этнаграфічных даследаванняў. У задачу камандзіроўкі ўваходзіла збіранне матэрыялаў аб народным быццё, зменах, што адбыліся тут за апошнія гады. Тое, што ён тут убачыў, мала чым адрознівалася ад убачанага раней у іншых мясцінах Расіі і ў Беларусі. На кожным кроку – сляды разрухі, разбурэнняў, запусцення. Людзі, з якімі сустракаўся этнограф, скардзіліся на адсутнасць у магазінах прадуктаў харчавання, рэчаў першай неабходнасці. Асабліва цяжка было набыць цвікі, паліва, посуд, газу.

Аднак вучоны звярнуў увагу і на тое новае, што адбывалася ў жыцці народаў Прыўралля. У вёсцы Дуброва будаваліся лініі электраперадач, у абласным цэнтры яго пазнаёмілі з праектам будучых заводаў па вырабе цэгля, керамічнага посуду, перапрацоўцы сельскагаспадарчых прадуктаў. Сержпутоўскі быў цвёрда перакананы ў тым, што ў недалёкай будучыні чакаюць новыя, яшчэ большыя змены.

Поспеху навуковых экспедыцый А. К. Сержпутоўскага садзейнічала карпатлівая падрыхтоўка да кожнай з іх. Вызначыўшы мэту, адрас і задачу камандзіроўкі, ён імкнуўся атрымаць як мага больш звестак аб тым, што ўяўляе сабой дадзеная мясцовасць з геаграфічнага і гістарычнага бакоў, даведацца, ці вывучалася раней матэрыяльная і духоўная культура яе насельнікаў. Дэталёва прапрацоўваў этнограф маршрут экспедыцыі, бо на сэканомленыя на праезд грошы можна было набыць экспанаты. Але самае галоўнае – маршрут павінен быў пралягаць па населеных пунктах, найбольш багатых этнаграфічным і фальклорным матэрыялам.

У гэтай сувязі паказальнай можа лічыцца камандзіроўка Аляксандра Казіміравіча ў Беларусь у 1920 г. Уражвае геаграфія маршрутаў – за два летнія месяцы ён пабываў у дзясятках населеных пунктаў Усходняй, Паўднёвай і Заходняй Беларусі, зрабіў сотні апісанняў, замалёвак, чарцяжоў, фотаздымкаў сялянскіх дамоў, сельскагаспадарчых пабудов, культавых устаноў, набыў вялікую калекцыю рэчаў дамашняга ўжытку, адзення, абутку, запісаў сотні прыказак і прымавак, песень, паданняў, замоў, апісаў многія абрады, святы, гульні¹⁹⁶.

Дзелячыся ўражаннямі аб наведванні вёскі Церабілавічы Рэчыцкага павета Гомельскай губерні, якая раскінулася на беразе ракі Гарынь, Сержпутоўскі заўважае, што новае пакуль цяжка прабівае сабе дарогу на Палессі. Людзі жывуць бедна, займаюцца пераважна земляробствам і жывёлагадоўляй. Землі тут малаўрадлівыя, хлеба не хапае да новага ўраджаю. Выручае рыбалоўства, збіранне грыбоў і журавін, якія сяляне ядуць самі і прадаюць на кірмашы. Хаты старэнькія, крытыя саломай і чаротам. Абсталяванне ў іх беднае, такое ж, якім было 40 гадоў таму назад: сталы і лаўкі, зробленыя рукамі сялян. Жанчыны выраблялі тканіны з ільну, самі шылі вопратку для сваёй сям'і. Далёка не ў кожнай нават вялікай вёсцы былі школы, урачэбныя ўчасткі. Сяляне былі ў большасці непісьменныя. Адзіны культурны цэнтр – царква, якую старыя наведвалі, каб сустрэцца з сябрамі, знаёмымі, пабавіць час.

Асобнае месца ў жыцці беларускіх сялян займаў земляробчы каляндар, які ўвабраў у сябе шматвяковыя назіранні чалавека над прыродай, вопыт пакаленняў.

Першым сяляне пачыналі жаць жыта, потым жалі пшаніцу, ячмень, авёс. Апошнім убіралі проса.

Жыта, ячмень, авёс вязалі ў снапы. Снапы ставілі ў бабкі, выцяўшы кожны аб зямлю, каб зраўняўся гузыр.

¹⁹⁶ Песни, сказы и басни, записанные А. К. Сержпутовским во время экспедиции в Западную Белоруссию летом 1920 г.; Рассказы, песни, поверья и другой фольклорный материал, записанный А. К. Сержпутовским во время командировки в Белоруссию в 1920 г. // Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 18.

Проса жалі не зусім спелае, каб не высыпалася на зямлю зерне. Затым яго складвалі ў копы на тры дні для канчатковага даспявання, пасля чаго раскладвалі снапы на дзярузе і мялі нагамі.

Грэчку касілі косамі з прымацаванымі да касы граблямі. Сцяблінкі збіралі ў снапы, апошнія ставілі ў кучкі.

Вельмі важна для селяніна было не прапусціць час, калі трэба было пачынаць тую ці іншую работу. Тут дапамагалі шматгадовыя назіранні над прыродай, вопыт продкаў: «Проса схілілася – пара жаць», «Пшаніцу пара жаць, пакуль вецер не вымалаціў ды вераб’і не пералушчылі»¹⁹⁷.

Асобны раздзел свайго земляробчага дзённіка этнограф прысвячае ўстойлівым словазлучэнням, якія ўжывалі сяляне: «Град жыта пабіў, пашкодзіў, збіў», «Жыта наліваецца, жаўцее, бялее», «Жыта сонцам прыхваціла», «Авёс узышоў, паўсходзіў, сцябло выкінуў», «Авёс жаўцее, ячмень вытыкаецца з-пад гною», «Авёс выкінуў колас»¹⁹⁸.

Паколькі ў большасці сваёй беларускія сяляне не мелі ў першыя гады савецкай улады сельскагаспадарчай тэхнікі – сеялак, жняўра, касілак, веялак, усе сельскагаспадарчыя работы – ад пасяўной да ўборкі – праводзілі ўручную. Мужчыны сеялі і малацілі зерневыя, жанчыны даглядалі пасевы, жалі, вязалі снапы. Апрацоўка скур жывёлы, нарыхтоўка дроў, лесаматэрыялаў лічылася справай мужчынскай.

У запісах Сержпутоўскага шмат месца адведзена нарыхтоўцы і сплаву лесу. Вось як ён апісвае гэта. Зваленыя дрэвы на падводах або волакам дастаўлялі на бераг ракі. Тут з дапамогай «ключыкаў» (жэрдкі) і «калachoў» (скручаны ў некалькі рэдзяў сталёвы дрот) звязвалі дрэвы ў платы, якія ў некаторых мясцінах Беларусі называліся «паляніцамі», і спускалі на ваду. Часам платы звязвалі паміж сабой у караваны. Паколькі рэкі на Беларускім Палессі былі балоцістымі, вузкімі, павольнымі, на платы садзіліся платагоны. Доўгімі жэрдкамі яны накіроўвалі плыт на быстрыню, сцягвалі з мелкаводдзя. Работа платагонаў была надзвычай цяжкай, небяспечнай. З-за адсутнасці спецыяльных абутку і вопраткі людзі часта хварэлі. Да таго ж, некуды было дзецца ад дакучлівых камароў. «Нягледзячы на гэта, палешукі вымушаны былі цягнуць сваё ярмо, каб не даць памерці з голаду сям’і»¹⁹⁹, – пісаў вучоны.

Сержпутоўскі пакінуў цікавыя апісанні нарыхтоўкі дошак уручную, спосабаў пераправы праз рэкі і багны, парады, як хутка зрабіць выбарку ў бярвяне, замацаваць вароты ў жывым дрэве, не псууючы апошняга, зрабіць сані, калёсы, мэблю.

Цікавымі з’яўляюцца парады, як змазаць утулкі колаў грыбамі, змайстраваць жалейку, цымбалы, гуслі, авалодаць майстэрствам разьбы па дрэве.

Парыжскія моды менш за ўсё хвалявалі беларускіх сялян, ды яны і не чулі пра іх. Адзенне, абутак, мэблю рабілі сваімі рукамі. З авечай шэрсці пралі ніткі, з якіх выраблялі тканіну, вязалі камізэлькі, сукенкі, шапкі, хусткі. З ільну шылі бялізну, верхнія кашулі. Апрацаваныя шкуры авечак, коней, кароў, свіней выкарыстоўвалі для пашыву абутку, кажухоў.

Нататкі «Аб народным крашэнні ў Беларусі»²⁰⁰ А. К. Сержпутоўскага падрабязна знаёмяць з сакрэтам афарбоўкі шкур, тканін.

Назіральны, востры на розум паляшук з мясцовай сыравіны мог вырабіць любую фарбу. Напрыклад, для прыгатавання зялёнай фарбы ўжываліся дзераза, бярозавыя пупышкі, спелыя касцяніцы, крушына, зелянуха, рунь. Каб атрымаць чырвоны колер, трэба было мець пад рукою шалупайкі цыбулі, кару алешыны, крэйду і г.д.

¹⁹⁷ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 14, с. 52.

¹⁹⁸ Там жа, с. 51.

¹⁹⁹ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 15.

²⁰⁰ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 15.

Заслугоўваюць увагі рэцэпты небагатай на разнасолы сялянскай кухні²⁰¹. І ўсё ж трэба аддаць належнае нашым бабулям і дзядулям, якія ўмелі не толькі захоўваць без страт харчовыя прадукты, вырашчаныя, здабытыя цяжкай карпатлівай працай, але і рыхтаваць з іх смачныя стравы, напрыклад рыбу і мяса па-мазырску. Кавалкі мяса, рыбы, дробную птушку загортвалі ў лісце капусты або лопуху і засыпалі гарачым попелам. Праз паўтары-дзве гадзіны страва была гатовая. Мяса і рыба добра прасмажваліся, убіралі ў сябе водар лісця і гарачай печы. Такім жа спосабам пяклі моркву, буракі, бульбу.

Прыемнымі на смак былі яйкі, грыбы, бульба, згатаваныя ў печы, з якой выбралі гарачае вуголле і попел.

Хлеб выпякалі на лісцях дуба, клёна, капусты або на муцэ, якую насыпалі пад каравай слоём у два-тры сантыметры.

Рэдка сустрачэш зараз у вёсцы сушанае мяса ці рыбу. Нашы продкі шырока ўжывалі такі спосаб нарыхтоўкі прадуктаў. Рабілася гэта не з мэтай задаволіць жаданні гурманаў, а каб захаваць прадукты ад псавання, мець запас на цёплыя месяцы года. На чарэнь гарача напаленай печы, з якой папярэдне выграбалі гарачае вуголле і попел, насцілалі мокрую салому і на яе раскладвалі парэзанае тонкімі кавалкамі мяса або рыбу. Вусце печы шчыльна закрывалі засланкай і пакідалі прадукты да таго часу, пакуль яны крыху не падсохнуць. Затым, звычайна ўжо на другі дзень, мяса, рыбу даставалі з печы і развешвалі дасушвацца. Захоўваліся атрыманыя прадукты ў драўляных скрынках або ў зрэбных мяшках. Ужывалі іх у сушаным выглядзе, а таксама тушылі, варылі з іх супы, узвары.

Не адзін дзясяткаў страў умелі гатаваць палескія жанчыны з малака. Малако квасілі, рабілі з яго тварог, масла, смятану. Тварог ужываўся ў салёным выглядзе, сушаны, з цукрам, мёдам.

Каб мець малочныя прадукты зімой, калі малака бывала менш або не было зусім, палешукі з лета рыхтавалі запасы. Свежы тварог складвалі ў бочкі, перасыпалі соллю, утрамбоўвалі. Паверх клалі драўляны кружок і прыціскалі каменем. Бочку з тварагом ставілі ў халадзаватае месца. У такім выглядзе ён мог захоўвацца многія месяцы. Зімой з яго гатавалі розныя стравы. Часцей за ўсё размешвалі ў вадзе і елі з бульбай ці хлебам.

Добрай славай карысталіся палескія сыры: прэсныя, салёныя, кіслыя, сушаныя з дабаўленнем смятаны, чарніц, семя кропу, кмену, базіліку. Тварог (просты або з дабаўкамі) шчыльна набівалі ў клінападобны льяны мяшок і клалі пад дошку, якую прыціскалі грузам. Праз некалькі дзён сыры даставалі з мяшка і сушылі на сонцы. Такі прадукт мог захоўвацца гадамі. Ён лічыўся першым ласункам пасля мёду, быў абавязковым атрыбутам усіх сямейных урачыстасцей.

Існавала многа спосабаў прыгатавання масла, смятаны. Гаспадыні ведалі шмат разнастайных рэцэптаў гэтых прадуктаў. У адрозненне ад рускіх, беларускія сялянкі ніколі не ставілі смятану ў печ перад тым, як біць масла, а толькі крыху падагравалі яе – масла набывала надзвычай прыемны выгляд і смак.

Непаўторны смак надаваў малаку і посуд, у якім яно захоўвалася. Перад тым як наліваць малако ў гліняны жбан, на дно яго клалі галінкі вольхі, розныя духмяныя травы – чабор, мяту, душицу, зверабой. Затым у печы награвалі камяні, клалі іх у жбан і залівалі гарачай вадой. Посуд шчыльна прыкрывалі кружком, зробленым з дубу або вольхі. Пасля таго як вада ў жбане астывала, яе вылівалі. Даставалі галінкі, траву, камяні, а жбан вешалі на плот або сушылі ў печы, перакуліўшы дном уверх. Малако ў такім жбане доўга не скісала.

Маслёнка, якая заставалася пасля прыгатавання масла, таксама ішла ў ежу. На ёй разводзілі цеста для бліноў, аладак, яе пілі замест вады, елі з бульбай, рабілі тварог, папярэдне адапціўшы ў печы.

²⁰¹ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 15.

І сыроватка не прападала ў гаспадарлівай паляшучкі. Яе пілі замест вады, на ёй варылі зяленіва, квас, дабаўлялі ў корм жывёле.

Беларускі селянін быў умераным у ежы, спажываў тое, што было ў доме. Звычайнымі стравамі лічыліся супы, крупнікі, баршчы, заціркі, мяса, тушанае з бульбай. Многія стравы мелі назвы, якія сёння рэдка хто ведае нават у вёсках. Будзённай стравай лічыліся, напрыклад, калатуша – зацірка, звараная з мукі на вадзе, гушча – каша з ячных круп, якая свабодна вылівалася з лыжкі. Густая каша называлася куццёй і была рытуальным атрыбутам. Рэдкі суп з ячных круп са свіным салам называлі «пансаком».

Багатай стравай лічылася верашчака. Гатавалася яна так. Кавалкі мяса, сала, вантробаў залівалі чырвонай падлівай, дадавалі перац, лаўровы ліст, гваздзіку, іншыя духмяныя прыправы і ставілі тушыцца ў печ. Падавалася верашчака звычайна ў святочныя дні.

Няхітрыя рэцэпты старажытнай беларускай кухні могуць прыйсціся даспадобы і сённяшнім кулінарам, гаспадыням у будні і святы.

А. К. Сержпутоўскі пакінуў цікавае апісанне свят, якія шырока адзначаліся ў Беларусі ў дарэвалюцыйны час і першыя гады савецкай улады. Не многа іх было тады, не тое, што ў наш час. Можа, таму, што святы былі рэдкімі, рыхтаваліся да іх сяляне загадзя, прымяркоўвалі да іх розныя рытуалы, якія перадаваліся з пакалення ў пакаленне.

Адным з самых любімых свят у беларусаў былі Каляды. Свята гэтае прыйшло да нас са старажытных часоў, калі продкі пакланяліся яшчэ культу Сонца. Беларускія сяляне жылі бедна, далёка не ў кожнай хаце на працягу ўсяго года на стала былі мяса, сала. Напярэдадні Каляд у вёсцы звычайна калолі свіней, што само па сабе ўжо было святам. Вечарам, гадзін у сем-восем, сям'я збіралася за сталом. У чырвоным куце ставілі рэшата з сенам, у якім знаходзіўся гаршчок з куццёй – густа зваранай ячнай кашай. Гаспадыня накрывала стол палатняным абрусам. Затым стол пераносілі ў цэнтр хаты. Пры гэтым стараліся, каб ножкі яго не дакраналіся да падлогі, інакш летам вераць будучы кляваць пасевы.

За стол садзіліся чынна, па старшынству. Елі абавязкова седзячы, чаго ў будзённым дні звычайна не прытрымліваліся. Памаліўшыся, прыступалі да вячэры. Першым блюдам была куцця, потым падавалі іншыя стравы, сярод якіх абавязкова рыбу. Спіртнога на стала, як правіла, не было, што сведчыць аб цвярозым ладзе жыцця беларускіх сялян.

Асаблівую ўрачыстасць уносілі ў гэты вечар калядныя рытуалы. Жанчыны выцягвалі з-пад абруса сена, салому. Калі пад руку траплялася доўгая сцяблінка, з'яўлялася надзея, што добра ўродзіць лён, што будзе ён валакністым, шаўкавістым. Затым наступала чарга грыбнікоў, а паколькі грыбы збіралі і малыя і старыя, то ўся сям'я ішла ў дрывотню. Кожны стараўся ўхапіць як мага больш пален і хуценька нёс у хату. У каго пален аказвалася больш, таму летам павінна было пашчасціць сабраць шмат грыбоў.

Існаваў асобны рытуал, як дабіцца ўрадлівасці ў садзе. Для гэтага трэба было выбегчы босым на вуліцу, тройчы патрэсці кожнае дрэва і абвязаць яго саломай.

Пасля вячэры гаспадыня даставала з-пад абруса некалькі неабмалочаных каласкоў і клала іх за абраз. Вясной зерне з гэтых каласкоў высаівалася ў поле. Уся сям'я стоячы сачыла за дзеяннямі гаспадыні, у думках вымольваючы ў Бога багаты ўраджай.

Цікавымі рытуаламі было аздоблена свята, якое адзначалася 25 снежня. У Слуцкім павеце жанчыны ў дзень нараджэння Хрыста саступалі сваё месца ля печы мужчынам. У гэты дзень пяклі і варылі бульбу, розныя іншыя стравы, каб не займацца гэтым у астатнія дні свята. Ігнараванне такога правіла, на думку палешукоў, магло выклікаць вясной і летам засуху.

Выкананне паўсядзённых работ у свята магло прынесці шмат іншых непрыемнасцей. Таму ў калядны перыяд не пралі, каб не звяліся авечкі, не шылі, не плялі лапцёй, не часалі лён.

У некаторых вёсках Мазырскага павета ў першы дзень свята не кармілі курэй, каб летам яны не разграбалі пасеваў. На Случчыне ў гэты дзень курам сыпалі ячмень на века дзяжы, у

якой расчынялі хлеб. Рабілася гэта для таго, каб на працягу года куры не разграбалі пасеваў і неслі шмат яек.

Перад абедам у дзень свята мужчыны ўстанаўлівалі на дрэвах парожнія вуллі, разлічваючы на тое, што вясной у іх абавязкова паселяцца пчолы. Каб валы і коні былі паслухмянымі і цягавітымі ў рабоце, сяляне запрагалі іх у санкі.

Многія песні, прыказкі і прымаўкі, казкі, легенды і паданні, запісаныя ў час гэтай экспедыцыі Сержпутоўскага, не маюць аналагаў у беларускім фальклору. Да ліку такіх можна аднесці некалькі прытчаў. Прыкладзём некаторыя з іх²⁰².

Бацька і сын спыніліся перад паўразбураным мостам.

– Калі б удалося праехаць з нашым возам на той бераг, паставіў бы Богу свечку памерам з таўкач, – кажа бацька.

Калі павозка мінула мост, сын пытае ў бацькі:

– А дзе ты возьмеш так многа воску?

– От, маўчы, мы ж пераехалі, – адказвае той.

* * *

Калека папрасіў Бога падараваць яму ногі, рукі і, нарэшце, жонку. Бог выканаў просьбы і пытае:

– Цяпер ты задаволены?

– Задаволены-то задаволены, – паскроб патыліцу мужык, – ды не зусім.

– Гавары, што яшчэ хочаш?

– Хачу быць такім, як ты.

...Ачнуўся бедалага і бачыць, што няма ў яго ні ног, ні рук, ні жонкі.

Сюжэт апошняга твора вельмі нагадвае матыў пушкінскай казкі пра рыбака і залатую рыбку. Цяжка сказаць, які з гэтых сюжэтаў больш старажытны. Магчыма, аўтар прытчы пра няўдзячнага бедалагу ведаў пра існаванне пушкінскай казкі і пад яе ўплывам стварыў сваё апавяданне.

А можа, наадварот, вялікаму паэту, які вельмі любіў і высока цаніў казачны эпас беларусаў, надарылася пачуць гэтую прытчу, і на яе аснове ён стварыў сваю бессмяротную казку.

Аналагічнае меркаванне можна выказаць і пра запісаны А. К. Сержпутоўскім у вёсцы Камаровічы Мазырскага павета рускі варыянт вядомай беларускай народнай песні пра бабку і дзедку.

– Государь мой, Сидор Карпович,
Сколько тебе лет?

– Семьдесят, бабушка, семьдесят,
Семьдесят, голубушка, семьдесят.

– Государь мой, Сидор Карпович,
Когда ты будешь помирать?

– В среду, бабушка, в среду,
В среду, голубушка, в среду.

– Чем тебя нам поминать, Сидор Карпович?

– Блинами, бабушка, блинами,
Блинами, голубушка, блинами.

– Сухие блинцы горло дерут, Сидор Карпович.

²⁰² Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 18, с. 4.

– С маслицем, бабушка, с маслицем,
С маслицем, голубушка, с маслицем.
– А где нам взять его, государь мой?
– На базаре, бабушка, на базаре,
На базаре, голубушка, на базаре²⁰³.

Не сустракалася ў ранейшых запісах і жартоўная беларуская песня вясельнага цыкла:

Ой, гудзе, гудзе,
Да вяселейка будзе.
Наша торбачка
За мяшэчка пойдзе²⁰⁴.

У ёй адчуваецца лёгка гумар, спачуванне бедным нявесце і жаніху, у якіх усё багацце – торбачка і мяшэчак.

Асабліва пашанцавала вучонаму на прыказкі і прымаўкі, ён запісаў звыш 150 арыгінальных тэкстаў. Многія з іх не сустракаюцца ў надрукаваных беларускіх парэміяграфічных зборніках. Назавём некаторыя з іх: «Хто, увязваючы воз, плача, той, едучы, скача»²⁰⁵, «Хто па кладцы боязна ступае, той у гразі ногі купае»²⁰⁶, «Стары зубоў не мае, а сухар косіць»²⁰⁷, «Сам піва заварыў, сам і расхлёбвай»²⁰⁸.

Ад жыхароў вёскі Лесяхоўка Рэчыцкага павета Гомельскай губерні Івана Ключкі, Васіля Багуненкі і Мікіты Шаравара этнограф запісаў шмат украінскіх народных песень, у тым ліку рэкруцкія, вясельныя, калядкі, шчадроўкі.

Кранае душу песня – размова маці з дачкой, якая неўзабаве будзе жыць у чужой сям’і на далёкай старане:

Як пйдеш від мене,
Спаде красонька с тебе.
И спаде с тебе краса,
Як с коліненьки роса²⁰⁹.

Каменціруючы тэкст гэтай і іншых песень, у якіх размова ідзе пра нешчаслівы лёс маладых дзяўчат, Сержпутоўскі звяртае ўвагу на тое, што яны падобны да тэкстаў беларускіх песень аналагічнага цыкла.

Мастацкая літаратура, многія фальклорныя творы, асабліва песні, данеслі да нас шмат прыкладаў нешчаслівых шлюбаў, гаротнага лёсу дзяўчат, якіх часта аддавалі замуж супраць іх волі. І ўсё ж большасць шлюбаў сярод беларусаў бралася на аснове кахання. У сем’ях панавалі згода і лад, муж і жонка разам цягнулі нялёгка жыццёвы воз, дзялілі радасць і гора. Назіранні Сержпутоўскага за бытам, адносінамі паміж членамі сялянскай сям’і, звычаямі, традыцыямі пацвярджаюць гэта.

Звычайна ўсе гаспадарчыя праблемы вырашаліся на сямейнай нарадзе, на якой прысутнічалі і дзеці. У большасці населеных пунктаў, дзе пабываў этнограф, дзеці ставіліся да сваіх

²⁰³ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 14, с. 256.

²⁰⁴ Там жа, спр. 21, с. 22.

²⁰⁵ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 14, с. 39.

²⁰⁶ Там жа, с. 40.

²⁰⁷ Там жа, с. 71.

²⁰⁸ Там жа, с. 16.

²⁰⁹ Там жа, с. 253.

бацькоў з вялікай павагай. Звярталіся яны да іх на «ты», у той час як да суседзяў, чужых людзей – на «вы».

Вучонага заўсёды цікавіла, як удавалася непісьменным, прыгнечаным цяжкай працай сялянам выходзіць сваіх дзяцей ветлівымі, працавітымі, паслухмянымі, спагадлівымі. Ён распрацаваў цэлую праграму і назваў яе «Элементарнае выхаванне»²¹⁰. Яна ўключала такія пункты: 1) задачы выхавання; 2) бацька, маці – галоўныя выхавальнікі; 3) дзіця пачынае гаварыць; 4) цацкі, гульні, падарункі, пакаранне, сіла ласкі і любові; 5) пачатак вучобы, адукаванне, настаўнік і настаўніца; 6) адносіны бацькоў і дзяцей у сям’і.

Цяжка сказаць, ці напісаў Аляксандр Казіміравіч навуковую працу на аснове гэтай праграмы. І ўсё ж сама праграма, шматлікія назіранні, прыклады, якія мы знаходзім у яго дарожных нататках, справаздачы, публікацыі ў газетах і часопісах даюць падставы зрабіць некаторыя вывады адносна закранутага пытання. У выхаванні дзіцяці А. Сержпутоўскі на першае месца ставіў сямейнае выхаванне. Тут мелі вялікае значэнне прыклад бацькоў, прыцягненне дзяцей змалку да працы. Высока цаніў ён у чалавеку такія рысы характару, як сумленнасць, адкрытасць, сарамлівасць, чуласць. Вучоны не раз падкрэсліваў, што народ лічыў праведнікамі не тых, хто заклікаў з амвонаў да пакорлівасці, паслухмянасці, а тых, хто вучыў, як палепшыць жыццё.

Палешукі выходзілі сваіх дзяцей у строгасці, патрабавальнасці, пры неабходнасці ўшчувалі, нават каралі. У той жа час яны не забывалі пахваліць дзяцей за руплівасць, працавітасць, паслухмянасць, пры магчымасці даць падарунак. Усё гэта прыносіла добры выхавальны эфект.

Далёка не кожны селянін мог аддаць сваіх дзяцей у школу. Калі ж такая магчымасць з’яўлялася, бацькі хацелі бачыць настаўнікамі людзей, якія не толькі навучылі б іх дзяцей пісаць і чытаць, але і, галоўнае, вучылі б жыццю, прывіталі любоў да працы, сялянскай прафесіі.

Развіццю кемлівасці садзейнічалі розныя лічылкі, загадкі, якія займалі значнае месца ў самаадукацыі і выхаванні дзяцей у сям’ях палешукоў. Вось толькі некаторыя з іх²¹¹:

Пабеглі ў лясок, задраўшы насок (сані).

На паліцы дзве сініцы, што дадуць, то й з’ядуць (жорны).

Маленькі, гарбаценькі ўсё поле абегавы (серп).

Чырвоны дзедзе на жэрдачцы едзе (лучына).

Матка – таўстуха, дачка – красуха, а сын Хвядос пайшоў да нябёс (дым з печы).

Сядзіць пані ў жупане: хто жупан здымае, той слёзкі раняе (цыбуля).

Да абеду плачуць, а па абедзе скачуць (Радаўніца).

Адну казку маю, да й тую штодзень падымаю (засланка).

Спераду грэе, а ззаду вее (кузня).

Як удзень, так і ўночы – усё тыя вочы (вокны).

Без абручыка, без дна – нідзе дзірачкі няма (яйка).

У выхавальным працэсе важнае месца, па назіраннях Сержпутоўскага, займалі гульні, фізкультурныя практыкаванні, спорт. З маленства сяляне вучылі дзяцей катацца на санках, каньках, лыжах, плаваць, хадзіць на хадулях, куляцца праз галаву, скакаць праз канавы, бегаць навыперадкі, кідаць мяч, круг.

У такіх гульнях, спаборніцтвах нярэдка прымалі ўдзел і дарослыя. На Купалле яны разам з дзецьмі скакалі цераз касцёр, перацягвалі канат, паднімалі цяжар, танцавалі.

Сур’ёзна ставіліся беларусы да гульняў і забаў сваіх дзяцей. Маці вучылі дзяўчынак «выпякаць» з пяску бліны, прасці і шыць адзенне для лялек. Хлопчыкі пад наглядом бацькоў

²¹⁰ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 20.

²¹¹ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 21, с. 22.

«будаваў» з лучынак дамы, з вещь – шалашы, капалі зямлянкі, імітаваў касьбу, складалі стагі з саломы. Усё гэта прыносіла вялікую карысьць у будучым. Дзеці раслі працавітымі, кемлівымі, хутка ўступалі ў самастойнае жыццё.

Значную каштоўнасць, на наш погляд, складаюць замовы, заклёны, прымхі, запісаныя А. К. Сержпутоўскім. Асобныя з іх былі пазней выкарыстаны ў зборніку «Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў». Звяртаюць на сябе ўвагу нарысы-аповяданні «Заліто», «Проши», «Пристрел», «Злодейство»²¹² і інш.

Будучы верным сваёй манеры падмацоўваць запісы ўласнымі разважаннямі адносна асобных сацыяльна-этычных праблем, Сержпутоўскі не здрадзіў ёй і на гэты раз. Аповяданне «Злодейство» ён суправаджае вывадамі аб сумленнасці, бескарыслінасці беларускага селяніна. «У беларускай вёсцы, – піша вучоны, – не было злодзей. На дзвярах дамоў, гаспадарчых пабудов палешукі ніколі не вешалі замкоў. Зладзейства лічылася страшным грахам».

У аповяданні «Пристрел» цікавыя філасофскія разважання вучонага адносна светапогляду беларускага селяніна, які ў любых дзеяннях чалавека бачыць праяўленне добрага або злага духу. Аб магчымасцях свайго арганізма палешукі ведалі мала. Зусім не клапаціліся пра здароўе. «Ад лёсу не ўцячэш», – гаварылі яны.

А. К. Сержпутоўскі суправаджае гэтыя словы прыкладам. Адноўчы ён стаў сведкам такой сцэны. Селянін зімой лавіў рыбу і кідаў яе на снег, а яго пяцігадовы сын у парваных штанах і кашулі падбіраў яе. На заўвагу, што малое можа захварэць, бацька, працягваючы займацца сваёй справай, адказаў: «Як Бог дасць». Не бяздушнасцю, чэрствасцю селяніна ў адносінах да свайго сына, а бязвыхаднасцю цяжкага жыцця палешука, які працуе ад цямна да цямна і тым не менш не можа зарабіць на вопратку сабе і сваім дзецям, тлумачыў гэты прыклад вучоны.

Адсутнасць урачоў, лекаў прымушалі сялян звяртацца да народнай медыцыны, якая ўвабрала ў сябе рацыянальныя жыццёвыя вопыт многіх пакаленняў. Нашы продкі часта лячыліся ў знахароў, насілі амулеты, верылі ў сілу закліццяў, замоў. Для таго каб не захварэць ліхаманкай, знахары раілі насіць на шыі высушанага павука ў арэхавай шкарлупіне, высушаную жабу, загорнутую ў анучку, або варанае яйка. Хворага абкурвалі дымам ад запаленага гнязда рэмеца. Ліхаманку лячылі і такім спосабам. Да хворага нечакана падкрадваліся са жбанам, напоўненым вадой, і разбівалі яго над галавой небаракі, што выклікала спалох апошняга. На думку мясцовых эскулапаў, гэта азначала, што ліхаманка «злякалася» і павінна адступіць ад хворага²¹³.

Са спасылкай на «Живую старину»²¹⁴ А. К. Сержпутоўскі прыводзіць метады лячэння, якім карысталіся сяляне вёсак Копланцава і Міласлава Ігуменскага павята (зараз Чэрвеньскі раён) Мінскай губерні ад «уроку», перапуду, некаторых псіхічных захворванняў. Непадалёку ад вышэйназваных вёсак многія дрэвы мелі вялікія дуплы. Хворы павінен быў пралезці праз дупло, затым адарваць кавалак адзення, якое прыкрывала хворае месца, або скінуць вопратку (калі дакладна невядома, што баліць) і пакінуць яе каля дрэва. Здаралася, што «лекавыя» адтуліны ў дрэвах рабілі самі сяляне.

Значнае месца ў жыцці палешукоў займалі замовы. Тэксты іх, як і магічныя дзеянні, што суправаджалі замовы, перадаваліся ад маці да дачкі, ад бацькі да сына. Існавала думка, што той, хто адкрые гэтую тайну чужому чалавеку, страціць магчымасць займацца магіяй сам. Тым не менш Сержпутоўскаму ўдалося знайсці ключык да сэрцаў людзей, аб чым сведчаць шматлікія запісы замоў, зробленыя ім ад дзясяткаў палескіх знахароў.

Вучонага прыцягваў у замовах сам тэкст – своеасаблівы вусна-паэтычны твор, які ўвабраў у сябе трапінае слова, вобразную метафару, параўнанне і садзейнічаў стварэнню псіхалагічнага зараду, з'яўляўся спосабам уздзеяння на псіхіку хворага.

²¹² Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 285.

²¹³ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 21, с. 1.

²¹⁴ Живая старина. 1906. Вып. 3. С. 129.

Ішоў апостал шырокім мостам. Куды, апостал, ідзеш? Вярніся, кроў, супыніся²¹⁵.

Ішоў апостал жалезным мостам. Куды, апостал, ідзеш? Апостал, вярніся, кроў, супыніся. Кроў, сунімайся!²¹⁶

Першая замова запісана А. К. Сержпутоўскім у вёсцы Леляхоўка Рэчыцкага павета ад 70-гадовага Івана Ключкі, другая – ад Івана Порцы з вёскі Чудзін Слуцкага павета. Інфарматыры, па словах этнографа, не ведалі пра існаванне адзін аднаго, не былі ў мясцовасцях, дзе запісваў этнограф свае творы, аднак тэксты падобныя як дзве кроплі вады. Ідэнтычныя і ўказанні на дзеянні, якія суправаджалі замовы. Напрыклад, боль пасля ўдару павінна была дапамагчы суняць замова «Ад удару»:

Ішоў Хрыстос шырокаю дарогаю. Там яму было ні караніста, ні камяніста. Як зямля з небам не стыкаецца, няхай удара пазбаўляецца²¹⁷.

Амаль ва ўсіх замовах упамінаецца прырода: лес, поле, веснавая дарога, лістапад. І гэта невыпадкова. Згадванне не толькі Бога і святых, але і блізкіх сэрцу родных краявідаў рабіла гаючы ўплыў, дапамагала селяніну забыць пра боль і гора, заспакоіць сэрца. Гэта лёгка прасачыць на замове супраць вывіху або расцяжэння звязак ног, рук, запісанай ад Івана Ключкі:

Звіх па полю ходзіць,
Збажыны не шкодзіць.
Няхай і табе не шкодзіць²¹⁸.

Багатая на вобразныя метафары, параўнанні, прыметнікі замова «Супраць вывіху» ў інтэрпрэтацыі Івана Порцы:

Прашу Госпада Бога, усіх святых сініх жыл, белае косці, румянае крыві.
Усе святых, прыступіце, вывіху памажыце. Вывіх па жыце ходзіць, жыту не шкодзіць. Няхай людзям не шкодзіць і косці не шкодзіць²¹⁹.

Цікавай з літаратурнага пункту гледжання здаецца замова ад зброі, вострага прадмета, якім наносіць раны:

На зямлі, на матцы, да краю каменне збіраю. Каменне збіраю, жалеза шукаю. Знайшлося жалеза – ні нож, ні сякера. І шкоды нікому не робіць, цела не рэжа, косці не трэ, крыві не лье. Няхай і тут нікому не нашкодзіць²²⁰.

Вялікую цікавасць уяўляюць практычныя дзеянні, якімі суправаджаў замову вясковы лекар. Ён намацваў вывіхнуты суставаў, рэзка торгаў руку, нагу, масажваў і толькі пасля гэтага тры разы чмыхаў, пляваў на балючае месца хворага. Гэта сведчыла пра тое, што знахары, ведзьмакі мелі пэўнае ўяўленне аб анатоміі чалавека, метадах аказання першай дапамогі, магчыма, нават валодалі гіпнозам. Моўная ж атрыбутыка была тым фонам, які ўзвышаў іх у вачах хворых, адводзіў думкі ад фізічнага болю.

Існавалі замовы на ўсе выпадкі жыцця беларуса-палешука. У рускіх быў старажытны звычай акрапляць свяццонай вадой зброю, з якой салдаты ішлі бараніць радзіму ад ворага. Беларускі селянін, набыўшы паляўнічую стрэльбу, замаўляў яе, каб трапна страляла:

²¹⁵ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 18, с. 4.

²¹⁶ Архив ИРЛИ (Пушкинский дом), ф. 163, оп. 1, д. 40, с. 11.

²¹⁷ Там жа.

²¹⁸ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 21, с. 9.

²¹⁹ Архив ИРЛИ (Пушкинский дом), ф. 163, оп. 1, д. 40, с. 44.

²²⁰ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 18, с. 11.

Ты, ручніца, прыгожая дзявіца, бі, не жыві, не мыляй, у самае сэрца пападай. Рына-Марына, свінец-волава чыстае, маё вока быстрае, бі з пляча, як у царкве ясная свяча: у што навяду – усё пападу, усё разаб’ю! Ты, ружэйная сіла, годзе табе стаяць, трэба кроў праліваць, жоўтую косць ламаць²²¹.

Вымавіўшы гэта, трэба было зарадзіць стрэльбу трыма карцечынамі, тры разы пранесці яе паміж ног, а затым заціснуць ствол пад левы локаць дульным канцом назад і выстраліць.

Беларускі селянін не верыў у сацыяльную справядлівасць пры існуючым ладзе, разумеў, што чакаць добра ад паноў, царскіх чыноўнікаў не прыходзіцца. І тым не менш, ідучы ў суд па нейкай справе, лічыў неабходным заручыцца замовай, каб суд прысудзіў жаданае. У тэксце, запісаным А. Сержпутоўскім у вёсцы Канцэвічы Мазырскага павета ад 73-гадовай бабулі (вясковая мянушка – Каўтуніха), гаворыцца:

Іду на суд з пасхаю і з Боскаю ласкаю, з трыма анёламі, з трыма свяціцелямі. Адзін анёл дзверы адчыняе, другі – зачыняе, трэці – судоваму (суддзі) сэрца замаўляе. Там стаіць печ, зацінае яму сэрца і рэч, каб ён анямеў ды на мяне ласку меў, каб ён мне кубачак наліваў, частаваў, ганараваў і за стол з сабой саджаў²²².

Пераважная большасць замоў, як мы бачым, носіць гуманны характар, скіравана на тое, каб дапамагчы чалавеку пазбавіцца ад хваробы, болю, пакут, выйграць справу ў судзе, садзейнічаць удачы рыбалова, паляўнічага.

Аднак існавалі замовы і іншага толку, якія мелі намер прынесці чалавеку гора, бяду, непрыемнасці, наслаць на жывёлу ваўкоў, выклікаць засуху, буру. Людзей, якія выкарыстоўвалі такія замовы, у народзе называлі ведзьмакамі, іх баяліся, стараліся задобрыць, абысці стараной. Такім чалавекам, па словах А. К. Сержпутоўскага, быў жыхар вёскі Чудзін Слуцкага павета Іван Порца. Гэтую мянушку ён атрымаў ад слоў «псаваць, порціць, наносіць шкоду». За пэўную плату ён рабіў заломы на полі селяніна, якому нехта хацеў насаліць. Завязаныя вузлом сцяблінкі, згодна з вераваннямі палешукоў, мелі магічнае дзеянне: у каровы магло прапасці малако, маглі загінуць жывёла, ураджай. Сяляне не раз заставалі Порцу на полі за завязаннем «лялек», у чужых хлявах. За гэта яго часта моцна білі. Той адлежваўся, а ачуняўшы, зноў прымаўся за сваё. Сярод запісаных ад Порцы твораў вялікую цікавасць уяўляе замова аб накліканні ваўкоў:

Вы, усе ваўкалакі, ваўкі хвастатыя, бяххвостыя, рудыя, шэрыя, старыя, маладыя, бяззубыя, зубастыя, – усе прыступіце, гэтае гаўяда сатрыце, як лён труць, мнуць, на кукі рвуць, парвіце гэтае гаўяда чорнае, рыжае, сівае, белае, гнядое, падласае. Усіх парэжце, пакусайце, памніце, патрыце, каб яго нашчадак звёўся. Як неба з зямлёй не сходзіцца, не сустракаецца, каб так гэтае гаўяда не схадзілася, не стракалася, дамоў не вярталася. Каб яго вочы не бачылі, вушы не чулі, ногі не насілі.

Вы, усе ваўкалакі, ваўкі, ваўчыцы, ваўчаняты, выходзьце з цёмнага лесу, з сухога бору, з нетраў, з гушчэчы, з тхлані, з балота, выходзьце, збірайцеся, зубы вастрейце, ногі распраўляйце і гэтае гаўяда звядзіце з нашчадкамі. Каб гэтая ліхая часіна не давала супакою ні ўдзень, ні ўночы, ні на ўсходзе, ні пры захадзе, ні ў поўдзень, ні ў самую глушасць, пакуль вы маіх слоў не зробіце і гэтае гаўяда не знішчыце.

²²¹ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 2, спр. 18, с. 20.

²²² Архив ИРЛИ (Пушкинский дом), ф. 163, оп. 1, д. 40, с. 47.

Як неба і зямля не мінаюцца, каб так мае словы не мінуліся. Як неба і зямля могуць стаяць, каб такое моцнае было маё слова. Як неба і зямля стаяць ад веку, няхай так стаяць гэтыя мае словы²²³.

Выдатным узорам вобразнага светаўспрымання можа служыць замова «Як выгнаць з чалавека нячысціка»:

У суботу да світаньня, у нядзелю да ўсходу сонца, дзе сонечка ўсходзіць, там Прасвятая Багародзіца ходзіць, свайго сыночка за ручаньку водзіць. На сінім моры, на сінім моры белы камень, на камені там сталы стаяць. На сталах свечкі гараць. Сам Гасподзь Бог стаіць, ручкі згарнуў, галаву схіліў, сваю кроў Хрыстову праліў. Прыйшлі да яго святыя Павел і Пятро.

– Чаго хочаце? – пытае Бог.

– Ды нашыя мукі не прымаюцца.

– Ідзіце ў белы свет, вучыце дабру старых і малых, крывых і прамых²²⁴.

Гэтыя і іншыя замовы цікавыя ў першую чаргу з боку мастацкага слова, яго паэтычнасці, вобразнасці. Уменню народных складальнікаў у некалькіх радках выкарыстаць адначасова прыметнікі, дзеясловы, параўнанні мог бы пазаіздросціць любы паэт ці пісьменнік.

Кожная з замоў складаецца з дзвюх частак – слоўнай (лірычнай) і практычнай. Звароты да Бога, святых ставілі сваёй мэтай звярнуць увагу хворага на вечнае, духоўнае, адвесці яго думкі ад непрыемнасцей, забыць пра боль, пакуты. Увёўшы хворага ў своеасаблівы стан гіпнозу, знахар прыступаў да галоўнай часткі свайго лячэння – спрабаваў паставіць на месца вывіхнуты сустаў, спіскаў месца парэзу, масажваў пэўны ўчастак цела. Ласкавае слова, дотык цёплых рук супакойвалі хворага, садзейнічалі яго выздараўленню.

Нягледзячы на тое што многія замовы вызначаліся высокай мастацкасцю, вобразнасцю, былі ахутаны таямнічасцю, незвычайнымі магічнымі дзеяннямі, яны займалі ў жыцці беларускага селяніна больш сціплае месца, чым казкі, песні, паданні, без якіх не абходзілася ні адно свята. Як правіла, да паслуг ведзьмакоў, знахароў звярталіся, па ўспамінах Сержпудоўскага, пераважна пажылыя людзі. Моладзь не верыла ў сілу замоў, называла іх байкамі.

Нас жа замовы цікавяць як помнікі старажытнай літаратуры, культуры беларускага народа, як дакументы, якія праліваюць святло на жыццё, звычаі, вераванні нашых продкаў.

У 1923–1927 гг. А. К. Сержпудоўскі, у той час ужо захавальнік этнаграфічнага аддзела Рускага музея, сапраўдны член Інбелкульта, неаднаразова прыязджаў у Беларусь, суседнія з ёй губерні – Смаленскую і Пскоўскую. Ён вывучаў быт народа, праводзіў антрапалагічныя і мовазнаўчыя даследаванні, збіраў этнаграфічныя калекцыі для музея, здымаў на фотаплёнку жыццё і побыт народа.

У 1926 г. па даручэнні Інбелкульта А. К. Сержпудоўскі пабываў у навуковай камандзіроўцы ў Гомельскім павеце. Ён наведаў звыш 30 населеных пунктаў, прычым асабліва дэталёва абследаваў Уручча Навазыбкаўскага павета, Жгунь і Добруш Гомельскага павета.

Апісваючы ўражанні ад наведвання вёсак Уручча і Сяльцо былой Арлоўскай губерні, вучоны адзначаў, што тут пераважна жывуць беларусы, хаця многія з іх называюць сябе ўкраінцамі. Зыходзячы з аналізу быту, мовы, звычак і традыцый людзей, гістарычных і этнаграфічных дакументаў, Сержпудоўскі робіць вывад, што з даўніх часоў беларусы жылі на ўсход ажно да ракі Дзясны. У мове жыхароў гэтых мясцін этнограф адзначае дзеканне і цеканне, пераход *л* у *ў* і іншыя асаблівасці беларускай мовы. Для большай пераканаўчасці ён прыводзіць шэраг запісаў беларускіх народных песень, цікавых як па мове, так і па змесце.

²²³ Архив ИРЛИ (Пушкинский дом), ф. 163, оп. 1, д. 40, с. 12.

²²⁴ Там жа.

Нічым не адрозніваліся, па словах вучонага, пабудовы, адзенне жыхароў Браншчыны і Гомельшчыны. Шмат падабенства выявіў ён і ў вядзенні гаспадаркі, у прыродных умовах гэтых абласцей. Сяляне займаліся земляробствам і жывёлагадоўляй, хаця пахваліцца вынікамі сваёй працы не маглі. Прычынай таму былі бедныя пясчаныя глебы, адсутнасць угнаенняў, прымітыўная сельскагаспадарчая тэхніка.

У той жа час Сержпутоўскі заўважыў і новае ў жыцці беларусаў. У сельскай гаспадарцы саху выцесніў плуг. Размаўляючы з сялянамі, ён высветліў, што яны чакаюць з'яўлення на палях трактароў і іншых сельскагаспадарчых машын.

Вучоны адзначае таксама вялікія перамены ў жывой гаворцы беларусаў. У гарадах, многіх вёсках людзі сталі размаўляць на змешанай беларуска-рускай мове. Даследчык звязвае гэта з пачаткам індустрыялізацыі ў Беларусі. На Добрушскай папяровай фабрыцы этнограф сустрэў побач з беларусамі рабочых іншых нацыянальнасцей. Лексіка апошніх аказвала істотны ўплыў на абагачэнне слоўнікавага запasu мясцовых жыхароў. Садзейнічалі гэтаму таксама рускія кнігі, газеты, часопісы, якія прыезджыя рабочыя давалі чытаць сваім беларускім сябрам.

Да ліку прыкмет новага часу адносіў вучоны і змены ў адзенні беларусаў. Хаця яно, як правіла, шылася з тканіны дамашняга вырабу, але выкрайкі рабіліся па гарадскіх узорах.

Новае жыццё ўнесла змены і ў фальклорныя творы. У вясельных песнях, якія суправаджалі заручыны, провады маладой да жаніха, зніклі скруха, жальба, бязвыхаднасць, што пранізвалі аналагічныя творы, запісаныя ў дарэвалюцыйны час. Стаў нараджацца рабочы фальклор.

Справаздачу аб выніках сваёй працы А. К. Сержпутоўскі выдаў асобнай брашурай²²⁵.

Летам 1930 г. па ініцыятыве этнаграфічнага аддзела была ажыццёўлена яшчэ адна навуковая экспедыцыя ў Беларусь²²⁶. У гэты час А. К. Сержпутоўскі афіцыйна лічыўся ўжо на пенсіі, але тым не менш ён прыняў самы актыўны ўдзел у падрыхтоўцы да яе. Яму належала ідэя абнавіць экспазіцыю «Беларусь і БССР», папоўніць яе новымі экспанатамі, якія б сведчылі аб зменах, што адбыліся ў рэспубліцы за апошнія гады, звярнуць увагу на тое, які ўплыў аказваюць на свядомасць, быт, культуру людзей новыя формы гаспадарання, што прынеслі індустрыялізацыя і калектывізацыя. Вучоны распрацаваў і маршруты экспедыцыі: Магілёўская акруга ад Чавусаў па рэках Проня і Ухлясце да станцыі Быхаў, далей на Прапойск (сённяшні Слаўгарад), Чэрыкаў, Крычаў, Мсціслаў, Смаленск.

У склад экспедыцыі ўвайшлі два супрацоўнікі этнаграфічнага аддзела і аспірант Акадэміі навук БССР. У Магілёве да іх далучыліся археолаг, супрацоўнік Магілёўскага краязнаўчага музея і мінскі этнограф (у справаздачы, на жаль, не названы іх прозвішчы).

Удзельнікі экспедыцыі звярнулі ўвагу на шпаркае развіццё лясных промыслаў, у мястэчку Прапойск азнаёміліся з работай дрэваапрацоўчых арцеляў, якія былі аснашчаны станкамі і механізмамі.

Былі заўважаны новаўвядзенні і ў ганчарнай справе. Так, зімоніцкая арцель асвоіла новае абсталяванне, што не толькі аблегчыла працу людзей, але і значна павысіла яе прадукцыйнасць. У той жа час была выяўлена вялікая колькасць прымітыўных саматужных промыслаў, дзе выраблялі ганчарны посуд, лубкі з бяросты і лазы, рэшаты, кошыкі, лапці. Цэнтрамі гэтых промыслаў былі населеныя пункты Кузьмінічы, Зімонічы, Крычаў, Чавусы.

Як станоўчае ацанілі ўдзельнікі экспедыцыі і шпаркае развіццё здабычы торфу. Асабліва добра была пастаўлена гэтая справа на торфазаводзе «Ленінскі шлях», што ў Быхаўскім раёне. Пабудаваны ў 1927 г., ён за тры гады не толькі дасягнуў праектнай магутнасці, але поўнаасцю забяспечыў палівам жыхароў раёна і мясцовы шклозавод. Увесь працэс здабычы торфу быў сфатаграфаваны.

²²⁵ *Сержпутовский А. К.* Отчет о поездке в Гомельскую губернию в 1926 году. Минск, 1926. С. 1–16.

²²⁶ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 1, спр. 330.

Быў сфатаграфаваны таксама і працэс апрацоўкі лесу, вырабу тканін з ільну, шэрсці, зроблены падрабязныя апісанні, набыты многія ўзоры адзення, рэчы сялянскага побыту.

Больш сціплымі аказаліся поспехі ва ўсталяванні калгаснага ладу на сяле. «Хаця калгасныя палі, – адзначалася ў справаздачы, – выгадна адрозніваліся ад палёў аднаасобнікаў, гаварыць пра вынікі гэтай работы было яшчэ рана. Адказ на гэтае пытанне павінна была даць восень».

Удзельнікі экспедыцыі звярнулі ўвагу і на ўзрастанне класавай барацьбы ў вёсцы, выкліканай патрабаваннем улад як мага хутчэй загнаць людзей у калгасы. Асабліва працівіліся калектывізацыі сяляне Дзюшоўскага сельсавета Чавускага раёна.

Больш прымірэнчую пазіцыю да калектывізацыі займалі калгаснікі сельгасарцеляў «Кастрычнік» Прапойскага раёна і «Чырвоны партызан» Крычаўскага раёна. Удзельнікі экспедыцыі тлумачылі гэта тым, што ў названых гаспадарках працавала шмат перасяленцаў з Расіі і Украіны, якія не пусцілі яшчэ глыбокіх каранёў у мясцовую глебу, не абзаваліся моцнымі ўласнымі гаспадаркамі.

Сярод прац А. К. Сержпутоўскага, напісаных у гэтыя гады, быў «Краткий словарь белорусского детского языка», падрыхтаваны на аснове капітальнага «Словаря детского языка белорусов», над якім вучоны працаваў звыш дваццаці гадоў. На гэты слоўнік даў станоўчы водгук акадэмік Я. Ф. Карскі. Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук яшчэ 20 студзеня 1919 г. прыняло рашэнне апублікаваць яго ў акадэмічным зборніку. Па невядомых прычынах гэтая праца, як і «Словарь детского языка белорусов», не была апублікавана.

Клапоцячыся аб развіцці беларускай навукі і культуры, вучоны перадаў многія са сваіх навуковых прац для выкарыстання, абагульнення, заключэння, садзейнічання ў апублікаванні вядомым вучоным, кіраўнікам навуковых культурна-асветніцкіх цэнтраў. У прыватнасці, ён перадаў у Рускі музей працы «Занятия и постройки белорусов» і «Жилище дидоев», загадчыку этнаграфічнага аддзела гэтага музея Ф. К. Волкаву – «Заметки неграмотных белорусов» для апублікавання ў антрапалагічным зборніку «Иллюстрация в Белоруссии», акадэміку А. А. Шахматаву – «Словарь детского языка белорусов».

Асобныя працы былі перададзены Я. Ф. Карскаму, Д. К. Зяленіну, Я. А. Ляцкаму, у Інбелкульт²²⁷.

У артыкуле, прысвечаным навукова-даследчай дзейнасці А. К. Сержпутоўскага²²⁸, сцвярджалася, што хутка ўбачаць свет новыя працы вучонага – «Жизнь украинской молодежи», «О великорусских говорах Оханского уезда Пермской губернии», «Копучинцы», «Постель белорусов», «Лесные промыслы Полесья», «Поселения мингрельцев в Сухумском округе», «Заметки неграмотных белорусов», «Песни Могилевщины», фундаментальнае даследаванне «Белорусы».

У планах вучонага было выданне кніг «Постройки в Пермской губернии», «Жилища в Абхазии и Мингрелии», навуковых прац па пытаннях матэрыяльнай культуры ў Літве, народных забаў у Беларусі. На жаль, лёс большасці гэтых прац невядомы. На нашу думку, яны ў другой палове 1930-х гг. былі перададзены Інбелкульту і падчас вайны вывезены акупантамі ў Германію з архівамі Акадэміі навук. Доказам таму з’яўляецца перапіска Сержпутоўскага з кіраўніцтвам Інбелкульту, у ходзе якой вучоны прасіў выплаціць за яго працы грашовое ўзнагароджанне. У той час вучоны разам з жонкай, якая з-за хваробы не працавала, жыў на сціплую заробатную плату захавальніка Рускага музея.

Мізэрнай была і акадэмічная пенсія, вызначаная вучонаму ў 1930 г. Яе не хапала на харчаванне, набыццё лекаў, дроў. «Для падтрымання жыцця майму пацыенту патрэбна з’ядаць у

²²⁷ Архіў РЭМ, ф. 1, воп. 2, спр. 194, с. 84.

²²⁸ Этнография. М.: Л., 1926. С. 342–343.

дзень літр малака і адзін-два апельсіны», – рабіла заключэнне ўрач паліклінікі, дзе Сержпутоўскі стаяў на ўліку па хваробе лёгкіх і сардэчнай недастатковасці.

«Аляксандр Казіміравіч вельмі хворы. У пакоі халодна з-за адсутнасці дроў. Няма чым плаціць за лякарствы. Прышліце хаця б невялікую суму грошай за працы, якія ён перадаў у Інбелкульт», – пісала ў 1932 г. на імя прэзідэнта Акадэміі навук БССР блізкая сяброўка сям’і Сержпутоўскіх.

Матэрыяльныя цяжкасці, аднак, менш непакоілі А. К. Сержпутоўскага, чым тая абстаноўка, што пачала складвацца ў музеі ў сярэдзіне 1930-х гг. Перамогі індустрыялізацыі, а пазней і калектывізацыі, пра якія пісала прэса, прымусілі і кіраўнікоў культпрасветустаной шукаць сваё месца ў шарэнгах правафланговых «сталінскіх» пяцігодак. Некаму прыйшла ў галаву думка наладжваць у Рускім музеі пампезныя экспазіцыі, якія праслаўлялі данецкіх шахцёраў, тамбоўскіх свінаводаў, беларускіх ільнаводаў, бульбаводаў. У такіх экспазіцыях для паказу матэрыяльнай і духоўнай культуры народа амаль не заставалася месца. А. К. Сержпутоўскі, які перад выхадам на пенсію з’яўляўся захавальнікам аддзела Украіны і Беларусі, спрачаўся з кіраўніцтвам музея, гарадскога аддзела культуры адносна мэтазгоднасці ператвараць у «агітку» праслаўлены на ўвесь свет Рускі музей – культурны цэнтр краіны, усялякімі спосабамі імкнуўся адмовіцца ад удзелу ў арганізацыі падобных экспазіцый.

Такая пазіцыя патрабавала ад вучонага вялікай грамадзянскай мужнасці. Якраз у пачатку 1930-х гг. усё часцей і часцей чуліся са старонак газет, часопісаў шальмаванні «нацдэмаў». Аб тым, чым пагражаў гэты ярлык для ашальмаванага, гаварыць не прыходзілася. Дзясяткі знаёмых, таварышаў Сержпутоўскага пасля «крытыкі» на партыйных сходах, у газетах былі звольнены з работы, многія апынуліся ў турмах, лагерах. У ліку іх была Ніна Іванаўна Гаген-Торн, якая многія гады працавала разам з Аляксандрам Казіміравічам у этнаграфічным аддзеле Рускага музея. Яна расказала аўтару гэтых радкоў, якой небяспецы падвяргаліся супрацоўнікі іх установы, як, дарэчы, і ўсе савецкія людзі ў тыя змрочныя гады. Неасцярожна сказанае слова, смелыя вывады ў дэведцы, дакуменце маглі каштаваць ім жыцця.

У 1994 г. у маскоўскім выдавецтве «Возвращение» была апублікавана кніга Н. І. Гаген-Торн «Мемориал», у якой расказваецца аб жудасных гадах сталінскага кіравання, калі ўся краіна была ператворана ў велізарны ГУЛАГ. Значнае месца ў кнізе адведзена рабоце супрацоўнікаў этнаграфічнага аддзела Рускага музея ў гэты перыяд.

21 кастрычніка 1930 г. газета «Советская Белоруссия» надрукавала артыкул Ф. Хмары «Справы акадэмічныя». Аўтар яго аналізаваў першы том «Трудов кафедры этнографии» Інбелкульта. Замест глыбокага аналізу, ацэнкі навуковых даследаванняў, якія ўвайшлі ў гэты том, ён агулам ахайвае іх, распісваецца ў поўным неразуменні праблем, узнятых у працах М. І. Прывалава, М. Я. Нікіфароўскага, М. Я. Грынблата, М. В. Мялешкі і іншых беларускіх этнограф²²⁹. Аўтара рэцэнзіі прыводзяць у шаленства разважанні гэтых вучоных аб самабытнасці беларускай культуры, мастацтва, заклікі да захавання ў чысціні роднай мовы. «Прачытаўшы гэты артыкул, мы зразумелі, што нейкія чорныя сілы рыхтуюць расправу над беларускай навукай, Інбелкультам, вакол якога групаваліся самыя перадавыя, таленавіцейшыя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі», – успамінаў Міхаіл Якаўлевіч Грынблат.

Пагардай да ўсяго беларускага – мовы, культуры, народных традыцый – вее ад кожнага радка прадмовы да зборніка Сержпутоўскага «Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў», якая належала пярэ прафесара С. Я. Вальфсона.

Вялікую шкоду многім беларускім фалькларыстам, этнографам, гісторыкам нанёс артыкул акадэміка М. М. Нікольскага «Установки и методы белорусской нацдемовской этногра-

²²⁹ Прывалаў М. І. Народныя музычныя інструменты // Працы кафедры этнаграфіі. Мінск, 1928. Т. 1. С. 1–39; Нікіфароўскі М. Я. Напаўпрыказкі, напаўпрыслоўі // Там жа. С. 81–115; Грынблат М. Я. Этнаграфічнае вывучэнне каўтуна // Там жа. С. 137–153; Мялешка М. В. Камень у вераваннях і паданнях беларусаў // Там жа. С. 155–182.

фии», апублікаваны ў чацвёртым нумары часопіса «Советская этнография» за 1932 г. Называючы сябе «марксісцкім даследчыкам, закліканым партыяй і часам з класавых пазіцый даць глыбокі аналіз стану беларускай грамадазнаўчай навукі», акадэмік абрушваецца на беларускую этнаграфію, прыклеіваючы ёй ярлык «нацдэмаўская», ганьбіць Інбелкульт і беларускую Акадэмію навук, якія, на яго думку, з'яўляліся цэнтрам нацдэмаўскага руху ў рэспубліцы. Ігнаруючы гісторыю ўзнікнення беларускай этнаграфіі, яе сусветназначныя дасягненні, Нікольскі дагаварыўся да таго, што назваў яе «своеасаблівай падробкай пад навуку, якая ўяўляе сабой поўнасьцю адмоўную велічыню».

Неабгрунтаванай крытыцы падвяргае Нікольскі творчасць выдатнага беларускага пісьменніка В. І. Дуніна-Марцінкевіча, які першым у беларускай літаратуры адкрыў вялікія паэтычныя вартасці фальклору, увёў у літаратурны ўжытак лепшыя нацыянальна-самабытныя элементы. Яго творчасць аказала плённы ўплыў на многія пакаленні беларускіх пісьменнікаў, з'яўлялася для апошніх узорам самаадданага патрыятычнага служэння народу. «Марксісцкі даследчык» праігнараваў гэта, затое засяродзіў усю ўвагу на ранніх творах пісьменніка, у якіх, на яго думку, праявілася аднабаковасць ідэйна-эстэтычных поглядаў Дуніна-Марцінкевіча, што выявілася ў яго закліках да паноў падзяліцца сваім багаццем з беднымі людзямі, навучыць яго пісаць і чытаць.

З лютасцю накідваецца акадэмік і на Францішка Багушэвіча. Не падабаецца яму, што паэт заклікаў працоўны люд вывучаць сваю мову, захоўваць звычаі, помніць заўсёды пра самабытнасць, высокую культуру беларускай нацыі, самааддана працаваць на сваім кавалачку зямлі, быць сумленным, цвярозым, спагадлівым. Не паленаваўся Нікольскі пакорпацца ў кнігах Багушэвіча і высмеяць адзін з лепшых праграмных вершаў паэта «Ахвяра».

Білет на ўчарашняе свята

Важнай падзеяй у жыцці і навуковай дзейнасці супрацоўнікаў этнаграфічнага аддзела Рускага музея ў паслякастрычніцкі перыяд з'вілася адкрыццё этнаграфічных выставак. Адной з першых прыняла наведвальнікаў у 1923 г. экспазіцыя «Беларусы». Адбор экспанатаў, кансультацыі ўзяў на сябе Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. Ён быў аўтарам праграмы і кароткага даведніка па экспазіцыі.

Выстаўка размясцілася ў самай прасторнай зале музея. Разумеючы, што далёка не кожны з наведвальнікаў быў у Беларусі, чуў пра яе, Сержпутоўскі вырашыў падрыхтаваць невялікую гістарычную даведку, якую можна было б атрымаць бясплатна разам з праграмай пры ўваходзе на выстаўку.

Знаёмства з экспазіцыяй А. К. Сержпутоўскі раіў пачынаць са стэндаў, на якіх размяшчаліся прылады палявання. У старажытныя часы тэрыторыю Беларусі пакрывалі непраходныя лясы, балоты, дзе вадзілася шмат розных звяроў і птушак. Паколькі стрэльба каштавала дорага, была не па кішэні большасці бядняцкіх сем'яў, беларусы навучыліся замяняць яе іншымі прыладамі. Яны выраблялі рагаціны на мядзведзя, пасткі на ваўкоў, ліс, дзікоў, баброў, выдраў, куніц, сілкі на птушак. Ласёў звычайна заманьвалі на лёд, у глыбокі снег. Няхітрыя прыстасаванні, зробленыя рукамі сялянскіх умельцаў, дапамагалі збіраць птушыныя яйкі, падбіраць забітых гусей і качак у непраходных балотах.

Прыбытковай справай для беларускіх сялян было рыбалоўства. У азёрах, рэчках вадзілася шмат уюноў, яршоў, карасёў, якія скарыстоўваліся ў ежу, ішлі на продаж. Наведвальнікі экспазіцыі мелі магчымасць пазнаёміцца з некаторымі прыладамі рыбалоўства сваіх продкаў – восцямі, вудамі, дарожкамі, сеткамі, кручкамі, падзівіцца ўменню навядзення езаў, пляцення кашоў для захоўвання свежай рыбы.

І ўсё ж паляўніцтва і рыбалоўства займалі не самае важнае месца ў жыцці беларуса-палешука. З даўніх часоў гадаваў ён кароў, коней, авечак, свіней. «У большасці сваёй жывёла гэта нізкай пароды, – падкрэсліваў А. К. Сержпутоўскі ў тлумачэнні да раздзела. – Але ў апошні час сяляне набываюць пародзістых кароў і коней, што, вядома ж, аказвае станоўчы ўплыў на выдзенне сельскай гаспадаркі»²³⁰.

Земляробства на Беларусі было цесна звязана з жывёлагадоўляй, без якой яно не магло самастойна існаваць па той прычыне, што беларускія землі ў асноўным былі пясчаныя, малаўрадлівыя і патрабавалі ўнясення ўгнаенняў. Улічваючы вялікую колькасць выстаўленых на стэндах землепрацоўчых прылад – плугоў, барон, сох, кос, А. К. Сержпутоўскі раіў экскурсаводам даваць наведвальнікам падрабязныя тлумачэнні асобных сельскагаспадарчых тэрмінаў, аперацый. Напрыклад, хлеб жнуць, грэчку косяць, дробныя авёс косяць касой з прымацаванымі да касся граблямі. Прасушваюць снапы пад павецямі, абмалочваюць на таку.

Проса і каноплі малоцяць нагамі, лён – драўляным вальком, жыта і пшаніцу – дручкамі (доўгія яловыя сукі, цапы). Малацілкі сустракаліся на Беларусі да рэвалюцыі рэдка, пераважна ў багатых сялян. Ачышчалі зерне з дапамогай шырокіх драўляных рыдлёвак на ветры, правейвалі на рэшатах. Захоўвалі збожжа ў свірнах у драўляных бочках, скрынях. Малолі зерне на муку часцей за ўсё на ручных жорнах, а таксама ў млынах.

На выстаўцы былі шырока прадстаўлены прылады бортніцтва – прыстасаванні для таго, каб залезці на дрэва і падняць на яго вулі, сеткі для абароны ад пчол, раёўкі, прэс для выціскання мёду з сотаў.

Цікавым быў раздзел выстаўкі, дзе размясціліся прыстасаванні, з дапамогай якіх беларусы-палешукі пераадоўлялі балоты: хадулі, бёрны-масткі. Тут можна было пазнаёміцца так-

²³⁰ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 1, спр. 146, с. 7.

сама са сродкамі перамяшчэння: павозкамі на двух і чатырох колах, санямі гасцявымі і рабочымі, выдзеўбанымі, выпаленымі з сучэльнага дрэва, зробленымі з дубовых дошак лодкамі, плытамі лёгкімі і плытамі-пераправамі, на якіх можна было перавозіць па вадзе коней з павозкамі, кароў, сена, дровы.

Да нашых дзён захаваўся ў музеі макет сялянскай хаты беларуса, які экспанавалася на выстаўцы ў 1923 г. А. К. Сержпутоўскі падрыхтаваў падрабязнае яе апісанне. З уласных калекцый адабраў ён шматлікія рэчы дамашняга ўжытку: посуд для прыгатавання ежы, прыстасаванні для мыцця бялізны, дамашняга ткацтва, пашыву адзення.

Шырокае распаўсюджанне меў у Беларусі выраб цэгля, чарапіцы, гонты, пячых труб, посуду. Посуд выраблялі на ручных ганчарных кругах па старажытных формах, абпальвалі ў агні, часта пакрывалі рознакаляровай палівай або ўпрыгожвалі роспісам – накладзенымі геаметрычнымі і расліннымі ўзорамі. Удзельнікі выстаўкі маглі не толькі палюбавацца прыгожымі гладышамі, міскамі, вазамі, вырабленымі з гліны, але і атрымаць даведку, дзе і за які кошт можна набыць такую прыгажосць.

Дзякуючы вялікай колькасці лясоў шырокае распаўсюджанне ў Беларусі атрымалі розныя лясныя промыслы – рубка, вывозка і сплаў лесу, нарыхтоўка смалы, выраб дзёгцю, палазоў, дуг, дошак, клёпак, дранкі, выпальванне вугалю. Вырабы беларускіх умельцаў – драўляны посуд, бочкі, скрыні, калёсы, сані, лодкі – ахвотна куплялі сяляне Украіны, Расіі.

На выстаўцы шырока экспанаваліся ручныя верацёны, кросны, рундукі-валяты, з дапамогай якіх з воўны выраблялі сукно для вопраткі, тканіны розных узораў.

Тут жа можна было азнаёміцца са шматлікімі ўзорамі адзення, якое да рэвалюцыі насілі рабочыя і сяляне Беларусі. Мужчынам шылі доўгія льяныя кашулі. У халодны час яны насілі доўгія суконныя світкі з клінамі па баках, кажухі. Абуваліся ў лапці, боты і валёнкі.

Жанчыны апраналіся ў доўгія андаракі з вышытымі чырвонымі ніткамі рукавамі, спадніцы, насілі фартухі. У святы летам паверх сарочкі надзявалі безрукаўкі, у халоднае надвор’е – куртагі (світкі), кажухі. Дзяўчаты насілі на галаве хусткі, замужнія жанчыны – наміткі. Абуваліся ў лапці, боты або чаравікі. Упрыгожаннем служылі пацеркі, каралі, паясы. Маладыя дзяўчаты любілі каляровыя стужкі і кветкі.

Пра багацце экспанатаў гэтага раздзела сведчыла шырокая геаграфія – тут былі прадстаўлены ўзоры Гомельшчыны, Міншчыны, Віцебшчыны.

Значнае месца ў жыцці беларусаў займалі абрады, вераванні. На выстаўцы можна было ўбачыць абрадавы бохан хлеба, куццю, розныя маскі, «заломы» і «завіткі» на саломе. Тут жа экспанавалася лялечны тэатр і няхітрыя дзіцячыя цацкі, зробленыя з дрэва, саломы, гліны.

За тры тыдні на выстаўцы пабывала звыш 700 тысяч чалавек, што па тым часе было лічбай рэкорднай²³¹.

Велізарная колькасць этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў, што сабралася ў фондах музея, абумовіла стварэнне новых самастойных аддзяленняў у складзе этнаграфічнага аддзела. На аб’яднаным пасяджэнні ўкраінскага і беларускага этнаграфічных аддзелаў 24 мая 1931 г. было вырашана стварыць самастойнае беларускае аддзяленне.

Важным крокам аддзела з’явілася падрыхтоўка экспазіцыі «Беларусы і БССР», што працавала з 1931 па 1933 г. План яе, распрацаваны А. К. Сержпутоўскім, нечым нагадваў п’есу. Матэрыял разбіты на шэраг сцэн. Лепшаму ўспрымання дапамагаюць малюнкi, зробленыя Аляксандрам Казіміравічам.

У першай сцэне даецца апісанне маёнтка памешчыка. За багата накрытым сталом сядзяць гаспадар, жандар, чыноўнік і поп. Яны – гаспадары жыцця, ад іх селяніну чакаць спагады і дапамогі не прыходзіцца. Прыгняталі беларускага селяніна і крывасмокі польскай нацыянальнасці, якіх было багата ў дарэвалюцыйнай Беларусі.

²³¹ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 1, спр. 146, с. 21.

Другая сцэна знаёміць з палякам-памешчыкам, які знаходзіцца ў акружэнні прадстаўнікоў каталіцкага і ўніяцкага духавенства. Маленькі сялянскі хлопчык у доўгай да пят парванай кашулі распальвае пану люльку.

У заўвагах да гэтай сцэны Сержпудоўскі раіць даць падрабязную дыяграму сялянскіх павіннасцей у дарэвалюцыйнай Беларусі, якая дапамагла б лепш усвядоміць тую бездань, што раздзяляла працоўных людзей і панства. На думку вучонага, такая дыяграма павінна была суправаджаць таксама трэцюю і чацвёртую сцэны, дзе засведчаны моманты перадачы панскаму аканому «дзякла» – натуральнай павіннасці, сцэну «людской», у якой пасля цяжкага працоўнага дня збіраліся за сталом дваровыя – пастухі, даглядчыкі жывёлы, рабочыя.

Тры наступныя сцэны экспазіцыі, на думку Сержпудоўскага, павінны былі паказаць працэс расслаення дарэвалюцыйнай беларускай вёскі. Апісваючы жыццё і быт кулакоў, сярднякоў, А. К. Сержпудоўскі сцвярджае, што далёка не кожны з іх быў ворагам новай улады, бо кавалак хлеба для сябе і сям’і яны здабывалі працай сваіх мазолістых рук. Такая пастаноўка пытання падчас распачатай Сталіным і яго памагатымі кампаніі супраць кулакоў і сярднякоў сведчыла аб грамадзянскай мужнасці вучонага.

Адаваючы належнае гістарычнай частцы выстаўкі, скажам, што галоўнай мэтай яе было паказаць тыя велічныя змены, што адбыліся ў сацыяльным, культурным жыцці беларусаў, іх быццё ва ўмовах новых вытворчых адносін у паслярэвалюцыйны час. У тлумачальнай запісцы да экспазіцыйнага плана, падрыхтаванай А. К. Сержпудоўскім на імя дырэктцыі музея, адзначалася, што гэтыя дасягненні – плён карпатлівай працы не толькі беларусаў, але і іншых народнасцей, якія жывуць на тэрыторыі рэспублікі, – рускіх, палякаў, латышоў, літоўцаў, яўрэяў.

У канцы 1931 г. выстаўка прыняла першых наведвальнікаў. Знаёмства з тэзісамі экскурсій па ёй, падрыхтаванымі Сержпудоўскім, давала яскравае ўяўленне аб поспехах, якіх дасягнулі працаўнікі Беларусі за апошнія дзесяцігоддзе. Вось толькі некалькі лічбаў і фактаў.

Прамысловасць Беларусі да рэвалюцыі была развіта слаба, пераважала дрэваапрацоўчая. Існавалі невялікія арцелі па нарыхтоўцы торфу, цэглы, апрацоўцы льну. Да другой паловы 1930-х гг. далёка не ў кожнай гарадской кватэры было электрычнае святло. Вясковы ж люд сляпіўся пры лучыне, каганцах, газоўках. У 1918/1929 гг. на электрыфікацыю Беларусі было выдзелена 115 тысяч рублёў, у 1929–1930 гг. – 2 мільёны, у 1931 г. – 10,5 мільёна рублёў.

Адсутнасць дарог, недастатковая колькасць урадлівай зямлі прымусілі ўлады сур’ёзна заняцца меліярацыяй. А разгарнуцца меліяратарам было дзе: у 1930-я гг. у рэспубліцы налічвалася каля 2,6 мільёна гектараў забалочаных зямель. Работа па асушэнні беларускіх балот праводзілася і да рэвалюцыі. З 1873 па 1914 г. пад кіраўніцтвам інжынера Гралінскага тут ажыццяўляліся гідратэхнічныя пошукі. Але адсутнасць сродкаў, неабходных машын і механізмаў не давала магчымасці для шырокага наступу на спрадвечную багну. А потым пачалася Першая сусветная вайна, затым рэвалюцыя, Грамадзянская вайна. Работы былі наогул спынены.

У 1921–1930 гг. на меліярацыю было выдаткавана 9,7 мільёна рублёў. Першы ўраджай на плошчы 11 300 гектараў асушаных балот сабралі ў 1930 г. Газеты назвалі яго рэкордным: кожны гектар даў па 20 цэнтнераў збожжавых, 360 цэнтнераў караняплодаў. Добра ўрадзілі травы. Раней тут атрымлівалі ўсяго па 7–8 цэнтнераў збожжавых з гектара²³².

Высокім ураджаям садзейнічала таксама калектыўная апрацоўка зямлі, механізацыя працаёмкіх працэсаў. У 1930 г. на палях СССР працавалі 80 тысяч трактароў, у іх ліку звыш тысячы – у БССР. Паступала ў калгасы і МТС іншая сельскагаспадарчая тэхніка.

Паляпшаліся ўмовы жыцця людзей і арганізацыя працы. Павялічваліся капіталаўкладанні на патрэбы сельскай гаспадаркі. Так, калі ў 1927 г. яны склалі ўсяго 950 тысяч рублёў, то ў 1931 г. – 6 мільёнаў рублёў.

²³² Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 1, спр. 370, с. 2.

У рэспубліцы адкрываліся сельскагаспадарчыя інстытуты, балотныя станцыі. Са свайго сціплага бюджэту ўрад рэспублікі выдзяляў з кожным годам усё больш сродкаў на адукацыю.

Прымаліся актыўныя меры па ліквідацыі непісьменнасці. У 1929 г. 80 працэнтаў беларускага насельніцтва не ўмела чытаць і пісаць. Праз два гады рэспубліка займала ўжо другое месца ў краіне па адукаванасці. Дашкольнымі ўстановамі ў рэспубліцы было ахоплены 174 тысячы дзяцей, 1390 тысяч чалавек наведвалі дзённыя і вячэрнія рабфакі, з'яўляліся студэнтамі індустрыяльных і сельскагаспадарчых тэхнікумаў, звыш 30 тысяч – студэнтамі ВНУ²³³.

Шматлікія дыяграмы экспазіцыі выстаўкі расказвалі пра развіццё аховы здароўя, пра тое, як вялася барацьба з перажыткамі мінуўшчыны ў свядомасці людзей, пра актывізацыю мастацкай самадзейнасці, адкрыццё новых тэатраў, кінатэатраў, стадыёнаў.

Нам удалося адшукаць план выставак-перасовак «Беларусь» для выездаў у школы і водгукі аб выстаўцы супрацоўнікаў Дзяржаўнага музея этнаграфіі народаў СССР. Гэты дакумент датаваны другой паловай 1930 г. Як адзначалася ў плане, мэта выстаўкі – выезды ў школы для ілюстрацыі школьных урокаў і лекцый. Наведвальнікі выстаўкі маглі даведацца аб прыродных умовах Беларусі, яе насельніцтве, умовах жыцця народа да рэвалюцыі, утварэнні БССР, поспехах на ніве працы, адукацыі, навукі.

Кожны пункт раздзелаў, такіх, як стан прамысловасці, электрыфікацыя, торфараспрацоўкі, меліярацыя ў паслярэвалюцыйны час, рэканструкцыя сельскай гаспадаркі, калектывізацыя, нацыянальна-культурнае будаўніцтва і інш., суправаджаўся тлумачальным тэкстам, фотаздымкамі, падмацоўваўся лічбамі.

Арганізацыі гэтай выстаўкі А. К. Сержпутоўскі аддаў шмат сіл. Ён прымаў актыўны ўдзел у распрацоўцы плана выстаўкі, шэсць з сямі раздзелаў яе афармляліся пры яго непасрэдным удзеле. Сотні экспанатаў, фотаздымкаў з уласных калекцый вучонага, набытых і выкананых ім у розных кутках Беларусі, ажывілі знешні выгляд выстаўкі, напоўнілі яе новым зместам.

На жаль, не захавалася звестак аб тым, у якіх гарадах і вёсках пабывала гэтая выстаўка. Але ўжо тое, што яна была падрыхтавана, што, згодна з заключэннем такіх кампетэнтных спецыялістаў сваёй справы, вядомых вучоных, як А. А. Мілер, Б. Р. Крыжановскі, А. І. Зарэмскі, адпавядала ўсім патрабаванням школы і часу, дае права гаварыць аб вялікім значэнні выстаўкі ў справе станаўлення беларускай агульнаадукацыйнай школы.

У 1939 г. у англійскім горадзе Ліверпуль праходзіла міжнародная этнаграфічная выстаўка. Прыемнай нечаканасцю для калектыву Дзяржаўнага музея этнаграфіі з'явілася запрашэнне англічан прыняць у ёй удзел. Будучы хворым, А. К. Сержпутоўскі тым не менш прыняў непасрэдны ўдзел у адборы экспанатаў, іх апісанні, падрыхтоўцы да адпраўкі. З 22 беларускіх экспанатаў, адабраных камісіяй (прылады сельскагаспадарчай вытворчасці, хатняга ўжытку, вопратка, цацкі), 16 былі набыты Аляксандрам Казіміравічам падчас яго шматлікіх этнаграфічных экспедыцый. Сярод іх – пояс з беларускім геаметрычным арнамантам, вышыты баваўнянымі і шарсцянымі ніткамі, з белымі вязанымі карункамі па канцах (Рэчыцкі раён), рушнікі з палатна, сукенкі, расшытыя бісерам і шаўковымі ніткамі (Гомельская вобласць), набор глінянага посуду і пляцення з лазы (Мінская вобласць).

Шкада, што мы не можам пазнаёміць чытача з фотаздымкамі беларускіх экспанатаў, якімі любаваліся наведвальнікі ліверпульскай выстаўкі: у музеі захаваліся толькі спіс рэчаў з прыведзенымі вышэй каментарыямі. Яшчэ большае шкадаванне выклікае той факт, што са шматлікімі экспанатамі, якія захоўваюцца ў запасніках Рускага музея і Дзяржаўнага музея этнаграфіі, не знаёмы, нават не ведаюць пра іх існаванне жыхары Рэспублікі Беларусь і іншых краін. А гэтыя экспанаты – часцінка нашай гісторыі, нашага матэрыяльнага і духоўнага жыцця.

²³³ Архіў РЭМ, ф. 2, воп. 1, спр. 370, с. 2.

* * *

У анкеце, запоўненай уласнаручна А. К. Сержпутоўскім, гаворыцца, што ён з'яўляецца аўтарам 45 навуковых друкаваных прац, прыняў удзел у 25 навуковых і этнаграфічных, антрапалагічных і лінгвістычных экспедыцыях. Напружаная праца, за якой Аляксандр Казіміравіч часта забываў пра адпачынак і сон, цяжкая хвароба прывялі да рэзкага пагаршэння здароўя. 7 мая 1930 г. ён выходзіць на пенсію.

У хадатайніцтве аб назначэнні яму пажыццёвай акадэмічнай пенсіі, падпісаным кіраўніцтвам Рускага музея, называюцца працы вучонага, становячы ацэньваецца яго навуковая, грамадская дзейнасць, адзначаецца велізарны ўклад, які ўнёс гэты нястомны працаўнік у развіццё сусветнай і айчынай фалькларыстыкі і этнаграфіі, у музейна-асветніцкую дзейнасць. «Усё пералічанае, – гаворыцца ў заключнай частцы характарыстыкі, – дазваляе кваліфікаваць А. К. Сержпутоўскага як актыўнага навуковага работніка, які шмат зрабіў і многае яшчэ можа зрабіць для дапрацоўкі сабранага ім, але яшчэ неапублікаванага матэрыялу»²³⁴.

У пісьме дырэктара Рускага музея М. А. Сычова на імя загадчыка музеямі гарадскога ўпраўлення навуковых устаноў аб выдачы А. К. Сержпутоўскаму грашовай дапамогі для прадаўжэння лячэння апошні характарызуецца як «незаменны спецыяліст у галіне этнаграфіі Беларусі»²³⁵.

Будучы на заслужаным адпачынку, А. К. Сержпутоўскі не парываў сувязей з этнаграфічным аддзелам, удзельнічаў у пасяджэннях Савета, прымаў актыўны ўдзел у навукавай і выдавецкай дзейнасці. На працягу многіх гадоў вучоны падтрымліваў цесныя сувязі з Акадэміяй навук БССР, перадаў ёй шэраг сваіх работ.

Палымяны прапагандыст беларускай навукі і культуры, А. К. Сержпутоўскі імкнуўся зрабіць усё для таго, каб пра дасягненні рэспублікі, пра таленавіты, працавіты беларускі народ ведалі ва ўсіх кутках краіны, свету. Ён раіў, як лепш пераабсталяваць беларускія экспазіцыі музея, клапаціўся аб захаванні калекцый, сабраных у роднай Беларусі, адбіраў калекцыі для міжнародных выставак. У планах вучонага было падрыхтаваць новую работу аб Беларусі, аб тых зменах, што адбываліся ў быццё, светапоглядзе, культуры беларуса-палешука.

Смерць, якая настала 5 сакавіка 1940 г., не дала ажыццявіць гэтыя планы. Але і тое, што было зроблена, што А. К. Сержпутоўскі пакінуў нашчадкам, дае права гаварыць аб ім як аб вялікім вучоным, асветніку, грамадскім дзеячу.

²³⁴ Архив Государственного Русского музея, д. 1621, с. 60.

²³⁵ Там жа, с. 36.

Штрыхі да біяграфіі

Дзейнасць збіральнікаў каштоўных паэтычных жамчужын народа М. Г. Чарнышэўскі называў подзвігам. Сапраўдны подзвіг здзейсніў А. К. Сержпутоўскі, які сабраў выдатнейшыя па ідэйна-мастацкім змесце і жанравай разнастайнасці народнапаэтычныя творы. Жыццё, збіральніцкая і навуковая дзейнасць гэтага славутага беларускага фалькларыста, этнографа, моваведа, літаратара і музеязнаўцы ахоплівае вялікі гістарычны перыяд, які характарызуецца не толькі пераходам у новае стагоддзе, але, што самае галоўнае, рэвалюцыйным пераходам ад адной палітычнай фармацыі да супрацьлеглай.

Аналіз апублікаваных прац, архіўных крыніц, успамінаў людзей, якія добра ведалі А. К. Сержпутоўскага, дазваляе гаварыць аб тым, што гэта быў чалавек прагрэсіўных поглядаў на развіццё не толькі навукі, але і ўсяго грамадска-палітычнага жыцця народа, таму ён і звярнуўся да народнай творчасці.

Сержпутоўскі не адмаўляў значэння традыцыйнага, класічнага фальклору, аднак яго больш прываблівала творчасць, у якой адлюстроўваліся надзённыя думы народа. Назіранні вучонага і яго запісы раскрывалі шырокую карціну жыцця сялян Беларускага Палесся, іх культуру, палітычныя погляды ў дарэвалюцыйны час, што адпавядала патрабаванням, якія прад'яўлялі да збіральнікаў народнай творчасці рускія дэмакраты.

Культурнае развіццё свайго народа Сержпутоўскі разглядаў у адзіным рэчышчы развіцця культуры брацкіх рускага і ўкраінскага народаў, а таксама народаў Прыбалтыкі і Польшчы. Гэта адкрывала шлях да больш поўнага высвятлення агульных заканамернасцей і спецыфічных асаблівасцей стану нацыянальнага фальклору, вызначэння яго месца ў вусна-паэтычнай творчасці славян.

А. К. Сержпутоўскі пакінуў прыкметны след у гісторыі вывучэння народнай творчасці беларусаў. Сваімі працамі па фальклору, этнаграфіі, мове, вывучэнні быту, звычаяў, нораваў ён унёс велізарны ўклад у справу вывучэння матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. У гэтым перш за ўсё яго заслуга перад народам, айчыннай навукай.

Фальклорна-этнаграфічная дзейнасць А. К. Сержпутоўскага садзейнічала развіццю лепшых традыцый рускай і беларускай дарэвалюцыйнай навукі аб духоўнай культуры народа. У метадалагічных і метадычных адносінах Сержпутоўскі пайшоў значна далей многіх дарэвалюцыйных збіральнікаў і даследчыкаў фальклору.

Дэмакратычныя перакананні вучонага абумовілі яго асаблівую ўвагу да сацыяльна-актыўнай часткі народнапаэтычнай спадчыны, да твораў, у якіх адлюстроўваліся думы і спадзяванні народа, сацыяльны пратэст, рэчаіснасць мінулых эпох – жыццё, быт, светапогляд народных мас. У казках, легендах, паданнях, песнях, прыказках і прымаўках, выслоўях, запісаных А. К. Сержпутоўскім, з вялікім майстэрствам паказваецца непрымірымая нянавісць народа да сваіх прыгнятальнікаў.

Ахопліваючы значны па часе перыяд, фальклорныя творы са збораў Сержпутоўскага паказваюць рост класавай свядомасці сялян, нарастанне ў іх асяроддзі сацыяльнага пратэсту супраць здзекаў памешчыкаў і іншых эксплуатацыйнаў. Вусна-паэтычныя матэрыялы з'яўляюцца каштоўнымі крыніцамі для даследавання фальклорных працэсаў у эпоху капіталізму. На падставе гэтых матэрыялаў мы прыходзім да вываду аб эвалюцыі народнай творчасці – побач з казкамі з'явіліся творы, у якіх значнае месца займае псіхалагічная абрысоўка вобразаў.

У тэматычнай разнастайнасці праяўляюцца твораў, запісаных Сержпутоўскім, выдзяляюцца казкі і апавяданні, што адлюстроўваюць адносіны народа да рэлігіі, духавенства.

Навуковая спадчына А. К. Сержпутоўскага своеасаблівая і ў шэрагу выпадкаў носіць наватарскі характар. Гэта асабліва бачна ў новым падыходзе да збірання казак. Вучонаму ўдалося знайсці на Беларускім Палессі казачнікаў, у творах якіх традыцыйная выснова спалуча-

лася з яркімі рысамі індывідуальнай творчасці і ўменнем прыдаць зместу і форме зладзённае грамадскае гучанне.

Заслуга Сержпудоўскага заключаецца і ў тым, што ён першым сярод беларускіх фалькларыстаў звярнуў увагу на асобу казачніка, ахарактарызаваў найбольш здольных з іх, стварыў сваю метадыку запісу казак. Па якасці запісаў, змесце і мастацкай форме казкі і апавяданняў зборнікаў Сержпудоўскага сталі значнай падзеяй у беларускім і сусветным фальклоры.

Арыентацыя збіральніка на таленавітых носьбітаў народнай мудрасці садзейнічала таму, што вучоны выратаваў ад забыцця найбольш яркія ў ідэйна-мастацкім плане творы. Невыпадкова з часу публікацыі першага зборніка Сержпудоўскага «Сказки и рассказы белорусов-полешуков» і па сённяшні дзень уведзеныя ім у навуковы абарот творы духоўнай культуры народа прыцягваюць увагу вучоных самых розных прафесій: фалькларыстаў, мовазнаўцаў, філолагаў, літаратуразнаўцаў і г. д.

А. К. Сержпудоўскі выступіў наватарам і ў галіне этнаграфіі, прапанаваўшы ўласную метадыку збірання рэчавых матэрыялаў.

Асаблівасцямі збіральніцкага метаду Сержпудоўскага з'яўлялася паўната і дакладнасць запісаў непасрэдна з вуснаў апавядальніка, спевака. Такія запісы ўяўляюць вялікую каштоўнасць не толькі для фалькларыстаў, але і для дыялектолагаў.

Запісваючы казкі, песні, прыказкі і прымаўкі, вучоны заставаўся верным свайму прынцыпу – арганічнаму спалучэнню фальклорнага і этнаграфічнага матэрыялаў пры вывучэнні народнай творчасці. Такі падыход да збірання фальклору адпавядаў практычным патрэбам развіцця культурнага жыцця беларускага краю, асабліва літаратуры.

Беларускай літаратуры канца XIX – пачатку XX ст. была ўласціва блізкасць да фальклорных вытокаў. У ёй часта праяўляліся тэндэнцыі да арганічнага спалучэння сучасных ідэйна-эстэтычных задач з традыцыйным зместам фальклорных твораў. Навуковы прынтцып збірання фальклору, які знайшоў сваё адлюстраванне ў зборніку «Сказки и рассказы белорусов-полешуков», адказваў гэтым імкненням.

Творчая народная спадчына беларусаў у зборах А. К. Сержпудоўскага яшчэ з 1920-х гг. звярнула на сябе ўвагу замежных вучоных, у першую чаргу чэшскіх і польскіх.

Адной з характэрных рыс Сержпудоўскага як збіральніка і даследчыка беларускай народнай творчасці было тое, што ён умела спалучаў у сваёй рабоце акадэмічнае даследаванне з надзённымі задачамі, праблемамі будаўніцтва новай беларускай нацыянальнай культуры. Шырокае кола навуковых інтарэсаў, высокая грамадзянскасць, актыўная жыццёвая пазіцыя паставілі Аляксандра Казіміравіча Сержпудоўскага ў адзін рад з выдатнымі беларусазнаўцамі, таленавітымі дзеячамі беларускай навукі і культуры.

* * *

Кожны чалавек павінен пакінуць свой след на зямлі перад тым, як адысці ў Вечнасць. След Аляксандра Казіміравіча Сержпудоўскага ў гісторыі – гэта яго кнігі, навуковыя працы, памяць людзей пра славітага земляка, які сваёй тытанічнай працай уславіў свой беларускі край, сабраў і захаваў для патамкаў бясконныя скарбы народнай мудрасці.

Наканавана вечнасць (Дадатак)

Даследчык любой галіны навукі нагадвае здабытчыка золата. Колькі тон руды трэба пералапаціць, прамыць дзеля таго, каб знайсці маленькую жоўтую драбінку!

Не меншую радасць адчувае навуковец, адшукаўшы сярод соцень і тысяч пажоўклых ад часу лісткоў архіўных матэрыялаў, у рэдкіх кнігах і часопісах рукапіс, дакумент, твор, які паводнаму прымусіць паглядзець на падзею, гісторыю, эпоху, асобу. Невядомыя або малавядомыя фальклорныя матэрыялы, сабраныя А. К. Сержпудоўскім і змешчаныя ў гэтым дадатку, даюць магчымасць пераканацца ў шматграннасці таленту нашага славітага земляка.

Беларускія песні

Дзіцячыя калыханкі

1. Кую, кую ножку,
Пайду ў дарожку,
Куплю чаравічкі,
Ножкі невялічкі.
Каня трэба падкаваць,
Штоб умеў танцаваць.

2. Ладкі-ладушкі,
Прыляцелі птушкі,
Селі на варотах
У чырвоных ботах,
Сталі шчабятцаць,
Каму боты даць.
Не давайма ботаў
Ні сабаку, ні кату,
Ды надзеньма боты
Маленькаму Ігнатку.

3. А, а, люлі,
Усе дзеткі паснулі,
Адзін Іванка не спіць.
Не спіць, не гуляе,
Ні з катком размаўляе.
Пабег каток на млынок,
Нашоў сабе манісцечка,
Усім дзеткам не паказаў,
Аднаму Іванку даў.

4. Кую, кую сароку,
Прыляцела здалёку,
Села-пала на таку,
Пан кажа: «Засяку».
Не сячы ж ты мяне,
Буду табе служыць,
Дзеткам кашку варыць.

5. Сарока, сарока,
Прыляцела здалёка
Пан кажа: «Заб'ю».
Яна кажа: «Не бі,
Буду табе ў прыгодзе,
Дзеткам кашку варыць.

Гэтаму дам,
А гэтаму не дам.
Круп не драў,
Дзяжы не мясіў,
Па ваду не хадзіў».

6. Варона-сарока
На прыпечку скакала,
Дзеткам кашку мяшала,
У місачку наклала,
Дзеткам кашку давала:
Гэтаму дала
І гэтаму дала,
А гэтаму не дала!

7. Люлі, люлі, дзіцятка,
Паехала ў горад,
А ў горадзе іх матка.
Паехала матка
Ды іх калыхаць.
А Прачыстая Матка
Ды іх гадаваць.

8. Люлі, люлі, люлечкі,
Паеў каток дулечкі.
Пайшоў у лаўку
Ды ўзяў два абаранкі,
Пайшоў на мясцечка
Ды ўзяў манісцечка.

9. Люлі, люлі, Несцерка,
На лета шэсцерка.
Люлі, люлі, малое,
На лета – другое.
Хто нас будзе гадаваць?
Хто намі будзе ўпраўляць?

10. Кую, кую ножку,
Паеду ў дарожку
К маці піражкі есці.
Гэта дарога крывая,
Кабыла сляпая.

Хрэсьбінныя, або радзінныя

11. Прабачце, госцікі, ды на маю чэсць,
Ды ўжо ў мяне госцікі другія есць.

Кум з кумою, брат з сястрою.
Пойдзем мы на рыначак,
Вып'ем мы гарэлачкі,
Гарэлачкі салатзенькае,
Ды для мяне, маладзенькае.
Хадзем выпіваць ды на дзетак не забываць.
Дзеткі маленькія —
Некаму вячэраць даваць.

12. Памру я на цэлыя тры дні,
Ды выведаю ў міленькага праўду.
Міленькі па вуліцы ходзіць
Ды белы рукі ломіць.
Белы рукі ламае
Ды на другую мігае.
Не ўзяў тую з чорнымі брывамі,
Ды не мог узяць за варагамі.
Ой, ўзяў бы я тую з чорнымі вачыма,
Ды не мог узяць цераз пабраціма.

13. Пайду ў карчомку
Гарэлачку піці.
Ой, ліхая доля,
Што я ажаніўся.
Мілая не любая
Мяне не любіла,
Ды пайшла ў садочак,
Ды панічоў палюбіла.
Дадому вярнулася
Ка мне прыгарнулася.
Чула мае сэрца,
Што гэтае будзе, —
Маленькае дзіцятка,
Як ангелянятка.

14. Ой, у нашай хаце
Сенцы на памосце,
А ў нашае маладзіцы
Што год, то госці:
Кум з кумою,
Брат з сястрою
Ды ўсе суседкі
І старая бабка.
Дайце нам гарэлачкі,
Гарэлачкі салатзенькае,
Ды расці, расці, дзіцятка,
Дзіцятка малюсенькае.

15. Хто тое знае,

Хто хлеба не мае.
Дае Бог дзеткі,
Ды не для долі, —
Што год, та радзінкі,
Што год, та памінкі.
Дзіцятка малое,
Будзе твая доля
Ці ў лесе, ці ў полі,
Ці ў гаўятку, ці ў статку,
Бо ты, дзіцятка малое,
Радзілася ў нас без долі.

Калядныя

16. У ляску, ляску
На жоўтым пяску
Цэркаўка стаіць.
У той цэркаўцы
Свечы гараць.
З тых свеч
Іскарка ўпала,
З тае іскаркі
Возера стала,
У тым возеры
Сам Бог купаўся.
З Ісусам Хрыстом!
З святым Ражаством!

17. Добры вечар, пане гаспадару!
Спіш ты і не чуеш,
Выйдзі паслухай,
Што ў небе гудзе. (2 разы)
Прачыстая ідзе, (2 разы.)
Тры рады нясе:
Першая рада —
Што ў тваім полі,
Другая рада —
Што ў тваім доме,
Трэцяя рада —
Што ў тваёй аборы.
У чыстым полі —
Жыта-пшаніца,
У тваім доме —
Дробныя дзеткі,
А ў тваёй аборы —
Валы ды каровы.

18. Калядкі блізка,
Каўбаскі нізка.
Я ж табе, дзядзька,
Дай пакалядую.
Як памрэ жонка,
Бяры другую.
Як памрэ другая,
Бяры трэцюю.
А памрэ трэцяя,
Бяры чацвёртую.
А памрэ чацвёртая,
Бяры пятую.
Хоць сярдзітую,
Ды губатую,
Ды багатую.

19. Стаўку ячменю жменю,
Навару хлопцам куляшу
Ды ўкіну прусакова сцягно.
Зварылася каляда,
Што багата ўкінула.
Стаўку тры ступы проса
Ды навару дзеткам кашыны,
Ды ўкіну тры кускі масла.
Зварылася каляда,
Што мала ўкінула.

20. Вароты скрыпяць,
Марозы чуваць.
Чаму у цябе, маладзец,
Ды кажушка няма?
Нашто мне кажушок,
Як у мяне дзевачка:
Сама спачее
Ды мяне нагрэе.
Ой, Каляда, Каляда,
Закруціла, замяла.
Ніхто мяне не грэе
Ды і кажушка няма.

21. Е-го-го, каза,
Е-го-го, шэрая.
Нядаўна з Масквы
З доўгімі касмі.
Касамі звязу,
Рагамі скалю.
Пайшла козанька
Па сунічаньку,
Па бруснічаньку.

Падышла каза
Пад новае сялыцо.
А ў новым сялыцы
Усе людзі стральцы.
Стральцы сабраліся
Козаньку ўбіці,
Кожаньку злупіці.
Ударылі козаньку
Пад левае вушка,
З правага пацякла юшка.
Тут каза упала,
Здохла, прапала.
Устань, каза, не ляжы,
Бо пан ідзе,
Калодзіцу нясе,
Кусочак сала,
Штоб каза устала,
Ды каўбасіцу
На паясніцу.
На рожанькі
Два пірожанькі
І сала кусок
На казіны хвасток.
Устала каза,
Пад гару пайшла.
Пад гарой каза,
Каза з казляняткамі,
А за гарой воўк,
Воўк з ваўчаняткамі.
Выскачыў ваўчок.
За козачку – чок,
А ваўчаняткі —
За казляняткі.
Выскачыў заяц,
Стаў казу лаяць:
«Ты, казіца,
Старая псіца.
Ты сваім дзетанькам
Ды не матанька.
Пайшла б ты ў сцяпок,
Нажала б снапок,
Твае б дзеткі
Запіхалі б раткі».
«Маім дзеткам
Не многа трэба:
Сем печ перапеч,
Рэшата аўса,
Наверх каўбаса».
На палу авёс

Кудравы парос.
На печы жыта
Козамі збіта.
Дзе каза рогам,
Там жыта стогам.
Дзе каза нагою,
Там жыта капою.
Дзе каза хвастом,
Там жыта кустом.

Валачобныя (велікодныя)

22. Плавала пава ў канаве,
Плаваючы пер'е раняла.
Адкуль узялася красная панна,
Красная панна ходзячы падбірала.
Збірала ды ў рукавы клала,
За рукаўца брала,
На скамніцу клала,
Са скамніцы (брала) беручы
Ды вянок в'ючы.
Звіўшы вяночак
Пайшла ў таночак (танцаваць).
Адкуль ўзяліся буйныя ветры,
Здулі-змялі вяночак з галавы.
Пайшла яна лужком-беражком
Шукаючы-пытаючы.
Стрэла яна тры рыбалоўцы,
Рыбалоўцы – маладыя хлопцы.
«Рыбалоўцы – маладыя хлопцы,
Ці не бачылі майго вяночка?»
Адзін кажа: не бачылі.
Другі кажа: чуць не чулі.
Трэці кажа: не таймося,
Краснай панне прызнаймося,
Красная панна, што нам абяцаеш?
– Першаму – залаты персцень,
А другому – павін вяночак,
Трэцяму – каса русая.
Каса русая, сама маладая.

23. Добры вечар слаўнаму мужу!
Спіш і не чуеш ты,
Што на тваім двары, ля вароцячкаў
Стаіць дрэва тонкае высокае.
А на тым дрэве сядзіць воран,
Сядзіць ён, крылы апусціўшы,

Дзюбачку скрывіўшы.
Адкуль узяўся слічны паніч?
Здалёку едзе, каня сунімае.
Каня сунімае, ружжо зараджае.
Хоча ён таго ворана ўбіць.
– Слічны панічу, не бі ж мяне,
Не глумі ты мяне.
Я буду да табе ў помачы,
Як ты будзеш жаніціся,
З-за сіняга мора панну браць.
Я тваю панну к табе перабаўлю,
Дастаўлю панну ў чаўночку,
Цябе маладога на крылячках,
А тваіх музыкаў
На новым пароме.

24. Нявестачка лён бяліла.
Лён белючы, сама ўтанула.
Дайшлі слыхі да свякрухі.
«Не жаль жа мне нявестачкі,
Як жаль залатых ключоў,
Залатых ключоў не будзе,
А нявестачка другая будзе».
Дайшлі слухі да матачкі.
«Не жаль мне залатых ключоў,
Жаль мне свайго дзіцяці.
Залатыя ключы другія будуць,
А майго дзіцяці не будзе».

25. Хадзіла, блудзіла
Святая Марыя,
Ды прыблудзіла к святой гары.
А на той гары
Трава шаўкова,
А на той траве
Цэркаў рублена,
А ў той царкве
Тры грабы стаяць.
У першым гробе
Сам Гасподзь ляжыць,
У другім гробе
Божы Сын ляжыць,
А ў трэцім гробе —
Святая Марыя.
Перад Госпадам Богам
Кнігі чытаюць,
Перад Божым Сынам
Свечы палаюць.
Перад Святой Марыяй

Ружа зацвіла.
З тае ружы выляцела птаха,
Узяла Госпада Бога
Ды пад крылы свае,
Ды панесла пад нябёсы.
Святыя нябёсы расчыніліся,
Усе святыя пакланіліся.

26. Прачыстая сына мела,
Сына мела ды спавіла.
Спавіўшы, папам дала.
Сталі папы кнігі чытаць,
Што дзіцяняці за імя даць.
Далі імя Паўла-Пятра.
Прачыстая не злюбіла,
З царквы выступіла,
Усе свечы пагасіла,
Усе кнігі параздзірала,
Усе прастолы параскідала,
Усе дзверы парашчыняла,
Усе званы замовіла.
(Пайтараецца спачатку.)
Сталі папы кнігі чытаць,
Што дзіцяці за імя даць.
Далі імя Ісуса Хрыста.
Прачыстая Маці Божая
Усе кнігі паскладала,
Усе прастолы пастаўляла,
Усе дзверы пазачыняла,
Ва ўсе званы зазваніла.
Прачыстая Маці Божая
Не згадала, дзе сын дзеўся,
Ішла ж яна дарогаю шырокаю,
Шукаючы, пытаючы.
Стрэла яна трох убогіх.
«Убогія, слугі мае,
Ці не бачылі сына майго,
Сына майго, Бога свайго?
Адзін кажа: «Не бачылі»,
Другі кажа: «Чуць не чулі»,
Трэці кажа: «Не таймося,
Божай Мацеры прызнаймося.
У чыстым полі на раздоллі
Стаіць школа яўрэйская,
А ў той школе яўрэйскай
Ісуса Хрыста распіналі.
Спіцы ў ручкі заганылі,
Кроў гарачу разлівалі,
У шклянкі налівалі,

Адзін другому рассылалі».
Божая Маці ўлякнулася,
Крыжам у зямлю прыгнулася.
«Божая Маці, не ўлякайся,
К сырой зямлі не ўгінайся».
Дзе след знойдзе,
Горка плача,
Дзе кроў знойдзе
Крыкам крычыць:
«Белы камень, разбі мяне,
Сыра зямля, прымі мяне!»
Белы камень не ўбівае,
Сыра зямля не прымае.
І вось той дзень настаў,
Што Ісус Хрыстос з мёртвых устаў.

27. Ой, пад лесам цёмным,
Там дзеўка ваду брала,
Беручы спарушылася,
Да сабе сына нарадзіла,
Ды ў Дунай патапіла.
Ішоў дарогай сам Гасподзь Бог.
«Падай, дзеўка, напіцца вады,
Памыць святыя рукі.
Твая вада спарушана.
Сама дзеўка саграшона».
Тая дзеўка ўлякнулася:
«Ты, дзеду, прарок,
Грахі мае праракаеш».
«Стой, дзеўка, не ўлякайся,
Ідзі ў цэркаў спавядайся».
Стала дзеўка спавядацца,
Стала цела рассыпацца.
На сем сажан зямля упала,
Яе дзіцятка з мёртвых устала.
Грэшнае цела падабралі,
У магілу закапалі.
Пасля кожнага верша валачобных песень пайтараецца прыпеў:
«Хрыстос уваскрэс, сын Божы».

Веснавыя карагодныя

28. Вол бушуе —
Вясну чуе.
Дзеўка плача —
Замуж хоча.
Не бушуй, вол,

Яшчэ наарэшы,
Не плач, дзеўка,
Яшчэ нажывешся.
Воран крача
На асіне,
Дзеўка плача
У пярыне.
Воран крача,
Сына з'еўшы,
Дзеўка плача,
Сына меўшы.
Воран крача:
«Паляцеці».
Дзеўка плача:
«Дзе мае дзеці,
Ці іх утапіці,
Ці іх гадаваці,
Ці мне ў войска аддаці?
Гадаваўшы,
Слуга будзе,
У войска аддаўшы,
То прыбудзе.
Утапіўшы,
Шкада будзе».

29. У лузе пры дарозе
Трава палягла,
Ужо ка мне, маладзенькай,
Журба прылягла.
Як засну – забуду.
Прачнуся – на уме
У мяне родная матка
На чужой старане.
Сядзе вячэраці,
Мяне ўспамяне:
«Прыбудзь, прыбудзь, мае дзіця,
К маёй вячэры».
«Вячэрай, мая матка,
Вячэрала і я.
Горкую калінушку
Ды з рабінаю —
Нарадзіла мяне маці
Нешчасліваю».

30. Плыве чаўночак паверх вады,
У чаўночку мой нелюб сядзіць.
У правай руцэ весельца дзержыць,
А ў левай – тугі грабянец.
Чэша, расчэсвае свае кудры,

Расчасаўшы кудры, пусціў на ваду.
«Плывіце, кудры, да мае жаны,
Накажыце маёй жане,
Каб тужыла па мне».
«Няхай па ім тужыць агонь ды вада,
Не я буду тужыць – сама малада.
Стругаў стружкі
З маіх белых рук.
Клаў ён агонь к маім плячыцам,
Прывязаў коніка к маім касіцам,
Пускаў ён рэчкі з маіх чорных вочак».
«Ты, мілая мая, непраўда твая.
Стругаў я стружкі з сасновага пня,
Клаў я агонь к гнілой калодзе,
Прывязваў коніка к белай бярозе.
Пускаў я рэчкі з крутых беражкоў,
Не цеш, мая мілая, сваіх варажкоў».

31. Была ў бабы адна дачка,
Адна дачка, як знічка.
Прыйшлі к ёй трое сватоў:
Адны сваты з Украіны,
Другія сваты з Валыні,
А трэція сваты земляныя.
За ўкраінскіх бацька не аддаў,
За валынскіх сама не пайшла,
Зямля прыйшла – сама ўзяла.
Матка плача, зямля скача,
Яна плача і пытае:
«Ой, мой зяць земляніны,
Прыедзь ка мне ў гасціны».
«Матачка мая старэнькая,
Парадзенька верненькая.
Ёсць у моры сіні камень,
Вужам камень не ўзгрызаць,
Так нам у гасцях не бываць».

32. Ой, у лесе на арэсе
Крычыць-плача салавейка.
Усхадзілася шура-бура,
Усе лясы паламала,
Гняздзечкі паскідала.
Прыляцела сінічанька —
Салаўёва сястрычанька.
«Не крычы, не плач, салавейка,
Будуць лясы другія,
Наўём гнёзды не такія,
Саўём сабе па гняздзечку,
Знясём па яечку,

Вывядзем сабе па дзіцяці».

33. У майго брата новая хата,
А сенечкі на памосце.
Ідзе сястра к брату ў гасці.
Толькі сястра на двор узышла:
«Прымай, жонка, хлеб са стала,
Ідзе сястра штодзённая».
«Пастой, братка, не лякайся,
З хлебам, соллю не хавайся.
Я тое ведала,
Сама дома паабедала,
Цябе, братка, адведала,
Прыдзі, братка, ка мне ў гасці,
Буду хлеб-соль зарабляці,
Цябе, браце, частаваці».

34. Над нашым сялом,
Над Лучыцамі,
Ды стаялі-свяцілі
Месячыкі чатыры.
Першы месяцок —
Малады Хвядзейка,
Другі месяцок —
Малады Хрыстафорка,
Трэці месяцок —
Малады Яўхімка,
Чацвёрты месяцок —
Малады Ягорка.
Над нашым сялом,
Над Лучыцамі,
Ды стаялі-свяцілі зорачкі чатыры.
Першая зорка —
Ды Хвядзейку жонка (2 разы)
Маладая Парахна.
Другая зорка —
Хрыстафорку жонка (2 разы)
Маладая Сахвіна.
Трэцяя зорка —
Яўхімку жонка (2 разы)
Маладая Наталка.
Чацвёртая зорка —
Ды Ягорку жонка (2 разы)
Маладая Рыпінка.

35. Салавейка маленькі,
У цябе галасок таненькі.
Не садзіся на акне,
Не пей песні мне.

Салавейка маленькі,
У цябе галасок таненькі,
Не пей рана па вясне,
Не задавай жалю мне.
Я – бедная сірата,
Ні маткі, ні бацькі,
Ні роду, ні плоду.
Як белы камень на роду.

Траецкія, або духоўныя (русальныя)

36. Радзі, Божа, жыта
На новае лета.
Нашы малодкі малы,
Каб стоячы жалі,
У снапочкі вязалі
Ды ў капічкі клалі.
Дзе горка,
Там копка.
Дзе далінка,
Там снапінка.

37. На моры утка купалася,
А на беражку сушылася.
Ганна ў таткі прасілася:
«Дай мне, татка, сваю волю,
Хаця лецечка летаваць,
Усю зіму зімаваць,
Белае лічыка ўмываць,
Русую касу расчэсваць,
Шаўковую ўpletку ўплятаць».

38. «Русалачка-купалачка,
Дзе твая дачка Ганулечка?»
«Мая дачка ў агародзе,
У агародзе чабор поле.
Яна поле і выбірае:
Горшае зелле – выкідае,
Лепшае зелле – астаўляе:
«Гэта табе, матка, насеннечка».

39. На паповай школе
Чорт хлопцаў коле.
На паповай ігрушы
Чорт хлопцаў душыць.
На паповай лазні
Чорт хлопцаў дразніць.

На паповым прыпечку
Чорт іграе ў скрыпачку.
Хлопцы танцавалі.

40. Ішлі дзеўкі борам,
Гаварылі з Богам.
Ішлі хлопцы ватагаю,
Пілі смалу біклагаю.

41. У лузе над ракою
Стаялі коні над вадою.
Седланыя, убраныя,
Толькі сесці-паехаць
Слаўнае сяло адведаць.
Слаўнае сяло Лучыцкае.
У ім дзевачкі, як панначкі,
Галовачкі, як макаўкі,
Шчабечуць, як ластаўкі.
(*Пайтараецца спачатку.*)

42. Яблынька наша на куце стаяла.
«Яблынька наша, дакуль ты стаяла?»
«Стаяла я лета, стаяла другое,
На трэцяе галінку апусціла,
Галінку апусціла, яблычка ўраніла».
Яблынька наша на куце стаяла.
«Яблынька наша, дакуль ты стаяла?»
«Стаяла я лета, стаяла другое,
На трэцяе лета коску апусціла,
Коску апусціла, слёзку ўраніла».

43. «Месячык-таргоўнічка,
Выйдзі раненька на сонечка,
Мы к табе выйдзем таргаваці,
Ліхога свёкра прадаваці.
Добрага бацьку купаваці».
Свёкра прадала —
Шаля купіла.
Бацьку купіла —
Сто рублёў дала.
За гарою ваўкі выюць,
Там майго свёкра бабы мыюць.
За гарою сабакі брэшуць,
Там майму свёкру труну чэшуць.

44. Зязюля, зязюленька, баравая,
Не куй рана на дубравы,
Не будзі мяне, маладую.
У мяне, маладой,

Не свой бацька.
Паложыць мяне пазнюсенька,
Пабудзіць мяне ранюсенька.
Пашле па ваду цямнюсенька.
А я, маладая, не слухала,
У вядзерка пастукала.
Не трасца трасе —
Сам прынясе.
Не ліха робіць —
Сам сходзіць.

45. «Русалачка-купалачка,
Дзе твая дачка Наталачка?»
«Мая дачка ў агародзе».
«Што яна робіць?»
«Чабор поле,
Поле, выпалвае,
Ліхое зелле выкідае».
«Што за зелле, пабег?
Штоб мой мілы падбег.
Што за зелле, лапух?
Што б мой нелюб апух».

46. У нашым агародзе
Забілі жабу на калодзе.
Сяму-таму па клешанцу,
А Гаўрылу цэлую жабу,
Каб палюбіў старую бабу.
Тая жаба з жабянятамі,
Тая баба з дзіцянятамі.
Нашаму Мікітку галовачку,
Штоб палюбіла малодачка.
Нашаму Малашку палавіначка,
Штоб палюбіла чарнабрывачка.
Нашаму Ціту клешанька,
Штоб палюбіла малесенька.

47. Хто не выйдзе на Купала,
Штоб яго селішча прапала.
Хто не выйдзе агню класці,
Той пойдзе ўночы красці.
Хто не пойдзе на вуліцу,
У таго чэрці задзяруць курыцу.

48. Радзі, Божа, жыта
На новае лета.
Радзі, Божа, ячмень,
Каб быў як хмель.
Радзі, Божа, лён,

Як у лесе клён.
Радзі, Божа, грэчку
На калачы ды перапечку.
Радзі, Божа, авёс,
Каб высокі парос.
Радзі, Божа, гарох,
Каб не баяўся дарог.
Радзіся, капуста,
Каб было густа.

Талочынныя

49. «Сокал мой, саколе,
Пераляці маё поле.
Накажы маёй матцы,
Няхай ка мне жанцоў прышле,
Няхай мае жыта сажне».
«Не журыся, мае дзіця,
Я к табе сама прыйду,
Я тваё жыта сажну
Ды ў копны пакладу.
Дзе горка, там копка,
Дзе далінка, там снапінка,
Дзе ражочак, там стажочак».

50. «Сонечка, ядрачка,
Ці было ў Бога ў найме?
Ці спагадаеш аба мне,
Што раненька ўзыходзіш,
А позненька заходзіш?»
«Дзіўная ты, маладзіца,
Хоць я позна пайду,
Цябе ў полі знайду».

51. «Садовае яблычка,
Годзе каціцца».
Выбегла валыначка,
Схапіла яблычка,
Палажыла на століку,
Свайму пану-саколіку.

52. Наш пан маладзенькі,
Пад ім конік вараненькі,
Па палетках паязджае,
Сваіх жанцоў падганяе.
«Жніце, мае жанцы, жніце,
Самі сябе не шчадзіце,

Каня майго не таміце.
Конік мой вараненькі,
І я сам маладзенькі».

53. За бор сонца, за бор,
За бор, за дуброву,
За крамяную гору.
Я, маладая, іду дадому.
У мяне, малодкі, ды не свой бацька,
Стрэне мяне на варотах
З новымі вядзеркамі.
Пашле па вадзіцу.
За тры лугі ў крыніцу.
«Ідзі, нявестка, па ваду
Ды ня бойся нікога:
Ні ваўка, ні мядзведзя,
Ні ліхога чалавека».
«О, я ваўка не баюся,
З чалавекам разыйдуся,
Свёкар, ты чужы бацька,
Ці вадзіцы жадаеш,
Ці нявестку збываеш?»
«Я вадзіцы не жадаю,
Я нявестку збываю».
«Ой, свёкар не бацька,
А свякруха не матка,
А я, маладзенька, ім не дзіцятка».

Беларускія прыказкі і прымаўкі, запісаныя ў Мазырскім павеце

А

Абжогся на малачку, то і на ваду дзьмухае.
Абыдзеца цыганскае вяселле і без марцыпану.
Авечку стрыгуць, а баран дрыжыць.
Агледзеўся лях, што гной у галавах.
Агонь горш злодзея – злодзей хоць вуглы астаўляе.
Ад паклону спіна не баліць.
Адзін рабоч, ды небагаты.
Адзін усяго свету не ўберажэ.
Адна дачка не стоіць і пятак.
Ад смерці не адперці.
Ажаніўся – як дурань з печы зваліўся.

Б

Баба пешкі – кабыле лягчэй.
Баба з калёс – калёсам лягчэй.
Багатаму добра красці, бо ёсць да чаго прыкласці.
Багатаму чорт дзяцей калыша.
Багатая, рылатая – вельмі пышна, а бедная гожая, як у садзе вішня.
Балота без чорта не будзе.
Беражонага і Бог беражэ.
Без грошай харошы.
Бессаромнае вока дыму не баіцца.
Бяда на бядзе едзе, бядою паганяе.
Бяда, калі пазнаў мужык фунт, а жыве грунт.
Бліжэй кашуля, як кабета.
Бога хвалі і чорта не гняві.
Бог з пугаю не стаіць, як хочаш можаш жыць.
Бог бачыць, ды нікому не скажа.
Блізка відаць, ды далёка дыбаць.
Больш у Бога дзён, як у нас каўбас.
Бог высока, ды бачыць далёка.
Брадзяга – усяму свету знявага, а сволач – цару помач.
Былі дзеткі малыя – хатку сабралі, а як падраслі, то растраслі.

В

Вайтоўства не папоўства.
Варыла не варыла, абы добра гаварыла.
Вельмі вялікі пан, што мае чорны кафтан.
Вінавата хата, што спесціла Ігната.

Век чужым розумам не пражыць, а трэба і свой мець.
Век любіць – не люльку тытуню скурыць.
Век пражыць – не поле перайсці.
Век смачна не пераесці, хораша не перахадзіць.
Вобаду калодкі не аперадзіць, што ён хутчэй бяжыць.
Вожык маленькі, ды калючы.
Вока не наталіш, пакуль зямлёй не засыплеш.
Восеньскаму дажджу і слязам бабы не вер.
Вочы гараць, як у злодзея.
Вочы не схлусяць – праўду скажуць.
Высока варона ляцела, бадай каб нізка не села.

Г

Гара з гарою не сходзіцца, а чалавек з чалавекам трапляецца.
Гарбатага хіба магіла выпраміць.
Галодны кум і рэдзьку хрум.
Глядзец глядзі, ды не заглядайся, піць пі, ды не ўпівайся, любіць любі, ды не ўлюбляйся.
Глядзі сябе, то будзе з цябе.
Голаму разбой не страшны.
Госць пазірае не на столь, а на стол.
Гол як біч, аспёр як меч.
Горка рэдзька, ды ядуць, ліха замужам, ды ідуць.
Госць як нявольнік.
Гора людзей старыць.
Грамада кепская рада.
Гразка ісці ў царкву, хіба пойдзем у карчму аб плот апіраючыся.
Груша толькі гнілая смачная.
Грамада – вялікі чалавек.
Грэх у мех, а выратаванне ў торбу: хто кажа грэх, таго ў морду.
Гушча дзяцей не разганяе.
Гэта табе, нябожа, што мне нягожа.

Д

Да святога духа не скідай кажуха, а па святым духу ў тым самым кажуху.
Дагледзь каня дома, то ён цябе ў дарозе.
Даганяючы не нацалуешся.
Далёка Марушка – цвёрда падушка.
Датуль былі гулі, пакуль у лапці абулі.
Дай, Божа, даваць, не дай, Божа, браць.
Дай аброку, ды бі па боку.
Даюць – бяры, а б'юць – бяжы.
Дай, Божа, каб пілося ды елася, ды работа на вум не ішла.
Да Ільі і пад кустом трава сохне, а па Ільі і на кусце гніе.
Дажыліся палякі, што ні хлеба, ні табакі.
Дзе коратка, там і рвецца.
Дзе п'юць, там і льюць.
Дзе любяць – не зачашчай, а дзе не любяць – зусім не бывай.

Дзе чорт бяссілен, туды бабу пашле.
Дзіця любі, як душу, а калаці, як грушу.
Дзіця не плача – маці не дагадаецца.
Дзіця не салжэ – бацька матку выкажа.
Дзяжа, дзяжа, няма табе квашанкі і нажа.
Добра п'яніцу і капелька.
Добра агонь класці пры гатовай калодзе.
Добра ўсё ўмець, ды не ўсё рабіць.
Доўгі язык, як у жонкі.
Добрага пракаўтнуць, а ліхога праплююць.
Дурні кепска жывуць – дурня і ў царкве б'юць.

Ё

Ёсць грошы, то і сам хорошы.
Ёсць дзед – будзе абед.
Ёсць – разыдзеца, няма – абыдзеца.

Ж

Жаніўся – тры анучы і не жаніўся – тры анучы.
Жменя да жмені, то будзе поўна вярэня (варыўня).
Жонку мужык любіць здаровую, а сястру багатую.
Жонцы не вер дома, а каню ў дарозе.
Жонцы праўды не кажы.
Жонка скача – хата плача.
Жупан не пан, сярмага – не знявага.
Жывот баліць – мёду хоча.
Жыта на зіму сее, хоць летам пасее.

З

За раменьчык і мужык павесіцца.
З дурнем і найшоўшы не падзеліш.
З аднае дзежкі трэба хлеб і ляпешкі.
З няпраўдаю свет пройдзеш, ды назад не вернешся.
З аднаго вала двух шкур не дзяруць.
З мірам гараваць, з мірам паміраць.
З разумным пасварышся – розуму набярэшся, а з дурнем – і свой згубіш.
За паклоны маюць шырокія загоны.
За перабірачку дае Бог гарачку.
За цярпенне дае Бог спасенне.
За дзякуй сыты не будзеш.
За чужую кішэню не бярыся.
За добрае злым заплаці.
За пераборы абулі ў лапці-аборы.
Завярнуўшыся ў куток, па тры чарачкі ў раток.
Замок не для злодзея, а для добрага чалавека.

Захацеў у дзве солі мацаць, то можаш ніводнай не мець.
Захацеў, жывы старцам, есці з перцам.
Зачыні чорту дзверы, то ён у акно.
Зладзейскія вочы па кутках глядзяць.
Злодзею няма сорама.
Злосны чалавек на ўсё ліхім вокам глядзіць.
Знаецца, як свіння на піры.

І

І не дай і не лай.
І калода – жана, калі бочка пшана.
І камень на месцы абрастае.
І зяцю і дачцэ як сакалу на руцэ, а сыну і нявестцы як жуку на трэсцы.
Іншы сон як у руку дасць.

К

Каля вады ходзячы намочышся.
Каб багаты ведаў, чым бедны абедзю.
Каб знаў, дзе павалішся, то б сеў.
Каб умелі гараваць, а панаваць навучымся.
Калі радзіўся грыбком, то лезь у каробку.
Каму шанцуе, той і ў лапцях танцуе.
Калі не наеўся, то не наліжашся.
Калі аддасі, то, Божа, спасі, а калі не аддасі, то няхай воўк з'есць.
Каму баліць, той крычыць.
Казак за кампанію павесіўся.
Калёсы скрыпяць, як дзверы ў скупого чалавека.
Кожная какошка, як тая кошка.
Каму клапатно, а папу палатно.
Калі Бог пакарае, ліхога чалавека пасылае.
Кінь перад сабою – знойдзеш за сабою.
Кося, кося ў аглоблю, дам аброку, а там другою па боку.
Колькі смаку, толькі граху.
Куды вароне не лятаць – усюды падаць кляваць.
«Куды, чорце, ідзеш?» – «У балота». – «Чаго?» – «Мне там добра».
Куды ні кінь, то клін.
«Куды, воўча, бяжыш?» – «Па ўдавінае астатняе».
Купіў бы сядло, ды грошай гало.
Купіў не купіў, а патаргаваць можна.
Ку-ку, ку-ку, багатаму ў руку.

Л

Лепш абы-што, як нішто.
Ліхое ў вадзе не тоне і ў агні не гарыць.
Ліхія дзеці – бацьку-матцы слёзы.

Ліхі сабака не лае, а моўчкі кусае.
Ліхое і Бога перамагае.
Людзям языкі не завязаш.
Любошчы не блінцы, як улюбішся, то будуць канцы.
Любоў вачэй не мае.
Людзей не судзі, лепш на сябе паглядзі.
Людзям на раток не накінеш платок.
Любіш спаць, любі і слаць.
Любоў не картошка – не выкінеш у акошка.
Лесу не абыдзеш, не аб'едзеш.
Лянівы, як папоў парабак.

М

Мае бацькі добра жылі, а я лепш: у іх хлеб ёсць, то солі няма, соль ёсць, то хлеба няма,
а ў мяне ні хлеба, ні солі няма.
Мала хлеба, то будзем калачы пячы ды есці.
Маці, маці, падай лапці ды хату вымяці, у мяне живот баліць, пайду да хлопцаў лячыць.
Мая хата з краю, я нічога не знаю.
Менш гавары, ды больш рабі.
Многа сваіх, ды чорт па іх.
Мой бацька нікому не павінен, у аднаго ўзяў, другому аддаў.
Муж любіць жонку здаровую, а брат сястру багатую.
Мужык дурны, як варона, а хітры, як чорт.
Мужыцкае здароўе, як панская хвароба.
Мужык п'е, як у лейку лье, а як прыдзеца плаціць, то як свіння глядзіць.
Муха не запаруха.
Мусіш красці, як няма чаго ў рот пакласці.

Н

На беднага Макара і шышкі падаюць.
Над сіратою Бог з калітою.
Накармі і напаі, то ворага нажыві.
На вайну ідзі, а поле ары.
На чым вазку сяджу, таму песеньку пяю.
На покуце сядзяць ці поп ці дурань.
На злодзею шапка гарыць.
На злое вучыць не трэба – сам навучыцца.
На дзень гайда – на век бяда.
На мечаным кані не ездзяць.
Навучыў мех, а торбы баіцца.
На канцы языка Кіеў стаіць.
На вяку паклонішся і хамяку.
На назе чобат скрыпіць, а ў гаршчку трасца кіпіць.
На тое кавалю клешчы, каб рук не абжэгчы.
На казаку няма знаку, а на дзяўчыне дзве прычыны.
Не карай, Божа, нічым, як квас ні з чым.
Не шкадуі рана ўстаўшы і рана жаніўшыся.

Нечага перад невадам рыбу лавіць.
Не капай пад другім яму, бо сам увалішся.
Не хвор, ды вор.
Не будзі чорта – няхай спіць.
Ніпачом сем карчом, будуць грошы – усе абыдзеш.
Не тады сабак кормяць, як на паляванне ісці.
Няма долі – няма і шчасця.
Недастаткі бяруць і астаткі.
Не мела баба клопату – купіла парася.
Не вер жонцы дома, а каню ў дарозе.
Непавінныя слёзы дарма не мінаюць, упадуць на белы камень – камень прабіваюць.
Не асуджай другіх – сам не лепшы за іх.
Не так чорт страшны, як яго малююць.
Не плюй у лужу, бо прыйдзеца з яе ваду піць.
Не спадабаўся народу – хоць кідайся ў воду.
Не вытканы яшчэ такі платок, каб завязаць міру раток.
Не дай, Бог, свінні рог, а мужыку панства.
Не піла, не ела, абы гладка, як аладка.
Не кіем, дык палкай.
Няхай багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца.
Не радуйся загадзе, бо прыйдзеш к бядзе.
Нежанатаму хоць капуста салёная, ды галава свабодная.
Не вер губе, правер на зубе.
Не вер словам, пакуль не ўбачыш сам.
Няма горшай рэчы, як розум авечы.
Не жаніўся – тры анучы і ажаніўся – тры анучы.
Не галодная карова, калі пад носам салома.
Не пападзіся старцу жалезная лыжка, ён не столькі паесць, як накідае.
Не цяля – пазнае круцяля.
Не зайздросць чужому – май свае.
Не купіш хлеба лусту, калі ў кішэні пуста.
Не зважай на ўраджай, а жыта сей.
Нечага ў запас класці, абы ў карчму папасці.
Не поп – не ўбірайся ў рызы.
Не заўсяды, як на Дзяды.
Не заўсёды кату Масленіца.
Няхай муж як лапаць, абы за ім не плакаць.
Не куецца, а плешчацца.
Ніхто сабе не вораг.
Новае сіта на калочку вісіць, а старое – пад лаваю ляжыць.
Ну ды ну! – пакуль у дугу сагну.

II

Парвуцца башмакі, то будуць асьмакі.
Папоўскае вока бачыць далёка.
Папоўскае вока, а ксяндзоўскае горла, то ўсё пажорла.
Паслухмянае дзіцятка дзве маткі ссе.
Панскі бой не ўкор.

Панскае слова цёплае.
Пара касцей не ломіць.
Папоўскае вока не насыціш.
Пан багаты – яму добра, сабака кашлаты – яму цёпла.
Пакуль з багатага пух, то з беднага дух.
Палажы гасцю ячную лусту, а пшанічнае слова.
Паспееш з козамі на торг.
Пан з панам б'ецца, а ў мужыка лоб трашчыць.
Папоўскія вочы завідущыя, папоўскія рукі заграбушчыя.
Піць пі, ды розума не прапівай.
Пакуль да пана, то падпанкі душу вымуць.
Палюбі мяне чорную, а белую ўсякі палюбіць.
Па нітачцы клубочак знаходзяць.
Памногу не кусай, а то падавішся.
Патуль баба знахаравала, пакуль чорту ў зубы не папала.
Плача гумно без гаспадара, а хата без гаспадыні.
Праўда вочы коле.
Прапала хата без старшага ката.
Прамяняў быка на індыка.
Прыгожае яблычка, ды ў сярэдзіне чарвяк.
Прыйшоў нязваны – ідзі няп'яны.
Прыйшоў Іспас – пад нагамі шась (ліст).
Прыйшла Пакрова – зашумела дуброва.
Пусці свінню за стол, то яна ногі на стол.
Пусці свінню ў агарод, то яна ўсё парые.
Пусты колас кверху тырчыць, пусты чалавек высока голаў трымае.
Пытайся не старага, а бывалага.
Пук і саломы не пераломіш.

Р

Рабіў не рабіў, абы хлеба здабыў.
Рабіць не грэх, а грэх красці.
Работа хлеб салодзіць.
Работа чалавека лечыць.
Рада б душа ў рай, ды грахі не пускаюць.
Развязаўся мех, не на смех.
Рана заживе, а ліхое слова ніколі.
Рамясло за плячыма не насіць.
Рыба не жыве без вады, а чалавек без бяды.

С

Сабака і на Бога брэша.
Сабака не пакачаўшы не з'есць.
Сама прала, сама ткала, сама надзявала.
Саўка зрабіў, Саўка і з'еў.
Сам сябе не хвалі, няхай людзі пахваляць.
Саламяным валом не аруць.

Свая сярмяга не цяжка.
Свіння туды лезе, дзе б'юць.
Свой спрачайся, рубайся, а чужы не мяшайся.
Свой свайму паняволі друг.
Свату першая чарка і першая палка.
Свой прыяцель за сталом.
Свайго не хвалі, а чужога не гань.
Сем бед – адзін адказ.
Сэрца не карчма – усякага не прыме.
Сядзіць як у Бога за дзвярыма.
Сена да Юр'я павінна быць і ў дурня.
Сярмяга не знявага, а жупан не пан.
Сіраце прыкіпіць у жываце.
Скачы, вража, як пан кажа.
Слёзы льюцца, як з бобра.
Служба не дружба.
Слова – вецер.
Смелы з калом да жабы.
Смерць без прычыны не бывае.
Солана еш, горка пі – памрэш – не згніеш.
Старая пасловіца век не зломіцца.
Стары як малы.
Стане варажыць, як нечага ў рот улажыць.
Старасць не радасць, а горб не карысць.
Спіць, як пасля маку.
Стары маладога не дагоніць.
Старац старца не любіць, а сусед абодвух.
Старое рвецца – за новае бярэцца.
Сухая лыжка горла дзярэ.
Сыты галоднаму не спагадае.

Т

Тады скажаш гоп, як пераскочыш.
Там добра, дзе нас няма.
Тады баба варажыць стала, як хлеба не стала.
Толькі пчала не пазычае, а з голаду памірае.
Трэба жыць, як набяжыць.
Тры разы перабрацца, што раз пагарэць.
Тры разы прымер, а раз адрэж.
Трэба, каб козы былі сытыя і сена цэлае.
Трапілася чарвяку на вяку.
Ты, бацька, ідзі араць, а я пайду ў карчму: цябе валы ведаюць, а мяне людзі ведаюць.
Ты з панам дружы, а камень за пазухаю дзяржы.

У

У гасцях добра, а дома лепш.
У запас не нагуляешся.

Узяўся за гуж – не кажы – не дуж.
У запас не выпішся.
У каваля рукі па локці ў золаце.
У каго сыны – гатуй кайстры.
У каго ўсе дочки – будзе лапіць сарочкі.
У людзей гуляка, а дома сабака.
У няўмекі рукі не баляць.
У вочы не хвалі, а за вочы не ганьбі.
У вочы лісам, а за вочы бесам.
У пана ласка кароткая.
У рыбака голыя бакі, ды абед сыты, а ў стральца дым густы, ды абед пусты: ён пук і 10 грошаў з рук.
Уперад пачаў, каб ззаду не тырчаў.
Усё ляж ды ляж, а хто ж нам хлеба дасць.
Усяму міру не ўгодзіш.
Усякі сам сабе пан.
Уступі дурню – Бог веку прыбавіць.
У страху вочы вялікія.
У старцы пугаю не выганіш, а са старцаў і мёдам не выманіш.
У таргу няма гневу.
Уцёк не ўцёк, а пабегчы трэба.
У харошай хазяйкі ідуць у дзела і лушпайкі.
У чужым краю песні не пяю.
У шчасці Бога забываюць, а ў бядзе прыпамінаюць.

Х

Хата без гаспадыні, як пчолы без маткі.
Хоць белы снег, ды халодны.
Хоць за вала, абы дома не была.
Хоць ваўком называй, толькі кожны дзень па барану давай.
Хоць не ўежна, ды ўлежна.
Хоць харошая шкура, ды ліхая натура.
Хоць украў, абы канцы ў вады схаваў.
Хіцер Зміцер, ды і Саўка не дурань.
Хіба толькі свету, што ў акне.
Хлеб – госць: сёння ёсць, а заўтра няма.
Хлеб – патрава, а соль – прыправа.
Хочаш усё знаць – сора састарышся.
Хто мае дочки, ходзіць без сарочкі.
Хто гнецца, таго і гнуць.
Хто старых не слухае, той і Бога не баіцца.
Хто не зявае, той юху хлябае.
Хто рана ўстае, таму Бог дае.
Хто з язычком, той і з піражком.
Хто мяняе, у таго хамут гуляе.
Хто чаго ўкусіць, то перастаць не мусіць.
Хто спіць, той не грашыць.
Хто варожыць, той галавой наложыць.

Хто любіць пана, хто пападзю, а хто папову дачку.
Хто скуп, той няглуп.
Хто маўчыць – трох навучыць.
Хто гаварун, той ілгун.
Хто мажа, той і едзе.
Хто каго любіць, той таго чубіць.
Хто на чым сядзіць, той таго глядзіць.
Хто заб'е бабра, не мае дабра.
Хто парася ўкраў, у таго ў вушах пішчыць.

Ц

Цацанка-абяцанка, а дурню радасць.
Цяпер яйкі курэй вучаць.
Цівун горш за пана.
Ціхая вада берагі рве.
Ці будзе бабе гароху рашаціна, а галаву наклапаціла.
«Ціт! Ціт! Хадзі малаціць». – «Жывот баліць». – «Хадзі есці». – «А дзе мая вялікая лыжка?»
Цыган папу не таварыш.
Цяжка проціў вады ісці.
Цяжка ў злодзея ўкрасці.

Ч

Часам з квасам, а парою з вадою.
Чалавек, як лужа: сёння е, а заўтра гніе.
Чалавечае вока ніколі не наталіш.
Чорт бы дзятла знаў, каб не яго нос.
Чорт бяду перабудзе: адна згіне – сотня будзе.
Чорныя вочы відны і ўночы.
Чужая капейка бярэ рубель.
Чужымі рукамі жар заграбаць.
Чужымі грашымі не разжывешся.
Чужая капейка бокам выходзіць.
Чыста, гладка, як мазніца.

Ш

Што ўмець – за плячыма не насіць.
Што міру, то і бабінаму сыну.
Што шавец, то франт, што лакей, то разумнік, што фурман, то хванабера, што кухар, то пан.
Што дзяк, то п'яніца.
«Што ты, мужык, вязеш?» – «Дровы, паночку». – «Які ж я пан?» – «Нос нізкі, лоб слізкі, бачна, што лізаў панскія паўміскі – вась і пан (лакей)».
Што ў цвярозага ў мыслях, то ў п'янага на языку.
Што напісана пяром, то не выб'еш і калом.

Што стары кажа на глум, то бяры малады на вум.
Што каму да таго, люблю я каго?
Што чырвона, то хораша, што салодка, то смачна.
Што каму купіць, тое таму жупіць.
Што наклёнулася, тое хутка выйдзе.
Што ўбіў, то ўехаў.
Шыла ў мяшку не ўтаіш.
Шчасця не нажывеш – з ім трэба нарадзіцца.
Шчаслівы той сыноч, што мае свой дамок.
Шчодрага пракаўтнуць, а скупого праплююць.
Шчодры перадасць – яму больш Бог дасць.
Шчука вады не баіцца, бо ў ёй радзіцца.

Я

Языкам балтай, а рукам волі не давай.
Як чуюць, то пачуюць.
Як шанцуе, то і ў лапцях танцуе.
Як будзеш піць і гуляць, то прыйдзеца сарочку лапіць.
Як п'ян – капітан, а як праспіцца, дык і свінні баіцца.
Які цесля – такі клін, які бацька – такі сын.
Я нікому не павінен – у аднаго ўзяў, а другому аддаў.
Яшчэ свет клінам не сышоўся.
Ярмо лёгкае, ды цяжка.
Я п'ю ды п'ю і ведаю да чаго: па чатыры стоўпікі, штоб жыта было.
Як ні круці – трэба ўмярці.
Як рабілі нашы дзяды, трэба і нам браць з іх прыклад.
Як топіцца – за брытву хопіцца.
Як тоне – сакерку абячае, а як з вады – і тапарышча адбірае.
Як паслаўся, так і выпасўся.
Як хто хоча, так па сваім бацьку плача.
Як гол, так аспёр.
Як пры табе – Бог табе, а як ад цябе – дух з цябе.
Як добра ўкрадзе, то як з неба ўпадзе.
Як гукнеш, так і адзавецца.
Язык у Кіеў прывядзе і ў гасподу завядзе.
Яслі да коней не ходзяць.
Як па душы, нікому не кажы.
Язык – наш вораг.
Яблыка ад яблыні далёка не коціцца.
Як чуюць, так начуюць.
Ясна ночка, ды не дзень, добра дочка, ды не сын.
Як на полі стаяў – зуб на зуб не пападаў, а як у лес увайшоў, то кажух знайшоў.
Як з вачэй, так і з мысляў.
Як ні кінь, то клін.
Як яму другім капаў, так сам і ўпаў.

Выслоўі

Трапныя, смешныя і ўстойлівыя выразы

А асьмакі трэба на зараз.
Ані да бока, ані да вока.
Ані да рады, ані да звады.
Ані дзын, ані за вяровачку.
А якога ж яшчэ ражна хочаш?
А яму ні аткі, ні ганкі.
Абы чым заткнуць дзірку.
Аддаць за гарэлы блінец.
Адна калоша поўна, а другая як завязаць.
Але калісь (даўно) было, ды ўжо былём зарасло (парасло, збылося).
Але то было, да з вадой паплыло.
Аптэка для смерці чалавека.
Астаткі з хаткі.
Ато ж уклёпаўся: думаў сват, аж сябар Кандрат.

* * *

Баба, адчыні дзверы, то я плюну.
Барадою толькі печ вымятаць.
Бач яго, які ён хвэрцік.
Бачыў двух белых, а трэцяга як снег.
Блуканне на цэлае ранне.
Божачка, Божачка! Нас нямножачка, а і тым няма дзе дзецца.
Будзе кій, ды не такі.
Будзе людзям у вочы глядзець ды слюнку каўтаць.
Будзем трантамі трасці, ды ў карчму нясці.
Было не было, а былём парасло.
Быў квас, ды не было вас; а як сталі квасіны (стаў квасік, засталіся квасіцы), тады і вас чэрці ізнасілі (узнасілі).
Быў там, дзе вочы сталяць і насы дзеляць.

* * *

Варона (сарока) на хвасце прынесла.
Вушы развесіў ды і слухае.
Выгаладаўся, што сабаку з'еў бы.
Высах у ражон.
Вяселле, ці чортава паталочышча.

* * *

Галава на плячах, каб торба не звальвалася.

Гасціны правіць, злажыўшы рукі.
Гаў, ды й зубы сцяў.
Глядзец – аж (дык) злосць бярэць.
Годзе табе кляпаць, калі ж ты будзеш касіць?
Госпадзі, Госпадзі, забі таго да смерці, у каго жонка хараша.
Гуляй, тата (Агата), заўтра свята.
Гэта ж табе не дроздзікі.
Гэта не лапаць сплесці.
Гэта пантахлёвая пошта.
Гэты квецце па ўсім свеце.
Гэты тавар кусаецца.

* * *

Давай часаць адзін другому патыліцы.
Дай, да й памінай, як звалі.
Дай, Божа, спажыць, што ў чужой кішэні ляжыць.
Дала баба зарок на рок.
Далі малайцу гарбуза.
Даў дулю пад нос.
Даў яму пад самы нос.
Дзілін-дзілін – матулыцы блін.
Дзякуй за ласку, табе дай, а сам падыхай.
Добра яму смяяцца, якаво-то нам, сіратам?

* * *

Ёсць, ды не пра вашу чэсць.
Ёкнуць не паспеў, як на яго мядзведзь насеў.
Ён свінням хвасты накручвае.
Ён такая гарачка, што толькі крэнь, то загарыцца, бы агонь.
Ёсць, чаго душа хоча.

* * *

З плеч ды ў печ.
З яго рукі не павялося.
За ножку ды аб сошку.
За сем міль кісель есці.
За хвост ды аб вугал.
Завязаў сабе свет.
Залез у даўгі (папаўся ў бяду, ускочыў) па самыя вушы.
Запішы ў коміне вуглём.
Захацеў ехаць шырокім возам па вузенькіх каляінах.
Захацеў рыбка з юшкай.
З'еў яго жывога з патрахамі.
Злодзей з-пад цёмнае зоркі.
Злуе, сябе за хвост грызе.

Знае, дзе ракі зімуюць.
Знаць не знаю, ведаць не ведаю, а дзела маё.

* * *

І камара не скрыўдзіць.
І мала, і няўдала.
І мая ж душа не лішняя.
І шчурачкі не пашлі.
Ім абы бібікі перабіваць.

* * *

Калі так, дык так, а не так, дык ніяк.
Конікі гагочуць, піценькі хочуць.

* * *

Лаецца, аж вантробы выварачвае.
Ліха стала, ці ад круп, ці ад сала.
Лічы, хіба лапці разуўшы.
Ляжыць і хвост адкінуў.

* * *

Майстар (варты) на ўсякія (усялякія) жарты.
Маляванага чорта баіцца.
Маўляў, і праўда.
Маю якоесь лапідла.
Мех, людзям на смех.
Мулка на сэрцы, аж бляваць верне.

* * *

На бязлюдзі і мы людзі.
На вадзе пісана.
На гэта лета добра і гэта.
На сем сажон пад зямлёю бачыць.
На той час і розум адняло.
На чэраве (лысіне) боб малоціць.
Набок з дарогі з доўгім носам.
Надаеў мне горш горкае рэдзькі.
Не будзе так нідзе, як у нас на калядзе: каўбас, верашчакі еш, хоць апражыся, скінь світу,
садзіся ды й расперажыся.
Не з тваім розумам.
Не пад калодаю (плотам) ляжыць.
Не пад плотам валяецца.
Не ў тое трапіў.

(Не) удалося бабе забіць лося.
Не цяміў, не гадаў, куды папаў.
Не шкляная, не разаб'юся (не разаб'ецца).
Недалёка хадзіць, у нас гэта самае.
Нельга нос высунуць.
Несусветная даль.
Ні з таго, ні з сяго.
Ні згуба, ні находка.
Ні к сялу, ні к гораду.
Ні капелькі нічым нічога.
Ні на панюх (нюх) табакі няма.
Ні-ні, ні крышачкі.
Ні тое, ні сёе, а звычайнае.
Ні тпру, ні мя.
Ні цёпла, ні холадна, а так сабе.
Няма чаго плявузгаць.
Няма чаго цыганіць.

* * *

От табе і вяселле!
От табе і на!

* * *

Па ветру дзержыць нос.
Па гэтых дарогах толькі гаршкі вазіць.
Пабег, што і сабака не дагоніць.
Паветра і ведае (яго знае).
Пагаварылі ды й на тэй (на той самай) і селі.
Пагрэўся ад гэтага дзела.
Пад сабою зямлі не чуе.
Пад фартухом сядзіць.
Падагнуў хвост ды пад мост.
Падкаваў ён мяне на ўсе чатыры нагі.
Паднёс пад самы нос.
Падпрануў пад світу кажух.
Падрад змалаціў пасад.
Паехалі нашы, не паеўшы кашы.
Пажуй (разжуй) і ў рот палажы, ды яшчэ і пальцам папіхні.
Пайшоў свет мераць.
Пакраў з-пад сучкі яйкі.
Пакуль жыў буду – не забуду.
Палец аб палец не вытне.
Паміж небам і зямлёю прагаліна, от праз яе вецер і вее.
Паміраю, дай піць!
Памыліўся ды соў у чужую кішэню.
Пан вусы кусае.
Пацеха ды й толькі (ды й годзе).

Пайшло з лёгкае рукі.
Пайшло рукою.
Пайшоў на дно ракаў лавіць.
Пайшоў сабакам сена касіць.
Праз якую ласку масла кваску (фаску).
Проціў ліха на ўзгорачку: шукай ды трымай.
Прывёз (прывезці) гасцінца ў хусцінцы.
Прыйшлося вока да бока.
Пусціў на падвей-вечер.
Пяшочкам з мяшочкам.

* * *

Раве на чым свет стаіць.
Рада баба, што дзед утапіўся, аж ліха яму надало – за куст ухапіўся.
Розум свінні з’елі.

* * *

Сабака ты, сабака, калі ж я цябе лаяў?
Сабачая жыла.
Сагнуўся ў сук.
Сагнуўся ў тры пагібелі.
Сам не свой.
Сам сабе (з сябе) рад.
Саромеўся б і я, каб дзеўкі таго не зналі.
Свет паказаўся (неба здалася) з аўчынку.
Сем варот, адзін уваход.
Сказаў, аж спіна пачырванела.
Скруціць у барані (барановы) рог.
Сляпіцаю (смаліцаю) лезе ў вочы.
Сорам дзеўкам (гараднічаму, людзям) сказаць.
Спазніўся кашы пахлябаць ды чужое расказаць.
Сядзьма, каб раі садзіліся.

* * *

Тады будуць з яго людзі, як чорны вол на ногу наступіць.
Тады, хіба, перастане, як сарока бела стане.
Такі вярнуўся на старое смецце.
Такі нацяглі табе нос.
Тая ж штука, да іншым манерам.
То ў жар, то ў пот кідае.
Толькі і розуму, што ў цябе.
Толькі званне тое, што чалавек.
Толькі мазоліць вочы.
Толькі на трэску ды і вон.
Толькі ў папа апошняя жонка.

Торк-торк кабылу, а яна не бяжыць.
Трапіў злодзей на злодзея (абодва спужаліся).
Тупаў, тупаў ды і прытупаўся.

* * *

У гародным дзеле свінні капусту з'елі.
У добры час, пане Апанас.
У роце сабакі (свінні) начавалі.
Удалося дзеўцы сына зрабіць, дык чаго ж тут выхваляцца.
Упёр-такі воз у роў, сапсаваў маю кроў.
Упусціў дзеўку, а цяпер пазірай ды слюнку каўтай.
Усё ёсць, апрача таго, што трэба.
Утаміўся, аж язык высунуў.
Ухапіў (хапіў, хваціў) шылам патакі (гарачай кашы).

* * *

Хаваецца пад фартух.
Хацеў у дзверы, ды ў акно.
Хачу – кажу, хачу – маўчу.
Хвалілася кабыла, што на грэблі гаршкі пабіла.
Хвігу ў кішэні даў.
Хіба яго чорт беражэ.
Хіба яму чорт памагае.
Хоць ёсць макацёр, ды ты маку не цёр.
Хоць ты лунь, а дай.
Хочацца, але страшна.
Хто мяне ўспамянуў, каб таго кій не мінуў.
Ці ведаеш што? Хадзем на лося.
Ці (ж) я таго хацела, каб (я) з лаўкі зляцела.
Ці пражаны, ці смажаны – усё роўна.
Ці прывёз гасцінца? – Не гасцінцам ехаў.
Ці рабіў, ці не рабіў, абы бразгаў.
Ці ты кпіш (ці смяешся), ці дарогі пытаеш?
Цыганскі пот прашыб (бярэ, забірае, прабірае).
Цягне божую хвалу на хвост (язык).

* * *

Чаму ж не памыліўся ды не схапіўся за гарачае жалеза?
Чаму ты, чорце, у пекле жывеш? – Бо я тут прывык.
Чарты яго ведаюць, што ў яго на душы, а языком бы лістам сцэле.

* * *

Шась па кустах.
Шкода, што купіла няма.

Што ўбіў, то ўехаў.
Што яму да нас, абылеп Апанас.
Шукае сонца днём з агнём.
Шыта на живую нітку.
Шэршні ў носе завяліся.

* * *

Эй, браток, не клянися смяртэльным праклёнам, бо людзі – божыя сабакі.

* * *

Я правая, ды сарочка дзіравая.
Як на смех зрабіў агрэх.
Як рабілі нашы дзяды, так і нам трэба ўступіць у іх сляды.
Якая там ліха бяседа ў суседа.
Які ён быў, такога і чорт узяў.
Яму ўжо фартух запах.
Яна бярэ й за пагляднае.
Яшчэ ўсіх дзён вароны не падзяўбалі.
Яшчэ чаго не ставала!

Жарты і каламбур

А ці добра было ў гасцях? – Усяго было, усяго было, толькі прымусу не было.
Абеўся куцці, не магу ні сапці, ні храпці, хіба да кумы пайсці.
Апанас, не пі пра запас.
Без пары не абед.
Віншую, бо гарэлку чую.
Віта вітаці, да нечага даці.
Вы, госцікі, ешце, а вы, дзеткі, нуце!
Дзе (айдзе) п'юць (п'ецца), там льюць (льецца).
Дзякуй Богу за абед, што паеў (наеўся, пад'еў) дармаед.
Дзякуй за пачостку.
Дзякуй за полудзень, я й так (я й без яго) не голадзен.
Добра гатовае палажыць у рот.
Есце вы, госцейкі, ужывайце, толькі ў карманы (у кішэню) не хавайце (не кладзіце).
Еш, хоць расперажыся.
Ішоў к нам, прыйшоў к вам.
Калі маўчу, то (значыць) хачу.
Перш чарку, а потым па карку.
Садзіся, госцем будзеш.
Сілкуйцеся, што Бог даў.
Ты, брат мой, еш хлеб свой.
Харошым людзям і мы рады будзем.
Хата не багатая, а хлеб ёсць.
Хлеб на сталае, а рукі свае.
Хлеб-соль ёсць, чаго яшчэ трэба?

Чэрава не дзерава – раздасца.

Тосты

Добрым на здароўе, ліхім на безгалоўе!
Жыць ды маладзец, багацець ды дабрэць!
Каб высока падскаквалі!
Каб дзетак напладзілі і нагадавалі.
Каб жылі ды красаваліся!
Каб здаровы былі ды багаты, ды гаршком грошы мералі.
Каб здаровы ды багаты былі!
Каб праўнукаў дачакалі ды гора не зналі!
Ліхадзеям (ліхім) на безгалоўе, а добрым людзям на добрае здароўе!
На доўгі век, на добрае здароўе!
Першым разам, лепшым часам!

На полі, у гародзе, на таку

З коласа асьміна, з зярнятка – аладка!

Рыбалавам

Лавіся, рыбка, малая і вялікая!

Калі дояць карову, б'юць масла, соляць мяса

Няхай ідзе на спажытак!

У лазні і ідучы з лазні

З добрым парам!

На пахаванні і памінках

Каб яму лёгка была зямля!

Пры чыханні

Будзь здароў, будзь здароў, няхай ідуць бычкі да тваіх кароў.
Будзь здароў, як дуб, ды моцны, як зуб.
Вялікі расці!

Розныя іншыя зычэнні

Бадай табе палепшыла!
Каб ён з дзяцей цешыўся.
Каб з таго семечка ды завялося насеннечка!

Каб ліха не зналі.
Каб не хварэлі ды ўвесь хлеб паелі.
Каб спажыць у карысці, у радасці, у добрым здароўі.
Каб цябе дзеўкі любілі!

Зычэнні-засцярогі

Каб з вашай лёгкай рукі разжыцца!
На векі вяком!
Не перад ноччу (ночы) кажучы.
Не пра нас (вас) кажучы.
Няўрокам гаворачы (кажучы)!

Ветласць, ласкавасць

А мае ж вы саколікі!

Прысяганні

Далібожто!
Каб з гэтага месца не сышоў!
Каб мяне чарты парвалі!
Каб я так дыхаў!
Каб я так сваіх дзяцей аглядаў!
Каб я так сонца аглядаў!
Праваліцца мне на гэтым месцы!

Праклёны

(А) бадай ты чэмеру наеўся!
А конь тузануў, каб яго воўк не мінуў!
Ідзі ты, бес, на сухі лес!
Ідзі ты (у балота) ка ўсім чарцям!
Каб ён ад ветру валяўся!
Каб ён ашалеў!
Каб ён высах да выпетраў!
Каб ён гromу не чуў!
Каб ён жыватом качаўся!
Каб ён сабе месца не знаходзіў!
Каб ён сваіх дзяцей не аглядаў!
Каб ён смаку не меў!
Каб ён так аглядаў жонку сваю і дзетак (і дзеткі)!
Каб ён у каросце часаўся!
Каб ён яснага сонейка не ўбачыў (не бачыў, не аглядаў)!
Каб на яго кароста напала!
Каб над табой груганы (вароны) грагалі (гракалі)!
Каб нашы ворагі тое з'елі, што яны нам думаюць!
Каб тваё мяса (цела) крукі (ваўкі) цягалі (клявалі)!

Каб твой двор запусцеў!
Каб ты сваю худобу за плот выцягнуў!
Каб цябе ваўкі аблупілі (з'елі, вытрыбушылі, рэзалі)!
Каб яго зубы мучылі!
Каб яго каня воўк з'еў!
Каб яго крываўка ўзяла!
Каб яго сагнула ў сук!
Каб яго скорчыла!
Каб яго шайтаны на шматкі парвалі!
Каб яму другая галава вырасла!
Каб яму ліха (было)!
Каб яму на гэтым не кашылася!
Каб яму ні ў чым спору не было!
Каб яму прышч на язык!
Каб яму скула села!
Каб яму (так) язык выперла (як гэта праўда, па яго праўдзе)!
Калом (колам) яму зямля!
Карай, Божа, век!
Ну! Каб цябе дыхліна ўзяла, ваўкарэзіна паганая!
Ото ж на яго ліха!
Палічы (пераліч) (свае) зубы (у роце)!
Пацягаў ён лён, каб яму жылы выцягла!
Прападай ты і з дабром сваім!
Соль табе ў вочы!
Целяпайся, воўк цябе рэж!
Чаго ты разінуўся, каб табе кол у горле стаў!

Несапрайдныя, жартойныя праклёны

А бадай (а няхай) цябе качкі стапталі (стопчуць)!
Каб жа яго, да бадай жа яго!

Адкляцці

Брашы на сваю галаву!
Няхай клянучь ды сабе бяруць!

Ганьбаванні і абзыванні

Абібок!
Абрыда (абрыдніца)!
Адчапіся ты ад мяне, паганая сіла!
Анучнік ён, а не купец!
Апудала!
Атрута!
Бабішча паганая!
Бабнік паганы!
Бязмозглы (бясклёпачны)!

Валацуга (ты) пракляты!
Ведзьма з Лысае гары!
Вужака зякратая!
Выдра (гэтакая)!
Гад падкалодны!
Гад ты гэтакі!
Глухая цяцера!
Гніда ты!
Гугнель!
Гультай!
Дурань малёваны!
Жаўна языкатая!
Забрында ты!
Загуба ты!
Кабыла бяхвостая!
Кабыльнік ты паганы!
Кот ты гэтакі!
Кошка аблезлая!
Крывы чорт!
Кундзель-мундзель (кундальмундаль), цюцькін (цюцькаў) сын!
Ладашчыца ты гэтакая!
Малпа гэтакая!
Матчына рохля!
Мокрая ты курыца!
Мурза папова!
Непаварацень ты!
Няўдаль гэты!
Нячысты дух!
Павук паганы!
Падліза ты!
Панскі падлізнік!
Паскуда!
Пачвара (нейкая)!
Погань чараватая!
Прайдзісвет такі!
Рапуха паганая!
Сабака валачашчы!
Сабачая жыла!
Свіння няскрэбеная (няскробаная)!
Старая дыхляціна!
Таратаўня гэткая!
Таўлуй ты!
Цецярук ты гэтакі!
Цьфу ты, чортава калыска!
Цыцаха гэтакая!
Цяцера глухая!
Чорт бяхвосты!
Чорт кашлаты!
Чорт рагаты!

Чорт шалёны!
Чортава морда!
Чортава моц!
Чортава патла!
Чортаў бацька!
Чортаў брат!
Чортаў дых!
Чортаў сын!
Чума праклятушчая!
Шапуцька ты!
Шатан ты!
Шкура паганая!
Юда!

Дражнілкі-кепікі

На бязлюдзі і Саўка чалавек!
Пайшоў (ходзіць) (наш) Пятрок без парток.

Параўнанні

Адзін як кол (пры дарозе).
Адскачэў (ад бабы) бы ўжалены.
Асунуўся як мех.

Баццэ з прывязі сарваўся.
Бы капелька вады.
Бяжыць бы (куцы) сабака.
Бяжыць як жару (агну) ухапіўшы.

Валандаецца бы непрытомны.
Валочыцца па свету бы непрытомны.
Варушыцца бы папоў парабак.
Ведаю (знаем, знаюць) яго як аблупленага (сабаку, каня).
Верашчыць (вішчыць, пішчыць) як парасё ў прасле (плоце).
Вочы (бегаюць) як у злудзея.
Вылупіў вочы як баран на ваўка.
Вырваў як з воўчых зубоў.
Выцягся хлапчук цыбаты як журавель.

Гаворыць бы з бочкі.
Гаворыць як лістам (пухам) сцеле (сцелецца).
Гадзі (дагаджай, ладзь, гладзь, наравіць, глядзіць, сперажэ, стрэньчыць яму) як ліхой
скуле (як ліхое скулы).
Галасок як тоненькі валасок.
Галодны як (што) воўк.
Галодны як сабака (валачашчы).
Гладка як аладка.
Глухі як палена.

Глухі як цецярук (цяцера).
Глухі як (што) пень (калода).
Гол як сакол.
Грошы плодныя бы свінні.
Грошы як вада.
Грыбоў, хоць касу закладай.
Грызе (есць мяне) як іржа жалеза (зялеза).
Губы развесіў як старая кабыла.

Дарваўся бы свіння да цеста.
Дарога, хоць бокам каціся.
Даў (выцяла бяда) як абухом па галаве.
Дзіцята бы ягнята.
Дрыжыць (трасецца, калоціцца, лекаціць) як асінавы ліст.
Дрыжыць як ліст.
Дурны як пень.
Дурэе як на яго чэрці ўсселі.

Жонка ў папа як капа.
Жывём як на вастрэі.
Жыву (сяджу) як гарох пры дарозе.
Жывуць як браты.

Завіхаецца як на папоўскай талацы.
Зарабіў (выйграў, выйшаў) як (пан) Заблоцкі (Гарэцкі) на мыле.
Здаровы (здараўляка, крэпкі, моцны) як дуб (скарбовы).
Злуе як гадзіна.
Знаюць бы сабаку.
Зневажае ды сварыцца як рапуха.

Ідзе (пасуе, падыходзіць, прыстала, прыходзіцца) як карове (свінні) набэдрыкі (сядло, паўшоры, падсядзёлак).
Ідзе як па масле (маслу).

Качаецца (купаецца, плавае, жыве, пялегуецца) бы (як) сыр у масле (смятане).
Крычыць як на живот.
Кукуе як зязюля.

Легка як абаранак з'есці.
Лёгкі як пух.
Ляны як вол.

Мае смак бы да каней ваўкалак.
Маўчыць быццам яму каровы язык аджавалі.
Морда як насечка.
Мужык пагарэўшы як воўк няеўшы.
Мы з табою як рыба (рыбка) з вадой.
Мяккі як воск.

Надзьмуўся (надуўся, нахахліўся) як індук.
Надзьмуўся (дзьмецца, надуўся, пазірае) як мыш (пацук) на крупы.
Носіцца як з ласінаю торбаю.

Падняўся як звязаўся.
Паляцеў (панёсся, пабег) як вецер.
Паможа як умерламу (змерламу, змернаму, мёртваму) кадзіла (прыпарка).
Памыліўся як дурань з печы зваліўся.
Пайшоў бы натчэ лось.
Пайшоў на дно як камень.
Прапаў як вада (вадою) змыла (унесла, умыла).

Раскудлачылася як расамаха.
Распусціўся як дзядоўская (старэцкая, старэчая, пастушая, цыганская) пуга (дзядоўскі біч).
Расце як на дражджах.
Робіць як смех.

Свіння ў балоці як пан у злоці.
Свіснуў бы воўк з перапалоху.
Сена бы рута.
Сена бы шафран.
Сенца зялёненькае як скарада.
Сенца пахучае бы мядок.
Скача як у балоце хохлік.
Сланяецца бы цень.
Ссінеў (асінеў, пасінеў) бы (гусіны) пуп.
Стары як сабака.
Сэрца бы заездная (заездная) карчма.
Сядзіць (там) як мыш у нары.
Сядзіць рукі злажыўшы як святы.

Такая нядужая, што рэшата хмелю не падыму.
Таўсты (таўшчэразны, таўшчэнны) як бочка (фаса).
Тахці як у прорву.
Тоўсты як куль саломы.
Трымаецца (дзяржыцца, прыстаў, прысвятлепіўся, прычапіўся, прывязаўся) як п'яны (сляпы, стары, старац) за плот (плоту, каля плоту, да плоту).

Увяз як (бы) чорт у балоце.
Уляпаў сваё як свіння ў агарод.

Халодная як рыба.
Хапае як воўк.
Хітры бы баба.
Ходзіць як пад зямлёю.
Ходзіць як падмецены.
Ходзіць як расамаха.

Цягнецца ззаду як кішка.

Чорны як мурын (бы негар).

Чырвоны (красны) як бурак (цвікловы).

Чысты цецярук.

Чысты як комін навыварат.

Чытае як рэпу грызе (сячэ).

Шанцуе як вісельніку.

Шукае як хлеба.

Языкам меле як хвастом целе.

Як агню баіцца.

Як парсюк адкормлены.

Як рукою адняў (зняло).

Як рыбка (рыбе) у вадзе.

Як рыжык здаровы.

Як скінуць (зглянуць) вокам (далёка).

Літаратура

- Азадовский, М. К. Русские сказки / М. К. Азадовский. М., 1932.
- Андреев, Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне / Н. П. Андреев. Л., 1929.
- Аникин, В. П. Русские волшебные сказки / В. П. Аникин. М., 1959.
- Бандарчык, В. К. Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст. / В. К. Бандарчык. Мінск, 1964.
- Бандарчык, В. К. Гісторыя беларускай этнаграфіі. Пачатак XX ст. / В. К. Бандарчык. Мінск, 1970.
- Бараг, Л. Р. Казачнік Рэдкі // Полымя. 1946. № 4. С. 143–150.
- Бараг, Л. Г. «Асілкі» белорусских сказок и преданий // Русский фольклор. М.; Л., 1963. Т. 8. С. 29–40.
- Бараг, Л. Г. Фантастические белорусские сказки и реальные классовые противоречия XIX – начала XX в. // Славянский фольклор и историческая действительность. М., 1965. С. 60–77.
- Бараг, Л. Стыль беларускай народнай казкі // Полымя. 1967. № 10. С. 217–232.
- Бараг, Л. Р. Беларуская казка: пытанні вывучэння яе нацыянальнай самабытнасці параўнальна з іншымі ўсходнеславянскімі казкамі / Л. Р. Бараг. Мінск, 1969.
- Беларуская народна-паэтычная творчасць: вучэб. дапам. / В. К. Бандарчык [і інш.]; пад агул. рэд. М.Р. Ларчанкі. Мінск, 1979.
- Белинский, В. Г. О народных сказках // В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. М., 1954. Т. 4. С. 660–676.
- Белинский, В. Г. Статьи о народной поэзии // В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. М., 1954. Т. 5. С. 289–450.
- Богданович, А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов: этногр. очерк / А. Е. Богданович. Гродно, 1895.
- Бондарчик, В. А. К. Сержпутовский / В. Бондарчик, А. Федосик. Минск, 1966.
- Булгаковский, Д. Пинчуки: этногр. сб. Песни, загадки, пословицы, обряды, приметы, предрассудки, поверья, суеверия и местный словарь / Д. Булгаковский. СПб., 1890.
- Бядуля, З. Вера, паншчына і воля ў беларускіх народных песнях і казках / З. Бядуля. Мінск, 1924.
- Германовіч, І. К. Беларускія мовазнаўцы / І. К. Германовіч. Мінск, 1985. С. 83–93.
- Гілевіч, Н. С. З клопатам пра песні народа / Н. Гілевіч. Мінск, 1970.
- Гіряк, М. Українські народні казки Східної Словаччини. Упорядкування, післямова та коментарі М. Гіряка / М. Гіряк. Пряшев, 1966. Т. 3. С. 159–163.
- Гринблат, М. Я. Этнография и фольклористика в БССР за 30 лет // Наука в БССР за 30 лет. Минск, 1949. С. 503–518.
- Добролюбов, Н. А. Народные русские сказки // Н. А. Добролюбов. Собр. соч. М.; Л., 1962. Т. 3. С. 232–238.
- Довнар-Запольский, М. Песня пинчуков / М. Довнар-Запольский. Киев, 1895.
- Кабашнікаў, К. П. Беларуская казка ў казачным эпасе славян / К. П. Кабашнікаў. Мінск, 1968.
- Калеснік, У. Жыў-быў казачнік... // Полымя. 1981. № 8. С. 202–226.
- Карнаухова, И. Сказочники и сказка в Заонежье // Искусство Севера. Л., 1927. С. 104–121.
- Карский, Е. Ф. Белорусы: очерки словесности белорусского племени. I. Народная поэзия / Е. Ф. Карский. М., 1916. Т. 3, ч. 1; Пг., 1921. Т. 3, ч. 2.
- Касько, У. К. Палескі дзівасіл. Беларускія народныя прыказкі, прымаўкі, выслоўі / У. К. Касько. Мінск, 2005.

- Киркор, А.* Языческие обычаи на Белой Руси / А. Киркор. Вильна, 1839.
- Кіркор, А.* Пра літаратуры брацкіх славянскіх народаў / А. Кіркор. Кракаў, 1874.
- Кіркор, А.* Літоўскае Палессе; Беларускае Палессе // Живописная Россия, 1882. Т. 3, ч. 1–2.
- Крапіва, К.* Беларускія прыказкі // К. Крапіва. Зб. тв.: у 5 т. Мінск, 1976. Т. 5. С. 70–87.
- Ларчанка, М. Р.* На шляхах да рэалізму / М. Р. Ларчанка. Мінск, 1958. С. 231.
- Лушчыцкі, І. М.* Нарысы па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі Беларусі ў другой палавіне XIX веку. / М. Лушчыцкі. Мінск, 1958.
- Ляцкі, Е. А.* Материалы для изучения творчества и быта белорусов / Е. А. Ляцкий. М., 1898. Т. 1. С. 7–63.
- Максимов, С. В.* Нечистая, неведомая и крестная сила / С. В. Максимов. СПб., 1903.
- Мялешка, М. В.* Камень у вераваннях і паданнях беларусаў // Працы кафедры этнаграфіі. Мінск, 1928. Т. 1. С. 155–182.
- Минько, Л. И.* Суеверия и приметы / Л. И. Минько. Минск, 1975.
- Никифоровский, Н. Я.* Очерки Витебской Белоруссии // Этногр. обозрение. М., 1892, № 2–3; 1893, № 2; 1894, № 1, 4; 1897, № 3; 1898, № 2; 1899, № 1–2.
- Никифоровский, Н. Я.* Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н. Я. Никифоровский. Витебск, 1897.
- Никифоровский, Н. Я.* Нечистики: свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе / Н. Я. Никифоровский. Вильна, 1907.
- Нікольскі, М. М.* Жывёлы ў звычаях, абрадах і вераваннях беларускага сялянства / М. М. Нікольскі. Мінск, 1933.
- Новиков, Н. В.* О специфике образа в восточнославянской сказке // Русский фольклор. М.; Л., 1966. Т. 10. С. 149–275.
- Плужников, С. Н.* Образ осилков в белорусских преданиях и сказках // Сов. этнография. 1960. № 4. С. 80–89.
- Померанцева, Э. В.* Русская народная сказка / Э. В. Померанцева. М., 1963. С. 68.
- Померанцева, Э. В.* Судьба русской сказки / Э. В. Померанцева. М., 1961.
- Пропп, В. Я.* Морфология сказки / В. Я. Пропп. М., 1969.
- Прывалай, М. І.* Народныя музычныя інструменты // Працы кафедры этнаграфіі. Мінск, 1928. Т. 1. С. 74–89.
- Романов, Е. Р.* Белорусский сборник / Е. Р. Романов. Киев; Витебск; Могилев; Вильна, 1886–1912. Вып. 1–9.
- Романов, Е. Р.* Материалы по исторической топографии Витебской губернии. Уезд Велижский / Е. Р. Романов. Могилев, 1898.
- Романов, Е. Р.* Могилевская старина / Е. Р. Романов. Могилев, 1900–1903. Вып. 1–3.
- Романов, Е. Р.* Материалы по этнографии Гродненской губернии / Е. Р. Романов. Вильна, 1911–1912. Вып. 1–2.
- Романов, Е. Р.* Первоисточники для истории Могилевского края / Е. Р. Романов. Одесса, 1916. Вып. 1.
- Савченко, С. В.* Русская народная сказка / С. В. Савченко. Киев, 1914. 543 с.
- Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем.* СПб., 1874.
- Сержпутьскі, А. К.* Русальная нядзеля. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутьскі; склад., уступ. артыкул У.К. Касько. Мінск, 2009.
- Сержпутьскі, А. К.* Гняздоўе белых буслоў. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутьскі; склад., прадмова У. К. Касько. Мінск, 2010.
- Сержпутьскі, А. К.* Чароўны човен. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета / А. К. Сержпутьскі; склад., прадмова У. К. Касько. Мінск, 2012.

Тарасенкова, А. Ф. Жанровое своеобразие русских сатирических сказок // Русский фольклор: материалы и исследования. М.; Л., 1957. Т. 2. С. 62–84.

Токарев, С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века / С. А. Токарев. М.; Л., 1957.

У трыдзеватым царстве: бел. нар. казкі / склад. У. К. Касько, А. С. Фядосік. Мінск, 1995.

Фядосік, А. С. Беларуская народная сатырычная проза / А. С. Фядосік. Мінск, 1969.

Фядосік, А. С. Антырэлігійныя матывы ў беларускім фальклору / А. С. Фядосік. Мінск, 1968.

Шейн, П. В. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями / П. В. Шейн. СПб., 1874. *Шейн, П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П. В. Шейн. СПб., 1887–1902. Т. 1–3.

Шлюбскі, А. Матэрыялы да вывучэння фальклору і мовы Віцебшчыны / А. Шлюбскі. Мінск, 1927. Ч. 1; 1928. Ч. 2.

Шпилевский, П. М. Народные пословицы с объяснением происхождения и значения их // Москвитянин. 1852. Т. 4. № 16. С. 125–136.

Шпилевский, П. М. Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических повестях // Пантеон. 1853–1856.

Шпилевский, П. М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П. М. Шпилевский. СПб., 1858.

Шпилевский, П. М. Волочобники в Витебской губернии // Рус. дневник. 1859. № 101.

Янкоўскі, М. Паэтыка беларускіх прыказак / М. Янкоўскі. Мінск, 1971.

Янчук, Н. А. По Минской губернии: заметки из поездки в 1886 г. / Н. А. Янчук. М., 1889.

Яскевіч, А. Карані маладога дрэва / А. Яскевіч. Мінск, 1967.

Czornowska, M. Zabytki mifologii sławiankiej w Zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowana (gub. Mogilewska) // Dziennik Wileński. 1817. Т. 6. S. 396–408.

Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Krakow, 1897–1903. Т. 1–3.

Poliwka, J. Krutiky a referaty. Slawia. Praga, 1929. Rocnik 8. Sesit 2. S. 404–416.

Tyaszkievicz, E. Opisanie powiatu Borysowskiego. Wilno. 1847.